प्रियव्रत विद्यावाचस्पति

दिनांक	सदस्य संख्या	दिनांक	सदस्य संख्या

ओ३म्

गुरुकुल ग्रन्थावलिः

पञ्चतन्त्रकम्

संशोधितं संक्षिप्त संस्करणम्
द्वितीयो भागः

काकोलूकीय-लब्धप्रणाश-अपरीक्षितकारकेति तन्त्रत्रयात्मकम्
सुबोधिनी टिप्पण्या । शब्दार्थ-संग्रहेण च संवलितम्

चतुर्थ संस्करणम् १००० } सम्वत् २००८ वि० { मूल्य सजिल्द २)

स्वाध्याय के लिए चुनी हुई पुस्तकें

वैदिक साहित्य

वैदिक विनय १, २, ३ भाग	श्री अभय	२।), २॥), २।)
वैदिक ब्रह्मचर्य-गीत	श्री अभय	२)
ब्राह्मण की गौ	श्री अभय	॥।)
वैदिक अध्यात्म विद्या	श्री भगवद्दत्त	१।)
वैदिक स्वप्न विज्ञान	श्री भगवद्दत्त	२)
वेद गीताञ्जली (वैदिक गीतियां)	श्री वेदव्रत	२)
वैदिक सूक्तियां	श्री रामनाथ	१॥।)
वरुण की नौका [दो भाग]	श्री प्रियव्रत	६)
सोम-सरोवर, सजिल्द, अजिल्द	श्री चमूपति	२),१॥)
अथर्ववेदीय मन्त्रविद्या	श्री प्रियरत्न	१।)
शत पथ में एक पथ ।)	वैदिक पशुयज्ञ मीमांसा	॥।)
सोम ।)		

धार्मिक साहित्य

सन्ध्या रहस्य श्री विश्वनाथ २) आत्ममीमांसा श्री नन्दलाल २)

प्रार्थनावली [प्रेरणा देने वाली प्रार्थनाएं व गीतियां] ।)

अपने देश की कथा [दूसरा संस्करण] श्री सत्यकेतु १।=)

धर्मोपदेश १, २, ३ भाग श्री स्वामी श्रद्धानन्द १।), १), १।।)

आर्यसमाज और विचार-संसार च पति एम. ए. ।)

कविता मंजरी ।–) कविता कुसुमांजली ।)

बिखरे फूल [प्रेरणा देने वाली प्रार्थनाएं व गीतियां] ≡)

प्रकाशन मन्दिर, गुरुकुल कांगड़ी, हरिद्वार।

निवेदनम्

पञ्चतन्त्रमिदं संस्कृतसाहित्यस्य समुज्ज्वलतमं रत्नमिति नात्र संशीतिलेशोऽपि । नीतिशास्त्राणां यद्रहस्यं सरलैः प्राञ्जलपदैः समुन्नीतमस्मिन् ग्रन्थे, तन्न केवलं बालानां परं लोके संचरतामपरेषामपि जनानां व्यवहारविदे समुपयोगित्वमादधाति । ग्रन्थप्रणेत्रा श्री विष्णुशर्मणा स्वाश्रयदातुर्नृपतेः पुरतः—"यद्यहं षण्मासाभ्यन्तरे तव पुत्रान्नय शास्त्रं प्रत्यनन्यसदृशान् न करिष्यामि ततो नार्हन्ति देवो देवमार्गं दर्शयितुम् ।" इति प्रतिज्ञातं वचनं न वैतथ्यमावहति ।

युरोपदेशे बालानां नीतिज्ञानाय प्रयुज्यमानात् 'ईसप फेबल्स' नाम ग्रन्थादपि सुमहन्महत्त्वमस्य ग्रन्थस्य । तस्माद्बालानामुपयोगाय शृंगारप्रधानाः कथाः कठिनाश्च श्लोकाः पृथक् कृत्वा मित्रभेद-मित्रसंप्राप्त्यात्मकः प्रथमं भाग प्रकाश्य इदानीं तस्यैव काकोलुकीय-लब्धप्रणाश-अपरीक्षितकारकेति तन्त्रत्रयात्मको द्वितीयो भागः प्रस्तूयते सस्कृताध्ययने कृतमतीनां छात्राणां निषेवणाय । प्रथम-भाग इवायमपि भागः गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालयस्याध्यापकेन श्रीमता धर्मदेव वेदवाचस्पतिना संशोध्य अध्यापकानां साहाय्याय अधस्तात् टिप्पणीभिः प्रतितन्त्रावसानञ्च हिन्दीभाषायां शब्दार्थ संग्रहेण छात्राणामुपयोगायोपकरणीभूतो ग्रन्थज्ञानाय महदुपकरिष्यतीति दृढं नो मतम् ।

प्रियव्रतो वेदवाचस्पतिः
आचार्यः
कांगड़ीय गुरुकुल विश्वविद्यालयस्य

गुरुकुल कांगड़ी
विजयादशमी पर्व २००८ वि०

प्रकाशकः—
मुख्याधिष्ठाता,
गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय,
हरिद्वार ।

मुद्रकः—
हरिवंश वेदालंकार
गुरुकुल मुद्रणालय
गुरुकुल कांगड़ी ।

काकोलूकीयम् ।

अथेदमारभ्यते काकोलूकीयं[1] नाम तृतीयं तन्त्रम् । यस्यायमाद्यः श्लोकः—

न विश्वसेत्पूर्वविरोधितस्य
शत्रोश्च मित्रत्वमुपागतस्य ।
दग्धां गुहां पश्य उलूकपूर्णां
काकप्रणीतेन हुताशनेन ॥ १ ॥

तद्यथानुश्रूयते— अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरम् । तस्य समीपस्थोऽनेकशाखासनाथोऽतिघनतरपत्रच्छन्नो न्यग्रोधपादपोऽस्ति । तत्र च मेघवर्णो नाम वायसराजोऽनेककाकपरिवारः प्रतिवसति स्म । स तत्र विहितदुर्गरचनः सपरिजनः कालं नयति स्म । तथान्योऽरिमर्दनो नामोलूकराजोऽसंख्योलूकपरिवारो गिरिगुहादुर्गाश्रयः[2] प्रतिवसति स्म । स च रात्रावभ्येत्य सदैव तस्य न्यग्रोधस्य समन्तात्परिभ्रमति । अथोलूकराजः पूर्वविरोधवशाद्यं कञ्चिद्वायसं समासादयति तं व्यापाद्य गच्छति । एवं नित्याभिगमनाच्छनैः शनैस्तन्न्यग्रोधपादपदुर्गं तेन समन्तान्निर्वायसं कृतम् । अथवा भवत्येवम् । उक्तं च—

१—काकाश्च उलूकाश्चेति काकोलूकं इति समाहारद्वन्द्वः । येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः इत्येकवद्भावः । काकोलूकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः काकोलूकीयम् । काकानामुलूकानां च शाश्वतिको विरोधो वर्ण्यते यस्मिन् तत् इति वा ।

२—गिरिगुहा एव दुर्गः तस्मिन् आश्रयः निवासो यस्य स ।

य उपेक्षेत शत्रुं स्वं प्रसरन्त यदृच्छया।[१]
रोगं चालस्यसंयुक्तः स शनैस्तेन हन्यते ॥ २ ॥

तथा च—

जातमात्रं न यः शत्रुं व्याधिं च प्रशमं नयेत्।
अतिपुष्टाङ्गयुक्तोऽपि स पश्चात्तेन हन्यते ॥ ३ ॥

अथान्येद्युः स वायसराजः सर्वान्वायससचिवानाहूय प्रोवाच—'भोः, उत्कटस्तावदस्माकं[२] शत्रुरुद्यमसंपन्नश्च कालवशान्नित्यमेव निशागमे समेत्यास्मत्पक्षकदनं[३] करोति। तत्कथमस्य प्रतिविधानम्। वयं तावद्रात्रौ न पश्यामः, न च तस्य दिवा दुर्गं विजानीमः, येन गत्वा प्रहरामः। तदत्र विषये किं युज्यते संधि-विग्रह-यान आसन-संश्रय द्वैधीभावनां कतमस्य[४] क्रियमाणस्य। तद्विचार्य शीघ्रं कथयन्तु भवन्तः।' अथ ते प्रोचुः—'युक्तमभिहितं देवेन यदेष प्रश्नः कृतः उक्तं च—

अपृष्टेनापि वक्तव्यं सचिवेनात्र किंचन।
पृष्टेन तु ऋतं पथ्यं वाच्यं च प्रियमप्रियम् ॥ ४ ॥
यो न पृष्टो हितं ब्रूते परिणामे सुखावहम्।
सुमन्त्री प्रियवक्ता च केवलं स रिपुः स्मृतः ॥ ५ ॥

१—यदृच्छया-स्वेच्छया। २—उत्कटः-प्रचण्डः।
३—अस्माकं पक्षीयप्राणिविनाशनम्।
४—सन्धिः—सन्धानं (मेल करना)। विग्रहः—युद्धं (लड़ाई करना)। यानं—अपसरणं अभिगमनं वा (हटना या चढ़ाई करना)। आसनं—स्वस्थानस्थितिः (अपनी जगह जमे रहना)। संश्रयः—परस्य बलवत आश्रयः (बलवान् मित्र का सहारा लेना)। द्वैधीभावः—बाह्याभ्यन्तरयोरनैक्यम्। (दोहरी चाल चलना)।

तस्मादेकान्तमासाद्य कार्यो मन्त्रो महीपते ।
येन तस्य वयं कुर्मो निर्णयं वारणं तथा[१] ॥ ६ ॥

अथ स मेघवर्णोऽन्वयागत उज्जीवि-संजीवि-अनुजीवि-प्रजीवि-चिरजीविनाम्नः पञ्च सचिवान्प्रत्येकं प्रष्टुमारब्धः। तत्रैतेषामादौ[२] तावदुज्जीविनं पृष्टवान्--'भद्र, एवं स्थिते किं मन्यते भवान्।' स आह--'राजन्, बलवता सह विग्रहो न कार्यः। यथा स बलवान्कालप्रहर्ता[३] च। उक्तं च यतः--

बलीयसे प्रणमतां काले प्रहरतामपि ।
सम्पदो नापगच्छन्ति प्रतीपमिव निम्नगाः॥ ७ ॥

तथा च--

संत्याज्यो धार्मिकश्चार्यो भ्रातृसंघातवान्बली ।
अनेकविजयी[४] चैव संधेयः स रिपुर्भवेत् ॥ ८ ॥

संधिः कार्योऽप्यनार्येण विज्ञाय प्राणसंशयम् ।
प्राणैः संरक्षितैः सर्वं यतो भवति रक्षितम् ॥ ९ ॥

येनानेकयुद्धविजयी स तेन विशेषात्संधेयः। उक्तं च--

अनेकयुद्धविजयी संधानं यस्य गच्छति ।
तत्प्रभावेण तस्याशु वशं गच्छन्त्यरातयः ॥ १० ॥

संधिमिच्छेत्समेनापि, संदिग्धो विजयो युधि।
न हि सांशयिकं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ ११ ॥

१---'कारणं तथा' इति पाठान्तरम् ।

२---एतेषां--अत्र यतश्च निर्धारणमिति षष्ठी ।

३---काले यथासमयं प्रहरति इति सः ।

४---अनेकान् विजयते इति सः ।

सन्दिग्धो विजयो युद्धे जनानामिह युध्यताम्।
उपायत्रितयादूर्ध्वं तस्माद्युद्धं समाचरेत्[१] ॥ १२ ॥
असन्दधानो मानान्धः समेनापि हतो भृशम्।
आमकुम्भ इवान्येन करोत्युभयसंक्षयम्[२] ॥ १३ ॥
समं शक्तिमता युद्धमशक्तस्य हि मृत्यवे।
दृषत्कुम्भं यथा भित्त्वा तावत्तिष्ठति शक्तिमान् ॥ १४ ॥

अन्यच्च।

भूमिर्मित्रं हिरण्यं वा विग्रहस्य फलत्रयम्।
नास्त्येकमपि यद्येषां विग्रहं न समाचरेत् ॥ १५ ॥
खनन्नाखुबिलं सिंहः पाषाणशकलाकुलम्।
प्राप्नोति नखभङ्गं वा फलं वा मूषको भवेत् ॥ १६ ॥
तस्मान्न स्यात्फलं यत्र दुष्टं युद्धं तु केवलम्।
न तत्स्वयं समुत्पाद्यं, कर्तव्यं न कथंचन ॥ १७ ॥
बलीयसा समाक्रान्तो वैतसीं[३] वृत्तिमाचरेत्।
वाञ्छन्नभ्रंशिनीं लक्ष्मीं न भौजङ्गीं कदाचन ॥ १८ ॥

१—उपायानां त्रितयम्। सामदानभेद दण्डेति चत्वारः उपायाः। तेषां प्रयोगानामनन्तरं चतुर्थोयायं दण्ड युद्धमित्यर्थः समाचरेत्।

२—मानेन दर्पेण हेतुना अन्धः—विवेकशून्यो राजा समेन अपि तुल्यपराक्रमेणापि अन्येन—अपरेण नृपेण सह असंदधानः सन्धिमकुर्वन् भृशं हतः—अतिशयेन आक्रान्तः उभयसंक्षयं आत्मनः परस्य च विनाशं करोति।

३—वैतसी वृत्तिः—वेतसस्य इयं वैतसी। वेत्रवत नम्राचरणमित्यर्थः। वेतसा हि जलवेगे समागते नमन्ति।
ख—भौजङ्गी वृत्ति—भुजङ्गवत उद्धता वृत्तिः।
ग—कौर्मी वृत्तिः—कच्छपवत् प्रहारमर्षणम्। आस्थाय स्वीकृत्य।

कुर्वन् हि वैतसीं वृत्तिं प्राप्नोति महतीं श्रियम् ।
भुजङ्गवृत्तिमापन्नो वधमर्हति केवलम् ॥ १९ ॥
कौर्मं सकोचमास्थाय प्रहारानपि मर्षयेत् ।
प्राप्ते काले च मतिमानुत्तिष्ठेत्क्रूरसर्पवत् ॥ २० ॥
आगतं विग्रहं मत्वा सुसाम्ना प्रशमं नयेत् ।
विजयस्य ह्यनित्यत्वाद्रभसं[1] च समुत्सृजेत् ॥ २१ ॥

तथा च ।

बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनम् ।
प्रतिवातं नहि घनः कदाचिदुपसर्पति' ॥ २२ ॥

एवमुज्जीवी साममन्त्रं सन्धिकारं क्लृप्तवान्[2] ।

अथ तच्छ्रुत्वा संजीविनमाह 'भद्र, तवाभिप्रायमपि श्रोतुमिच्छामि ।' स आह—'देव, न ममैतत्प्रतिभाति यच्छत्रुणा सह संधिः क्रियते । उक्तं च यतः—

शत्रुणा न हि सन्दध्यात्सुश्लिष्टेनापि सन्धिना ।
सुतप्तमपि पानीयं शमयत्येव पावकम् ॥ २३ ॥

अपरं च स क्रूरोऽत्यन्तलुब्धो धर्मरहितः । तत्त्वया विशेषान्न सन्धेयः । उक्तं च यतः—

सत्यधर्मविहीनेन न सन्दध्यात्कथंचन ।
सुसन्धितोऽप्यसाधुत्वादचिराद्याति विक्रियाम् ॥ २४ ॥

तस्मात्तेन सह योद्धव्यमिति मे मतिः । उक्तं च यतः—

क्रूरो लुब्धोऽलसोऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः ।

१—रभसं–युद्धौत्सुक्यं चाञ्चल्यं च ।

२—सन्धिकारं क्लृप्तवान्–सन्धिसाधकं समर्थितवान् ।

मूढो युद्धावमन्ता[1] च सुखोच्छेद्यो भवेद्रिपुः ॥ २५ ॥

अपरं तेन पराभूता वयम्। तद्यदि सन्धानकीर्तनं करिष्यामः स भूयोऽत्यन्तं कोपं करिष्यति। उक्तं च--

चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया।
स्वेद्यमामज्वरं[2] प्राज्ञः कोऽम्भसा परिषिञ्चति ॥ २६ ॥
सामवादाः[3] सकोपस्य शत्रोः प्रत्युत दीपकाः।
प्रतप्तस्येव सहसा सर्पिषस्तोयबिन्दवः ॥ २७ ॥

यदेवैतद्वदति रिपुर्बलवान्, तदप्यकारणम्। उक्तं च यतः--

उत्साहशक्तिसंपन्नो[4] हन्याच्छत्रुं लघुर्गुरुम्।
यथा कण्ठीरवो नागे सुसाम्राज्यं प्रपद्यते ॥ २८ ॥
मायया शत्रवो वध्या अवध्याः स्युर्बलेन ये।
यथा स्त्रीरूपमास्थाय हतो भीमेन कीचकः[5] ॥ २९ ॥

तथा च।

मृत्योरिवोग्रदण्डस्य राज्ञो यान्ति वशं द्विषः।
शष्पतुल्यं हि मन्यन्ते दयालुं रिपवो नृपम् ॥ ३० ॥
प्रयाति शमनं यस्य तेजस्तेजस्वितेजसा।
वृथा जातेन किं तेन मातुर्यौवनहारिणा ॥ ३१ ॥
या लक्ष्मीर्नानुलिप्ताङ्गी वैरिशोणितकुङ्कुमैः।

१—युद्धं अवमन्यते तिरस्करोति इति स शान्तिप्रियः इत्यर्थः।

२—स्वेदमर्हति इति स्वेद्यः स्वेदार्हः।

३—सामवादाः—सान्त्ववचनानि। प्रत्युत—वैपरीत्येन। दीपकाः—उत्तेजकाः।

४—तिस्रः शक्तयः प्रभुशक्तिः मन्त्रशक्तिः उत्साहशक्तिश्च।

५—स्त्रीरूपं सैरन्ध्रीवेशमाकलय्य भीमेन कीचकः—तन्नामधेयः विराट-सेनानीः हतः। अत्र महाभारतीया कथाऽनुसन्धेया।

कान्तापि मनसः प्रीतिं न सा धत्ते मनस्विनाम्॥ ३२ ॥
रिपुरक्तेन संसिक्ताऽरिस्त्रीनेत्राम्बुभिस्तथा ।
न भूमिर्यस्य भूपस्य का श्लाघा तस्य जीवने ॥ ३३ ॥

एवं संजीवी विग्रहमन्त्रं विज्ञापयामास ।

अथ तच्छ्रुत्वानुजीविनमपृच्छत्—'भद्र, त्वमपि स्वाभिप्रायं निवेदय ।' सोऽब्रवीत्—'देव, दुष्टः स बलाधिको निर्मर्यादश्च । तत्तेन सह सन्धिविग्रहौ न युक्तौ । केवलं यानमहं स्यात् । उक्तं च—

बलोत्कटेन दुष्टेन मर्यादारहितेन च ।
न सन्धिर्विग्रहो नैव बिना यानं प्रशस्यते ॥ ३४ ॥
द्विधाकारं भवेद्यानं भये प्राणप्ररक्षणम् ।
एकमन्यज्जिगीषोश्च यात्रालक्षणमुच्यते[1] ॥ ३५ ॥
कार्तिके वाथ चैत्रे वा विजिगीषोः प्रशस्यते ।
यानमुत्कृष्टवीर्यस्य शत्रुदेशे न चान्यदा ॥ ३६ ॥
अवस्कन्दप्रदानस्य[2] सर्वे कालाः प्रकीर्तिताः ।
व्यसने वर्तमानस्य शत्रोश्छिद्रान्वितस्य च ॥ ३७ ॥
स्वस्थानं सुदृढं कृत्वा शूरैश्चाप्तैर्महाबलैः ।
परदेशं ततो गच्छेत्प्रणिधिव्याप्तमग्रतः[3] ॥ ३८ ॥
अज्ञातवीविधाऽऽसारतोयशस्यो व्रजेत्तु यः[4] ।

१—यानं द्विविधम्—एकं बलिना पीडितस्य भये प्राप्ते सति स्वप्राणरक्षार्थं यानं अपसरणनामकम् । अपरं विजिगीषोः शत्रुविजयाय विजययात्रा-नामधेयम् ।
२—अवस्कन्दप्रदानं—सुगूढाक्रामणम् । (छापा मारना) । छिद्रः—दोषः
३—अग्रतः—आदावेव प्रणिधिभिः गुप्तचरैः व्याप्तम् ।
४—अज्ञातः वीविधः धान्यादि प्राप्तिः आसारः—सुहृद्बलं तोयं—जलं शस्यं-

परराष्ट्रं स नो भूयः स्वराष्ट्रमधिगच्छति ॥ ३९ ॥

ततो युक्तं कर्तुमपसरणम् । अन्यच्च ।

न विग्रहं न सन्धानं बलिना तेन पापिना ।
कार्यलाभमपेक्ष्यापसरणं क्रियते बुधैः ॥ ४० ॥

उक्तं च यतः—

यदपसरति मेषः कारणं तत्प्रहर्तुं
मृगपतिरपि कोपात्संकुचत्युत्पतिष्णुः ।
हृदयनिहितवैरा गूढमन्त्रोपचाराः
किमपि विगणयन्तो बुद्धिमन्तः सहन्ते[1] ॥ ४१ ॥

अन्यच्च ।

बलवन्तं रिपुं दृष्ट्वा देशत्यागं करोति यः ।
युधिष्ठिर इवाप्नोति पुनर्जीवन्स मेदिनीम् ॥ ४२ ॥
युध्यतेऽहंकृतिं कृत्वा दुर्बलो यो बलीयसा ।
स तस्य वाञ्छितं कुर्यादात्मनश्च कुलक्षयम् ॥ ४३ ॥

तद्बलवताभियुक्तस्यापसरणसमयोऽयं न संधेर्विग्रहस्य च ।' एवमनुजीविमन्त्रोऽपसरणस्य ।

अथ तस्य वाक्यं समाकर्ण्य प्रजीविनमाह—'भद्र, त्वमप्यात्मनोऽभिप्रायं वद ।' सोऽब्रवीत्—'देव, मम संधिविग्रहयानानि त्रीण्यपि न प्रतिभान्ति । विशेषतश्चासनं प्रतिभाति । उक्तं च यतः—

-अन्नं च यस्य स । "धान्यादेर्वीवधः प्राप्तिः; आसारस्तु सुहृद्बले" इति वैजयन्ती ।

१—तत् प्रहर्तुं कारणमिति शेषः । उत्पतिष्णुः—उत्पतनशीलः । गूढमन्त्रोपचाराः—गूढाः अप्रकटीभूता मन्त्रा व्यवहाराश्च येषां ते । किमपि विगणयन्तः विचारयन्तः सहन्ते शत्रूणामुपद्रवमिति शेषः ।

नक्रः स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति ।
स एव प्रच्युतः स्थानाच्छुनापि परिभूयते ॥ ४४ ॥

अन्यच्च ।

अभियुक्तो बलवता दुर्गे तिष्ठेत्प्रयत्नवान् ।
तत्रस्थः सुहृदाह्वानं प्रकुर्वीतात्ममुक्तये ॥ ४५ ॥
यो रिपोरागमं श्रुत्वा भयसंत्रस्तमानसः ।
स्वं स्थानं सन्त्यजेत्तत्र न स भूयो वसेन्नरः ॥ ४६ ॥
दंष्ट्राविरहितः सर्पो मदहीनो यथा गजः ।
स्थानहीनस्तथा राजा गम्यः[१] स्यात्सर्वजन्तुषु ॥ ४७ ॥
निजस्थानस्थितोऽप्येकः शतं योद्धुं सहेन्नरः ।
शक्तानामपि शत्रूणां तस्मात्स्थानं न संत्यजेत्[२] ॥ ४८ ॥
तस्माद्दुर्गं दृढं कृत्वा सुभटासारसंयुतम् ।
प्राकारपरिखायुक्तं शस्त्रादिभिरलंकृतम् ॥ ४९ ॥
तिष्ठ मध्यगतो नित्यं युद्धाय कृतनिश्चयः ।
जीवन्संप्राप्स्यसि क्ष्मान्त मृतो वा स्वर्गमेष्यसि ॥ ५० ॥

अन्यच्च ।

बलिनापि न बध्यन्ते लघवोऽप्येकसंश्रयाः ।
विपक्षेणापि मरुता यथैकस्थानवीरुधः ॥ ५१ ॥
महानप्येकजो वृक्षो बलवान्सुप्रतिष्ठितः ।
प्रसह्य इव वातेन शक्यो धर्षयितुं यतः ॥ ५२ ॥
अथ ये संहता वृक्षाः सर्वतः सुप्रतिष्ठिताः ।
न ते शीघ्रेण वातेन हन्यन्ते ह्येकसंश्रयात् ॥ ५३ ॥

१—गम्यः—पराभवयोग्यः ।

२—निजस्थानस्थितः एकः अपि नरः शक्तानां शत्रूणां शतं अपि योद्धुं सहेत । तस्मात् स्थानं न सत्यजेत् इत्यन्वयः ।

एव मनुष्यमेकं हि शौर्येणापि समन्वितम् ।
शक्यं[१] द्विषन्तो मन्यन्ते हिंसन्ति च ततः परम् ॥५४॥

एवं प्रजीविमन्त्रः । इदमासनसंज्ञकम् ।

एतत्समाकर्ण्य चिरंजीविनं प्राह—'भद्र, त्वमपि स्वाभिप्रायं वद' । सोऽब्रवीत्—'देव, षाड्गुण्यमध्ये[२] मम संश्रयः सम्यक्प्रतिभाति । तत्तस्यानुष्ठानं कार्यम् । उक्तं च—

असहायः समर्थोऽपि तेजस्वी किं करिष्यति ।
निर्वाते ज्वलितो वह्निः स्वयमेव प्रशाम्यति ॥ ५५ ॥

संगतिः श्रेयसी पुंसां स्वपक्षे च विशेषतः ।
तुषैरपि परिभ्रष्टा न प्ररोहन्ति तण्डुलाः ॥ ५६ ॥

तदत्रैव स्थितेन त्वया कश्चित्समर्थः समाश्रयणीयः, यो विपत्प्रतीकारं करोति । यदि पुनस्त्वं स्वस्थानं त्यक्त्वान्यत्र यास्यसि, तत्कोऽपि ते वाङ्मात्रेणापि सहायत्वं न करिष्यति । उक्तं च यतः—

वनानि दहतो वह्नेः सखा भवति मारुतः ।
स एव दीपनाशाय कृशे कस्यास्ति सौहृदम् ॥ ५७ ॥

अथवा नैतदेकान्तं यद्बलिनमेकं समाश्रयेत् । लघूनामपि संश्रयो रक्षायै एव भवति । उक्तं च यतः—

संघातवान्यथा वेणुर्निबिडो वेणुभिर्वृतः ।
न शक्यः स समुच्छेत्तुं दुर्बलोऽपि तथा नृपः ॥ ५८ ॥

यदि पुनरुत्तमसंश्रयो भवति तत्किमुच्यते । उक्तं च—

महाजनस्य संपर्कः कस्य नोन्नतिकारकः ।

१—शक्यम्—पराभवनीयम् ।

२—षड्गुणा एव षाड्गुण्यम् । अत्र स्वार्थे ष्यञ् प्रत्ययः ।

पद्मपत्रस्थितं तोयं धत्ते मुक्ताफलश्रियम् ॥ ५९ ॥

तदेवं संश्रयं विना न कश्चित्प्रतीकारो भवति। तस्मात्संश्रयः कार्य इति मेऽभिप्रायः।' एवं चिरजीविमन्त्रः।

अथैवमभिहिते स मेघवर्णो राजा चिरंतनं पितृसचिवं दीर्घायुषं सकलनीतिशास्त्रपारंगतं स्थिरजीविनामानं प्रणम्य प्रोवाच—'तात, यदेते मया पृष्टाः सचिवास्तावदत्रस्थितस्यापि तव, तत्परीक्षार्थम्। येन त्वं सकलं श्रुत्वा यदुचितं तन्मे समादिशसि। तद्युक्तं भवति तत्समादेश्यम्।' स आह—'वत्स, सर्वैरप्येतैर्नीतिशास्त्राश्रयमुक्तं सचिवैः यदुपयुज्यते स्वकालोचितं सर्वमेव। परमेष द्वैधीभावस्य कालः। उक्तं च—

अविश्वासं सदा तिष्ठेत्संधिना विग्रहेण च।
द्वैधीभावं समाश्रित्य नैव शत्रौ बलीयसि[१] ॥ ६० ॥

तच्छत्रुं विश्वास्याविश्वस्तैर्लोभं दर्शयद्भिः सुखेनोच्छिद्यते रिपुः। उक्तं च—

उच्छेद्यमपि विद्वांसो वर्धयन्त्यरिमेकदा।
गुडेन वर्धितः श्लेष्मा सुखं वृद्ध्या निपात्यते[२] ॥ ६१ ॥

तथा च—

१—सन्धिना विग्रहेण च सदा अविश्वासं यथा स्यात्तथा तिष्ठेत् सन्धिविग्रहाभ्यां शत्रु प्रतिविधाने सर्वदा संशय एवावतिष्ठते इति भावः। किन्तु अतिप्रबल शत्रौ द्वैधी भावं समाश्रित्य नैव अविश्वासं तिष्ठेत् इति शेषः। द्वैधीभावेन शत्रूणां जितत्वात् इति भावः।

२—गुडेनवर्धितः श्लेष्मा वृद्ध्या वर्धनेनैव सुखं अनायासेन निपात्यते-दूरीक्रियते वैद्यैरिति शेषः।

कृत्यं देवद्विजातीनामात्मनश्च गुरोस्तथा ।
एकभावेन कर्तव्यं शेषं द्वैधसमाश्रितम्[१] ॥ ६२ ॥

तद्द्वैधीभावं संश्रितस्य तत्र स्वस्थाने वासो भविष्यति । लोभाश्रयाच्च शत्रुमुच्चाटयिष्यसि । अपरं यदि किंचिच्छिद्रं तस्य पश्यसि तद्गत्वा व्यापादयिष्यसि ।' मेघवर्ण आह —'तात, मया सोऽविदितसंश्रयः । तत्कथं तस्य छिद्रं ज्ञास्यामि ।' स्थिरजीव्याह—'वत्स, न केवलं स्थानम्, छिद्राण्यपि तस्य प्रकटीकरिष्यामि प्रणिधिभिः । उक्तं च ।

गावो गन्धेन पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति वै द्विजाः ।
चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ ६३ ॥

उक्तं चात्र विषये—

यस्तीर्थानि निजे पक्षे परपक्षे विशेषतः ।
गुप्तैश्चारैर्नृपो वेत्ति न स दुर्गतिमाप्नुयात्' ॥ ६४ ॥

मेघवर्ण आह—'तात, कानि तीर्थान्युच्यन्ते कतिसंख्यानि च कीदृशा गुप्तचराः, तत्सर्वं निवेद्यताम्' इति । स आह—'अत्र विषये भगवता नारदेन युधिष्ठिरः प्रोक्तः । यच्छत्रुपक्षेऽष्टादश तीर्थानि, स्वपक्षे पञ्चदश । त्रिभिस्त्रिभिर्गुप्तचरैस्तानि ज्ञेयानि । तैर्ज्ञातैः स्वपक्षः परपक्षश्च वश्यो भवति । उक्तं च नारदेन युधिष्ठिरं प्रति—

कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च ।
त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः ॥ ६५ ॥

१—देवद्विजात्मादीनां कृत्यं एकभावेन वाह्याभ्यन्तरैक्येन कर्तव्यम् शेषं कृत्यं द्वैधं द्विभावं समाश्रितम् वर्तते । अन्यत्र द्वैधीभावः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।

अत्र तीर्थशब्देन आयुक्तकर्माऽभिधीयते[१]। तद्यदि तेषां कुत्सितं भवति तत्स्वामिनोऽभिघाताय भवति। प्रधानं भवति, तद्वृद्धये स्यादिति। तद्यथा—मन्त्री, पुरोहितः, सेनापतिः, युवराजः, दौवारिकः, अन्तर्वासिकः, प्रशासकः, समाहर्तृ-सन्निधातृ प्रदेष्टृज्ञापकाः, साधनाध्यक्षः, गजाध्यक्षः, कोशाध्यक्षः, दुर्गपाल-करपाल-सीमापाल प्रोत्कट-भृत्याः[२]। एषां भेदेन द्रागिरपुः साध्यते। स्वपक्षे च देवी, जननी, कञ्चुकी, मालिकः, शय्यापालकः, स्पर्शाध्यक्षः, सांवत्सरिकः, भिषक्, जलवाहकः, ताम्बूलवाहकः, आचार्यः, अङ्गरक्षकः, स्थानचिन्तकः, छत्रधरः विलासिनी[३]। एषां वैरद्वारेण स्वपक्षे विघातः। तथा च।

वैद्यसांवत्सरिकाचार्याः स्वपक्षेऽधिकृताश्चराः।
तथाहितुण्डिकोन्मत्ताः सर्वं जानन्ति शत्रुषु[४] ॥ ६६ ॥

१—आयुक्तकर्मा—आयुक्तं समर्पितं कर्म राजकार्यं यस्मै स राजाधिकृतः (अफसर)।

२—कुत्सितं—दूषितं कर्म। प्रधानं-श्रेष्ठं कर्म। दौवारिकः—द्वारपालः। अन्तर्वासिकः—अन्तःपुराध्यक्षः। प्रशासकः—विषयाध्यक्षः। समाहर्ता—कर-संग्रहकर्ता। सन्निधाता—"नवाभ्यागतका राजा को परिचय कराने वाला।" प्रदेष्टा—गुरुः। ज्ञापकः—संवादस्य ज्ञापयिता। साधनाध्यक्षः-बलाध्यक्षः। प्रोत्कट भृत्यः—दृढसाहसोऽनुचरः।

३—देवी-महाराज्ञी। जननी-राजमाता। कञ्चुकः-अन्तःपुरचरः विप्रः। स्पर्शाध्यक्षः-स्पर्शानां राजदेयानां उपहाराणां अध्यक्षः। सांवत्सरिकः-ज्योतिषी। अङ्गरक्षकः-शरीर रक्षकः भृत्यविशेषः। स्थान-चिन्तकः-स्थानस्य सदसद्भावचिन्तकः। विलासिनी—वेश्या।

४—वैद्यः-भिषक्, सांवत्सरिकः-ज्योतिषी, आचार्यः गुरुश्च स्वपक्षे अधिकृताः- नियुक्ताः चराः गूढ-प्रणिधयः सन्तः तथैव आहितुण्डिकाः-सर्पजीविनः उन्मत्ताः-क्षिप्ताः च शत्रुषु सर्वं जानन्ति।

तथा च ।

कृत्वा कृत्यविदस्तीर्थेष्वन्तः प्रणिधयः पदम् ।
विदांकुर्वन्तु महतस्तलं विद्विषदम्भसः[1] ॥ ६७ ॥

एवं मन्त्रिवाक्यमाकर्ण्यान्तरे मेघवर्ण आह--'तात, अथ किंनिमित्तमेवंविधं प्राणान्तिकं[2] सदैव वायसोलूकानां वैरम्'। स आह--'वत्स, कदाचिद्धंस-शुक-बक-कोकिल-चातक-उलूक-मयूर-कपोत-पारावत-विष्किर-प्रभृतयः[3] सर्वेऽपि पक्षिणः समेत्य सोद्वेगं मन्त्रयितुमारब्धाः--'अहो, अस्माकं तावद्वैनतेयो राजा। स च वासुदेवभक्तः। न कामपि चिन्तामस्माकं करोति। तत्किं तेन वृथास्वामिना, यो लुब्धकपाशैर्नित्यं निबध्यमानानां न रक्षां विधत्ते।

उक्तं च--

यो न रक्षति वित्रस्तान्पीड्यमानान्परैः सदा ।
जन्तून्, पार्थिवरूपेण स कृतान्तो न संशयः ॥ ६८ ॥

यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्नेता ततः प्रजा ।
अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव[4] ॥ ६९ ॥

षडिमान्पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवार्णवे ।
अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥ ७० ॥
अरक्षितारं राजानं, भार्यां चाप्रियवादिनीम् ।

१—कृत्यविदः-कार्यकुशलाः प्रणिधयः-गूढचराः तीर्थेषु-मन्त्र्यादिषु अष्टादशसु, जलावतारेषु च अन्तः-मध्ये पदं-स्थानं पादप्रक्षेपं च कृत्वा महतः-विशालस्य विद्विषन् शत्रुरेव अम्भः-जलं तस्य तलं-रहस्यं अधः प्रदेशं च विदां कुर्वन्तु-जानन्तु ।

२—प्राणानां अन्तः यस्मिन् तत् ।

३—पारावतः-पक्षिविशेषः ('परेव, पण्डुक') विष्किरः-कुक्कुटः ।

४—नेता-नायकः रक्षकश्च । अकर्णधारा-नाविकशून्या ।

ग्रामकामं च गोपालं, वनकामं च नापितम् ॥ ७१ ॥

तत्संचिन्त्यान्यः कश्चिद्राजा विहंगमानां क्रियताम्' इति। अथ तैर्भद्राकारमुलूकमवलोक्य सर्वैरभिहितम्--'यदेष उलूको राजास्माकं भविष्यति। तदानीयन्तां नृपाभिषेकसंबन्धिनः संभाराः'[१] इति। अथ साधिते विविधतीर्थोदके, प्रगुणीकृतेऽष्टोत्तरशतमूलिकास घाते, प्रदत्ते सिंहासने, वर्तिते सप्तद्वीपसमुद्रभूधरविचित्रे धरित्रीमण्डले, प्रसारिते व्याघ्रचर्मणि, आपूरितेषु[२] हेमकुम्भेषु दीपेषु वाद्येषु च, सज्जीकृतेषु दर्पणादिषु माङ्गल्यवस्तुषु, पठत्सु बन्दिमुख्येषु, वेदोच्चारणपरेषु समुदितमुखेषु[३] ब्राह्मणेषु, गीतपरे युवतिजने, आनीतायामग्रमहिष्यां कृकालिकायाम्,[४] उलूकोऽभिषेकार्थं यावत्सिंहासन उपविशति, तावत्कुतोऽपि वायसः समायातः। सोऽचिन्तयत्--'अहो, किमेष सकलपक्षिसमागमो महोत्सवश्च। अथ ते पक्षिणस्तं दृष्ट्वा मिथः प्रोचुः--'पक्षिणां मध्ये वायसश्चतुरः श्रूयते। उक्तं च--

नराणां नापितो धूर्तः पक्षिणां चैव वायसः।
दंष्ट्रिणां च शृगालस्तु श्वेतभिक्षुस्तपस्विनाम्[५] ॥ ७२ ॥

तदस्यापि वचनं ग्राह्यम्। उक्तं च--

बहुधा बहुभिः सार्धं चिन्तिताः सुनिरूपिताः।
कथंचिन्न विलीयन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः' ॥ ७३ ॥

अथ वायसः समेत्य तानाह--'अहो, किं महाजनसमागमोऽयं परम-

१—संभाराः-उपकरणानि। प्रगुणी कृते-सज्जी कृते।
२—आपूरितेषु-क्रमशः जलेन, तैलेन वायुना च भरितेषु सत्सु।
३—समुदितमुखेषु-समुन्नतं मुखं येषां तेषु।
४—कृकालिका-उलूक पत्नी।
५—श्वेतभिक्षुः-जैनभिक्षुः।

महोत्सवश्च ।' ते प्रोचुः- 'भोः, नास्ति कश्चिद्विहङ्गमानां राजा । तदस्योलूकस्य विहङ्गराज्याभिषेको निरूपितस्तिष्ठति समस्तपक्षिभिः । तत्त्वमपि स्वमतं देहि । प्रस्तावे[1] समागतेऽसि । अथासौ काको विहस्याह---'अहो, न युक्तमेतत्, यन्मयूर-हंस-कोकिल-चक्रवाक-शुक-कारण्डव-हारीत-सारसादिषु[2] पक्षिप्रधानेषु विद्यमानेषु दिवान्धस्यास्य करालवक्त्रस्याभिषेकः क्रियते । तन्नैतन्मम मतम् । यतः—

वक्रनासं सुजिह्माक्षं क्रूरमप्रियदर्शनम् ।
अक्रुद्धस्येदृशं वक्त्रं भवेत्क्रुद्धस्य कीदृशम् ॥ ७४ ॥

तथा च ।

स्वभावरौद्रमत्युग्रं क्रूरमप्रियवादिनम् ।
उलूकं नृपतिं कृत्वा का नः सिद्धिर्भविष्यति ॥ ७५ ॥

अपरं वैनतेये स्वामिनि स्थिते किमेष दिवान्धः क्रियते राजा । तद्यद्यपि गुणवान्भवति तथाऽप्येकस्मिन्स्वामिनि स्थिते नान्यो भूपः प्रशस्यते ।

एक एव हितार्थाय तेजस्वी पार्थिवो भुवः ।
युगान्त इव भास्वन्तो बहवोऽत्र विपत्तये ॥ ७६ ॥

तत्तस्य नाम्नापि यूयं परेषामगम्या भविष्यथ । उक्तं च—

गुरूणां नाममात्रेऽपि गृहीते स्वामिसंभवे[3] ।
दुष्टानां पुरतः क्षेमं तत्क्षणादेव जायते ॥ ७८ ॥

१—प्रस्तावे-उचितसमये (बड़े मौके से)।

२—कारण्डवः-'बतख' वा 'दरयाई चिड़िया'। हारीतः-'पीलिया'।

३—स्वामिसंभवे-स्वामित्वसम्बन्धिनि।

तथा च।

व्यपदेशेन[१] महतां सिद्धिः संजायते परा।
शशिनो व्यपदेशेन वसन्ति शशकाः सुखम्' ॥ ७८ ॥

त ऊचुः—'कथमेतत्' स आह—

१. शशगजयूथनाथ कथा

कस्मिंश्चिद्वने चतुर्दन्तो नाम महागजो यूथाधिपः प्रतिवसति स्म। तत्र कदाचिन्महत्यनावृष्टिः संजाता प्रभूतवर्षाणि यावत्। तया तडागह्रदपल्वलसरांसि[२] शोषमुपगतानि। अथ तैः समस्तगजैः स गजराजः प्रोक्तः—'देव, पिपासाकुला गजकलभा मृतप्रायाः अपरे मृताश्च। तदन्विष्यतां कश्चिज्जलाशयो यत्र जलपानेन स्वस्थतां व्रजन्ति'। ततश्चिरं ध्यात्वा तेनाभिहितम्—'अस्ति महाह्रदो विविक्ते प्रदेशे स्थलमध्यगतः पातालगङ्गाजलेन[३] सदैव पूर्णः। तत्तत्र गम्यताम्' इति।

तथानुष्ठिते पञ्चरात्रमुपसर्पद्भिः समासादितस्तैः स ह्रदः। तत्र स्वेच्छया जलमवगाह्यास्तमनवेलायां निष्क्रान्ताः। तस्य च ह्रदस्य समन्ताच्छशकबिला असंख्याः सुकोमलभूमौ तिष्ठन्ति। तेऽपि समस्तैरपि तैर्गजैरितस्ततो भ्रमद्भिः परिभग्नाः। बहवः शशका भग्नापादशिरो-

१—व्यपदेशेन-नाम कीर्तनेन, नामकीर्तन व्याजेन वा।
२—तडागः-'तालाब'। ह्रदः-'झील'। पल्वलः-'जोहड़'। सरः-अकृत्रिमः जलाशयः। गजकलभाः-करिशावकाः।
३—विविक्ते-निर्जने, एकान्ते। पातालगङ्गायाः-पृथिव्या अधः-स्थित प्रजलप्रवाहस्य जलेन।

ग्रीवा विहिताः। केचिन्मृताः, केचिज्जीवशेषा जाताः।

अथ गते तस्मिन्गजयूथे शशकाः सोद्वेगा गजपादक्षुण्णसमावासाः[१] केचिद्भग्नपादाः, अन्ये जर्जरितकलेवरा रुधिरप्लुताः, अन्ये हतशिशवो बाष्पपिहितलोचनाः समेत्य मिथो मन्त्रं चक्रुः—'अहो विनष्टा वयम्। नित्यमेवैतद्गजयूथमागमिष्यति, यतो नान्यत्र जलमस्ति। तत्सर्वेषां नाशो भविष्यति। उक्तं च—

स्पृशन्नपि गजो हन्ति जिघ्रन्नपि भुजंगमः।
हसन्नपि नृपो हन्ति मानयन्नपि दुर्जनः॥ ७९॥

तच्चिन्त्यतां कश्चिदुपायः।' तत्रैकः प्रोवाच 'गम्यतां देशत्यागेन। किमन्यत्। उक्तं च मनुना व्यासेन च—

त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत्।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्॥ ८०॥
आपदर्थे धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि[२]।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि'॥ ८१॥

ततश्चान्ये प्रोचुः—'भोः, पितृपैतामहं स्थानं न शक्यते सहसा त्युक्तुम्। तत्क्रियतां तेषां कृते काचिद्विभीषिका। यत्कथमपि दैवान्न समायान्ति। उक्तं च—

निर्विषेणापि सर्पेण कर्तव्या महती फटा।
विषं भवतु मा वास्तु फटाटोपो[३] भयंकरः'॥ ८२॥

१—गजानां पादैः क्षुण्णाः संपिष्टाः समावासाः निवासस्थानानि तेषां ते।
२—आपदर्थे—आपत्ति नाशाय। दारान्—भार्याम्। 'दाराः पुंभूम्नि' इत्यमरः।
३—फटायाः फणायाः आरोपः विस्तारः।

अथान्ये प्रोचुः--'यद्येवं ततस्तेषां महद्विभीषिकास्थानमस्ति, येन नागमिष्यन्ति । सा च चतुरदूतायत्ता विभीषिका[१] । यतो विजयदत्तो नाम राजास्मत्स्वामी शशकश्चन्द्रमण्डले निवसति । तत्प्रेष्यतां कश्चिन्मिथ्यादूतो यूथाधिपसकाशं 'यच्चन्द्रस्त्वामत्र ह्रद आगच्छन्तं निषेधयति । यतोऽस्मत्परिग्रहोऽस्य[२] समन्ताद्वसति ।' एवमभिहिते श्रद्धेयवचनात्कदापि[३] निवर्तते । अथान्ये प्रोचुः--'यद्येवं तदस्ति लम्बकर्णो नाम शशः । स च वचनरचनाचतुरो दूतकर्मज्ञः । स तत्र प्रेष्यतामिति । उक्तं च--

साकारो[४] निःस्पृहो वाग्मी नानाशास्त्रविचक्षणः ।
परचित्तावगन्ता च राज्ञो दूतः स इष्यते ॥ ८३ ॥

अन्यच्च ।

यो मूर्खं लौल्यसंपन्नं राजद्वारिकमाचरेत्[५] ।
मिथ्यावादं विशेषेण, तस्य कार्यं न सिद्ध्यति ॥ ८४ ॥

तदन्विष्यतां यदस्माद्व्यसनादात्मनां सुनिर्मुक्तिः । अथान्ये प्रोचुः-'अहो, युक्तमेतत् । नान्यः कश्चिदुपायोऽस्माकं जीवितस्य । तथैव क्रियताम् ।' अथ लम्बकर्णो गजयूथाधिपसमीपे निरूपितो[६] गतश्च ।

१—तां विभीषिकां भयोत्पादनं चतुरो दूत एव कर्तुं शक्नोति इत्याशयः ।

२—अस्मत्परिग्रहः—अस्मदाश्रितः ।

३—श्रद्धेय वाक्यात्—विश्वासयोग्यवचनं मत्वा । 'अत्र ल्यब्लोपे पञ्चमी ।

४—साकारः—सुन्दरा कृतिः ।

५—यो राजा मूर्खं लौल्पसम्पन्नं लुब्धं विशेषेण मिथ्यावादं असत्यभाषिणं जनं राजद्वारिकं—राज प्रतिनिधिं दूत मित्यर्थः आचरेत्—कुर्यात् ।

६—निरूपितः—नियोजितः ।

तथानुष्ठिते लम्बकर्णोऽपि गजमार्गमासाद्यागम्यं स्थलमारुह्य तं गजमुवाच--'भो भो दुष्ट गज, किमेवं लीलया निःशङ्कतयाऽत्र चन्द्रह्रद आगच्छसि। तन्नागन्तव्यम्। निवर्त्यताम्' इति। तदाकर्ण्य विस्मितमना गज आह--'भोः, कस्त्वम्।' स आह--'अहं लम्बकर्णो नाम शशकश्चन्द्रमण्डले वसामि। सांप्रतं भगवता चन्द्रमसा तव पार्श्वे प्रहितो दूतः। जानात्येव भवान्, यथार्थवादिनो दूतस्य न दोषः करणीयः। दूतमुखा हि राजानः सर्व एव[1]। उक्तं च--

उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु बन्धुवर्गवधेष्वपि।
परुषाण्यपि जल्पन्तो वध्या दूता न भूभुजा[2]॥ ८५॥

तच्छ्रुत्वा स आह--'भोः शशक, तत्कथय भगवतश्चन्द्रमसः संदेशम्, येन सत्वरं क्रियते।' स आह--'भवताऽतीतदिवसे यूथेन सहागच्छता प्रभूताः शशका निपातिताः। तत्किं न वेत्ति भवान्, यन्मम परिग्रहोऽयम्। तद्यदि जीवितेन ते प्रयोजनम्, तदा केनापि प्रयोजनेनात्र ह्रदे नागन्तव्यमिति संदेशः।'

गज आह--'अथ क्व वर्तते भगवान्स्वामी चन्द्रः।' स आह--'अत्र ह्रदे सांप्रतं शशकानां भवद्यूथमथितानां हतशेषाणां समाश्वासनाय समायातस्तिष्ठति। अहं पुनस्तवान्तिकं प्रेषितः।' गज आह--'यद्येवं तद्दर्शय मे तं स्वामिनं येन प्रणम्यान्यत्र गच्छामि।' शशक आह--'भोः, आगच्छ मया सहैकाकी येन दर्शयामि।

१—दूताः एव मुखानि संदेशवक्तारो येषां ते। सर्वे राजानः दूतद्वारेण संदेशं प्रेषयन्ति इति भावः।

२—शस्त्रेषु उद्यतेषु अपि-उत्तोलितेष्वपि, बन्धुवर्गस्य वधेषु सत्स्वपि परुषाणि अपि जल्पन्तः दूताः भूभुजा न वध्याः।

तथानुष्ठिते शशको निशासमये तं गजं ह्रदतीरे नीत्वा, जलमध्ये स्थितं चन्द्रबिम्बमदर्शयत्। आह च--भोः, एष नः स्वामी जलमध्ये समाधिस्थस्तिष्ठति। तन्निभृतं प्रणम्य सत्वरं व्रजेति। नो चेत्समाधिभङ्गाद् भूयोऽपि प्रभूतं कोपं करिष्यति।'

अथ गजोऽपि त्रस्तमनास्तं प्रणम्य पुनर्गमनाय प्रस्थितः। शशकाश्च तद्दिनादारभ्य सपरिवाराः सुखेन स्वेषु स्थानेषु तिष्ठन्ति स्म। अतोऽहं ब्रवीमि--'व्यपदेशेन महताम्' इति।

अपि च। क्षुद्रमलसं कापुरुषं व्यसनिनमकृतज्ञं पृष्ठप्रलपनशीलं[1] स्वामित्वेन नाभियोजयेज्जीवितकामः। उक्तं च--

क्षुद्रमर्थपतिं प्राप्य न्यायान्वेषणतत्परौ।
उभावपि क्षयं प्राप्तौ पुरा शशकपिञ्जलौ'[2] ॥ ८६ ॥

ते प्रोचुः--'कथमेतत्।' स आह--

२. शशकपिञ्जल कथा

कस्मिंश्चिद्वृक्षे पुराऽहमवसम्। तत्राधस्तात्कोटरे कपिञ्जलो नाम चटकः प्रतिवसति स्म। अथ सदैवास्तमनवेलायामागतयोर्द्वयोरनेकसुभाषितगोष्ठ्या देवर्षिब्रह्मर्षिपुराणचरितकीर्तनेन च पर्यटनदृष्टानेककौतूहलप्रकथनेन च परमसुखमनुभवतोः कालो व्रजति।

अथ कदाचित्कपिञ्जलः प्राणयात्रार्थमन्यैश्चटकैः सहान्यं पक्व[3]-

१—पृष्ठप्रलपनशीलं—परोक्षेऽप्रियवादिनं जनं स्वामिरूपेण न अभियोजयेत् अभिषिञ्चेत्।

२—अर्थपतिः—निर्णेता, राजा च। कपिञ्जलः—तन्नामधेयः चटकः।

३—पक्वाः शालयः प्रायेण बाहुल्येन यस्मिन् तम्।

शालिप्रायं देशं गतः। ततो यावन्निशासमयेऽपि नायातस्तावदहं सोद्वेगमनास्तद्वियोगदुःखितश्चिन्तितवान्—'अहो, किमद्य कपिञ्जलो नायातः। किं केनापि पाशेन बद्धः आहोस्वित्केनापि व्यापादितः। सर्वथा यदि कुशली भवति तन्मां विना न तिष्ठति।

एवं मे चिन्तयतो बहून्यहानि व्यतिक्रान्तानि। ततश्च तत्र कोटरे कदाचिच्छीघ्रगो नाम शशकोऽस्तमनवेलायामागत्य प्रविष्टः। मयापि कपिञ्जलनिराशत्वेन न निवारितः। अथान्यस्मिन्नहनि कपिञ्जलः शालिभक्षणादतीव पीवरतनुः स्वमाश्रयं स्मृत्वा भूयोऽपि तत्रैव समायातः। अथवा साध्विदमुच्यते—

न तादृग्जायते सौख्यमपि स्वर्गे शरीरिणाम्।
दारिद्र्येऽपि हि यादृक्स्यात्स्वदेशे स्वपुरे गृहे॥ ८७॥

अथासौ कोटरान्तर्गतं शशकं दृष्ट्वा साक्षेपमाह—'भोः शशक, न त्वया सुन्दरं कृतं यन्ममावसथस्थाने प्रविष्टोऽसि। तच्छीघ्रं निष्क्रम्यताम्।' शशक आह—'न तवेदं गृहम्। किन्तु ममैव, तत्किं मिथ्या परुषाणि जल्पसि। उक्तं च—

वापीकूपतडागानां देवालयकुजन्मनाम्[१]।
उत्सर्गात्परतः स्वाम्यमपि कर्तुं न शक्यते॥ ८८॥

तथा च।

प्रत्यक्षं यस्य यद्भुक्तं क्षेत्राद्यं दश वत्सरान्।
तत्र भुक्तिः प्रमाणं स्यान्न साक्षी नाक्षराणि वा[२]॥ ८९॥

१—कुः पृथिवी तस्याः जन्म येषां तेषाम महीरुहाणाम् इत्यर्थः। उत्सर्गात् परतः—त्यागादनन्तरम्।

२—यस्य यत् क्षेत्राद्यं—भूम्यादिकं प्रत्यक्षं सर्वजन-समक्षे एव दशवत्सरान्

मानुषाणामयं न्यायो मुनिभिः परिकीर्तितः।
तिरश्चां च विहङ्गानां यावदेव समाश्रयः ॥ ९० ॥

तन्ममैतद्गृहम्, न तव' इति। कपिञ्जल आह—'भोः, यदि स्मृतिं प्रमाणीकरोषि तदागच्छ मया सह, येन स्मृतिपाठकं पृष्ट्वा स यस्य ददाति स गृह्णातु'। तथाऽनुष्ठिते मयापि चिन्तितम् 'किमत्र भविष्यति। मया द्रष्टव्योऽयं न्यायः।' ततः कौतुकादहमपि तावनुप्रस्थितः। अत्रान्तरे तीक्ष्णदंष्ट्रो नामारण्यमार्जारस्तयोर्विवादं श्रुत्वा मार्गासन्नं नदीतटमासाद्य कृतकुशोपग्रहो निमीलितनयन ऊर्ध्वबाहुरर्धपादस्पृष्टभूमिः श्रीसूर्याभिमुख इमां धर्मोपदेशनामकरोत्—'अहो, असारोऽयं संसारः। क्षणभङ्गुराः प्राणाः। स्वप्नसदृशः प्रियसमागमः। इन्द्रजालवत्कुटुम्बपरिग्रहोऽयम्[1]। तद्धर्मं मुक्त्वा नान्या गतिरस्ति। उक्तं च—

अनित्यानि शरीराणि विभवो नैव शाश्वतः।
नित्यं सन्निहितो मृत्युः कर्तव्यो धर्मसंग्रहः ॥ ९१ ॥
यस्य धर्मविहीनानि दिनान्यायान्ति यान्ति च।
स लोहकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥ ९२ ॥
नाच्छादयति कौपीनं[2] न दंशमशकापहम्।

---

* दशवर्षाणि यावत्। अत्र कालाध्वनोऽत्यन्तसंयोगे इति कर्म। भुक्तम् सेवितम्, अपरेण इति शेषः। तत्र तस्मिन् क्षेत्राधे भुक्तिः—भोगः [कब्जा] एव प्रमाणम्। न साक्षी न वा अक्षराणि—लेखः।

१—अयं कुटुम्बपरिग्रहः—गृहजन परिजनः इन्द्रजालवत्—मायानिर्मितं पदार्थजातमिव वञ्चनामात्रम्।

२—कौपीनं—गुह्यांगम्। "कौपीनं स्यादकार्येऽपि चीरगुह्यप्रदेशयोरिति विश्वः।"

शुनः पुच्छमिव व्यर्थं पाण्डित्यं धर्मवर्जितम् ॥ ९३ ॥

अन्यच्च ।

पुलाका[१] इव धान्येषु पूतिका इव पक्षिषु ।
मशका इव मर्त्येषु येषां धर्मो न कारणम् ॥ ९४ ॥
श्रेयः पुष्पफलं वृक्षाद्दध्नः श्रेयो घृतं स्मृतम् ।
श्रेयस्तैलं च पिण्याकाच्छ्रेयान्धर्मस्तु[२] मानुषात् ॥ ९५ ॥
सृष्टा मूत्रपुरीषार्थमाहाराय च केवलम् ।
धर्महीनाः परार्थाय पुरुषाः पशवो यथा ॥ ९६ ॥
स्थैर्यं सर्वेषु कृत्येषु शंसन्ति नयपण्डिताः ।
बह्वन्तराययुक्तस्य धर्मस्य त्वरिता गतिः ॥ ९७ ॥
संक्षेपात्कथ्यते धर्मो जनाः किं विस्तरेण वः ।
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥ ९८ ॥
श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्' ॥ ९९ ॥

अथ तस्य तां धर्मोपदेशनां श्रुत्वा शशक आह—'भो भोः कपिञ्जल, एष नदीतीरे तपस्वी धर्मवादी तिष्ठति । तदेनं पृच्छावः ।' कपिञ्जल आह—'ननु स्वभावतोऽस्माकं शत्रुभूतोऽयमस्ति । तद्दूरे स्थितौ पृच्छावः । कदाचिदस्य व्रतवैकल्यं[३] सम्पद्येत ।' ततो दूरस्थि-

---

१—पुलाकः—तुच्छधान्यविशेषाः (अंकरा)। पूतिका—कीटभेदः। (एक प्रकार की शहद की मक्खी)।

२—पिण्याकः—तिलकल्कः (खली)। अत्र 'पञ्चमी विभक्तेरिति तुलनार्थे पञ्चमी। परार्थाय—पशुवत् परेषां प्रयोजनाय।

३—व्रतवैकल्यं—व्रतभङ्गः। कदाचित् व्रतदम्भं त्यक्त्वा अस्माकमुपरि आक्रमणं कुर्यात्।

तावूचतुः--'भो भोस्तपस्विन्धर्मोपदेशक, आवयोर्विवादो वर्तते। तद्धर्मशास्त्रद्वारेणास्माकं निर्णयं कुरु। यो हीनवादी[1] स ते भक्ष्यः' इति। स आह--'भद्रौ, मा मैवं वदतम्। निवृत्तोऽहं नरकपातकमार्गात्। अहिंसैव धर्ममार्गः। उक्तं च--

अहिंसापूर्वको धर्मो यस्मात्सद्भिरुदाहृतः।
यूकमत्कुणदंशादींस्तस्मात्तानपि रक्षयेत् ॥ १०० ॥

हिंसकान्यपि भूतानि यो हिंसति स निर्घृणः।
स याति नरकं घोरं किं पुनर्यः शुभानि च ॥ १०१ ॥

एतेऽपि ये याज्ञिका यज्ञकर्मणि पशून्व्यापादयन्ति, ते मूर्खाः परमार्थं श्रुतेर्न जानन्ति। तत्र किलैतदुक्तमजैर्यष्टव्यम्। अजा व्रीहयस्तावत्सप्तवार्षिकाः[2] कथ्यन्ते। न पुनः पशुविशेषाः। उक्तं च—

वृक्षांश्छित्त्वा पशून्हत्त्वा कृत्वा रुधिरकर्दमम्।
यद्येवं गम्यते स्वर्गे नरकं केन गम्यते ॥ १०२ ॥

तन्ना भक्षयिष्यामि। परं जयपराजयनिर्णयं करिष्यामि। किंत्वहं वृद्धो दूराद्युवयोर्भाषान्तरं सम्यङ्न शृणोमि। एवं ज्ञात्वा मम समीपवर्तिनौ भूत्वा ममाग्रे न्यायं[3] वदतम्। येन विज्ञाय विवादपरमार्थं वचो वदतो मे परलोकबाधा न भवति। उक्तं च यतः—

मानाद्वा यदि वा लोभात्क्रोधाद्वा यदि वा भयात्।
यो न्यायमन्यथा ब्रूते स याति नरकं नरः ॥ १०३ ॥

१—हीनवादी–निर्बलपक्षः दोषी इत्यर्थः।
२—सप्तवार्षिकाः–सप्तभ्यो वत्सरेभ्यः पूर्वमुत्पन्नाः। सप्तवर्षपुराणाः इत्यर्थः।
३—न्यायं–विवादम्।

उपविष्टः सभामध्ये यो न वक्ति स्फुटं वचः ।
तस्माद्दूरेण स त्याज्यो, न्यायं वा कीर्तयेदृतम्[1] ॥ १०४ ॥

तस्माद्द्विश्वस्तौ मम कर्णोपान्तिके स्फुटं निवेदयतम् ।' किं बहुना । तेन क्षुद्रेण तथा तौ तूर्णं विश्वासितौ यथा तस्योत्सङ्गवर्तिनौ संजातौ । ततश्च तेनापि समकालमेवैकः पादान्तेनाक्रान्तः, अन्यो दंष्ट्राक्रकचेन[2] च । ततो गतप्राणौ भक्षिताविति । अतोऽहं ब्रवीमि—'क्षुद्रमर्थपतिं प्राप्य' इति ।

भवन्तोऽप्येनं दिवान्धं क्षुद्रमर्थपतिमासाद्य रात्र्यन्धाः सन्तः शशकपिञ्जलमार्गेण यास्यन्ति[3] । एवं ज्ञात्वा यदुचितं तद्विधेयमतः परम्' । अथ तस्य तद्वचनमाकर्ण्य साध्वनेनाभिहितम्' इत्युक्त्वा 'भूयोऽपि पार्थिवार्थं समेत्य मन्त्रयिष्यामहे' इति ब्रुवाणाः सर्वे पक्षिणो यथाभिमतं जग्मुः । केवलमवशिष्टो भद्रासनोपविष्टोऽभिषेकाभिमुखो दिवान्धः कृकालिकया सहास्ते । आह च—'कः कोऽत्र भो भोः । किमद्यापि न क्रियते ममाभिषेकः ।' इति श्रुत्वा कृकालिकयाभिहितम्—'भद्र, तवाभिषेके कृतोऽयं विघ्नो वायसेन । गताश्च सर्वेऽपि विहगा यथेप्सितासु दिक्षु । केवलमेकोऽयं वायसोऽवशिष्टः केनापि हेतुना तिष्ठति । तत्त्वरितमुत्तिष्ठ येन त्वां स्वाश्रयं प्रापयामि ।'

तच्छ्रुत्वा सविषादमुलूको वायसमाह 'भो भो दुष्टात्मन्, किं मया तेऽपकृतम्, यद्राज्याभिषेको मे विघ्नितः । तदद्यप्रभृति सान्वयमा-

---

१—न्यायं—विवादनिर्णयम् ।

२—दंष्ट्रा एव क्रकचः करपत्रं (आरी) तेन ।

३—शशकपिञ्जलवत् मृत्युपथं प्राप्स्यथ इतिभावः ।

वयोर्वैरं सजातम् । उक्तं च—

रोहति सायकैर्विद्धं, छिन्नं रोहति चासिना ।
वचो दुरुक्तं बीभत्सं, न प्ररोहति वाक्क्षतम्'[1] ॥ १०५ ॥

इत्येवमभिधाय कृकालिकया सह स्वाश्रयं गतः । अथ भयव्याकुलो वायसो व्यचिन्तयत्— 'अहो, अकारण वैरमासादितम् । मया किमिदं व्याहृतम् । उक्तं च--

अदेशकालज्ञमनायतिक्षमं
यदप्रियं लाघवकारि चात्मनः ।
योऽत्राब्रवीत्कारणवर्जितं वचो
न तद्वचः स्याद्विषमेव तद्वचः[2] ॥ १०६ ॥

बलोपपन्नोऽपि हि बुद्धिमान्नरः
परं नयेन्न स्वयमेव वैरिताम् ।
भिषङ्ममास्तीति विचिन्त्य भक्षये-
दकारणात्को हि विचक्षणो विषम् ॥ १०७ ॥

परपरिवादः परिषदि न कथंचित्पण्डितेन वक्तव्यः।
सत्यमपि तन्न वाच्य यदुक्तमसुखावहं भवति ॥ १०८ ॥

१—वाक् क्षतं–वाचा विद्ध न प्ररोहति-न पुनरुत्पद्यते । तस्मात् दुरुक्तं वचः बीभत्सं भीषणं भवति इति शेषः ।

२—यो जनः अत्र संसारे अदेशकालज्ञं देशकालज्ञानवर्जित अनायतिक्षम-आयति–उत्तरकालः तस्य क्षमं योग्यं तन्न भवति इति तन् परिणाम कटु इत्यर्थः अप्रियं-अन्येषां अप्रीतिकरं आत्मनश्च लाघवकारि लघुत्व-प्रकाशकं कारणवर्जितं–निष्प्रयोजनं वचः अब्रतीत् । तत् वचः न स्यात् परंतत् वचः विषमेव स्यात् ।

सुहृद्भिराप्तैरसकृद्विचारितं
स्वयं च बुद्ध्या प्रविचारिताश्रयम्[१] ।
करोति कार्यं खलु यः स बुद्धिमा-
न्स एव लक्ष्म्या यशसां च भाजनम्'॥ १०९ ॥

एवं विचिन्त्य काकोऽपि प्रयातः । तदा प्रभृत्यस्माभिः सह कौशिकानामन्वयशतं वैरमस्ति ।' मेघवर्ण आह—'तात, एवं गतेऽस्माभिः किं कार्यमस्ति ।' स आह'वत्स, एवं गतेऽपि षाड्गुण्यादपरः स्थूलोऽभिप्रायोऽस्ति[२] । तमङ्गीकृत्य स्वयमेवाहं तद्विजयाय यास्यामि । रिपून्वञ्चयित्वा वधिष्यामि । उक्तं च यतः—

बहुबुद्धिसमायुक्ताः सुविज्ञाना बलोत्कटान् ।
शक्ता वञ्चयितुं धूर्ता ब्राह्मणं छागलादिव' ॥ ११० ॥

मेघवर्ण आह—'कथमेतत् ।' सोऽब्रवीत्—

३. धूर्तत्रय ब्राह्मण छाग कथा

'कस्मिंश्चिदधिष्ठाने मित्रशर्मा नाम ब्राह्मणः कृताग्निहोत्रपरिग्रहः प्रतिवसति स्म । तेन कदाचिन्माघमासे सौम्यानिले प्रवाति, मेघाच्छादिते गगने, मन्दं मन्दं प्रवर्षति पर्जन्ये, पशुप्रार्थनाय किंचिद्ग्रामान्तरं गत्वा कश्चिद्यजमानो याचितः—'भो यजमान, आगामिन्याममावास्यायामहं यक्ष्यामि यज्ञम् । तद्देहि मे पशुमेकम् ।' अथ तेन

१—प्रविचारितः आश्रयः—मूलं यस्य तत् ।
२—सन्धिविग्रहादिभ्यः षड्गुणेभ्यः अन्य स्थूलः अभिप्रायः—महान् उपायः छलमित्यर्थः वर्तते ।

तस्य शास्त्रोक्तः पीवरतनुः पशुः प्रदत्तः । सोऽपि तं सपदि इतश्चेतश्च गच्छन्तं विज्ञाय स्कन्धे कृत्वा सत्वरं स्वपुराभिमुखः प्रतस्थे ।

अथ तस्य गच्छतो मार्गे त्रयो धूर्ताः क्षुत्क्षामकण्ठाः संमुखा बभूवुः । तैश्च तादृशं पीवरतनुं स्कन्धे आरूढमवलोक्य मिथोऽभिहितम्—'अहो, अस्य पशोर्भक्षणादद्यतनीयो हिमपातो व्यर्थतां नीयेत[1] । तदेनं वञ्चयित्वा पशुमादाय शीतत्राणं कुर्मः ।

अथ तेषामेकतमो वेषपरिवर्तनं विधाय संमुखो भूत्वापमार्गेण तमाहिताग्निमूचे 'भो भो बालाग्निहोत्रिन्, किमेवं जनविरुद्धं हास्यकार्यमनुष्ठीयते । यदेष सारमेयोऽपवित्रः स्कन्धाधिरूढो नीयते । उक्तं च यतः—

श्वानकुक्कुटचाण्डालाः समस्पर्शाः प्रकीर्तिताः ।
रासभोष्ट्रौ विशेषेण तस्मात्तान्नैव संस्पृशेत्' ॥ १११ ॥

ततश्च तेन कोपाभिभूतेनाभिहितम्—'अहो, किमन्धो भवान् । यत्पशुं सारमेयं प्रतिपादयसि ।' सोऽब्रवीत्—'ब्रह्मन्, कोपस्त्वया न कार्यः । यथेच्छया गम्यताम्' इति । अथ यावत्किञ्चिदध्वनोऽन्तरं गच्छति, तावद्द्वितीयो धूर्तः संमुखे समुपेत्य तमुवाच—'भो ब्रह्मन्, कष्टं कष्टम् । यद्यपि वल्लभोऽयं ते मृतवत्सः, तथाऽपि स्कन्धमारोपयितुमयुक्तम् । उक्तं च ततः—

तिर्यञ्चं मानुषं वापि यो मृतं संस्पृशेत्कुधीः ।
पञ्चगव्येन शुद्धिः स्यात्तस्य चान्द्रायणेन वा'[2] ॥ ११२ ॥

१—हिमपातः–तुषारवर्षः व्यर्थतां नीयेत–सोढुं शक्येत ।

२—पञ्चानां गव्यानां समाहारः पञ्चगव्यं तेन दधिदुग्धघृतगोमयगो-

अथासौ सकोपमिदमाह--'भोः, किमन्धो भवान्। यत्पशुं मृत्वत्सं वदसि'। सोऽब्रवीत्--'भगवन्, मा कोपं कुरु। अज्ञानान्मयाभिहितम्। तत्त्वमात्मरुचिं समाचर' इति। अथ यावत्स्तोकं वनान्तरं गच्छति तावत्तृतीयोऽन्यवेषधारी धूर्तः संमुखः समुपेत्य तमुवाच--'भोः, अयुक्तमेतत्। यत्त्वं रासभं स्कन्धाधिरूढं नयसि। तत्त्यज्यतामेषः। उक्तं च--

यः स्पृशेद्रासभं मर्त्यो ज्ञानादज्ञानतोऽपि वा।
सचैलं स्नानमुद्दिष्टं तस्य पापप्रशान्तये ॥ ११३ ॥

तत्त्यजैन यावदन्यः कश्चिन्न पश्यति'। अथासौ तं पशुं रासभं मन्यमानो भयाद्भूमौ प्रक्षिप्य स्वगृहमुद्दिश्य प्रपलायितः। ततस्ते त्रयो मिलित्वा तं पशुमादाय यथेच्छया भक्षितुमारब्धाः। अतोऽहं ब्रवीमि--'बहुबुद्धिसमायुक्ताः' इति॥ अथवा साध्विदमुच्यते--

अभिनवसेवकविनयैः प्राघुणकोक्तैर्विलासिनीरुदितैः।
धूर्तजनवचननिकरैरिह[१] कश्चिदवञ्चितो नास्ति ॥ ११४ ॥

किंच दुर्बलैरपि बहुभिः सह विरोधो न युक्तः। उक्तं च--

बहवो न विरोद्धव्या दुर्जया हि महाजनाः।
स्फुरन्तमपि[२] नागेन्द्रं भक्षयन्ति पिपीलिकाः' ॥ ११५ ॥

मूत्रेणेत्यर्थः भक्षितेन इति शेषः। तस्य शुद्धिः स्यात्। अथवा चान्द्रयणेन-चन्द्रस्य अयनमिव अयनं गतिः यस्य तेन माससाध्यव्रतविशेषेण इत्यर्थः, कृष्णप्रतिपदमारभ्य पौर्णमासीपर्यन्तमनुष्ठेयेनेति यावत्। "एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत्" इति शास्त्रोक्तिः। शुद्धि-पापान्मुक्तिः भवति।

१—वचननिकरैः-वाक्प्रपञ्चैः।

२—स्फुरन्तं-स्वतेजसा विराजमानम्।

मेघवर्ण आह--'कथमेतत् ।' स्थिरजीवी कथयति--

४. पिपीलिका सर्प कथा

अस्ति कस्मिंश्चिद्वल्मीके महाकायः कृष्णसर्पोऽतिदर्पो नाम । स कदाचिद्बिलानुसारिमार्गमुत्सृज्यान्येन लघुद्वारेण निष्क्रामितुमारब्धः । निष्क्रामतश्च तस्य महाकायत्वाद्दैववशतया लघुविवरत्वाच्च शरीरे व्रणः समुत्पन्नः । अथ व्रणशोणितगन्धानुसारिणीभिः पिपीलिकाभिः सर्वतो व्याप्तो व्याकुलीकृतश्च । स कति व्यापादयति, कति वा ताडयति । अथ प्रभूतत्वाद्विस्तारितबहुव्रणः क्षतसर्वाङ्गोऽतिदर्पः पञ्चत्वमुपागतः । अतोऽहं ब्रवीमि--'बहवो न विरोद्धव्याः' इति ।

तदत्रास्ति किंचिन्मे वक्तव्यमेव । तदवधार्य यथोक्तमनुष्ठीयताम् ।' मेघवर्ण आह--'तत्समादेशय । तवादेशो नान्यथा कर्तव्यः ।' स्थिरजीवी प्राह--'वत्स, समाकर्णय तर्हि समादीनतिक्रम्य यो मया पञ्चम उपायो निरूपितः । तन्मां विपक्षभूतं कृत्वातिनिष्ठुरवचनैर्निर्भर्त्स्य यथा विपक्षप्रणिधीनां प्रत्ययो भवति तथा समाहृतरुधिरैरालिप्यास्यैव न्यग्रोधस्याधस्तात्प्रक्षिप्य मां गम्यतां पर्वतमृष्यमूकं प्रति । तत्र सपरिवारस्तिष्ठ, यावदहं समस्तान्सपत्नान्सुप्रणीतेन विधिना विश्वास्याभिमुखान्कृत्वा कृतार्थो ज्ञातदुर्गमध्यो दिवसे तानन्धतां प्राप्ताञ्ज्ञात्वा व्यापादयामि । ज्ञातं मया सम्यक् । नान्यथास्माकं सिद्धिरिति । यतो दुर्गमेतदपसाररहितं[१] केवलं वधाय भवि-

१—अपसारः—बहिः निर्गमनमार्गः (सुरङ्ग) ।

ष्यति। उक्तं च यतः--

अपसारसमायुक्तं नयज्ञैर्दुर्गमुच्यते ।
अपसारपरित्यक्तं दुर्गव्याजेन बन्धनम् ॥ ११६ ॥

न च त्वया मदर्थं कृपा कार्या। उक्तं च--

अपि प्राणसमानिष्टान्पालितांल्लालितानपि ।
भृत्यान्युद्धे समुत्पन्ने पश्येच्छुष्कमिवेन्धनम् ॥ ११७ ॥

तथा च।

प्राणवद्रक्षयेद्भृत्यान्स्वकायमिव पोषयेत् ।
सदैकदिवसस्यार्थे यत्र स्याद्रिपुसंगमः[1] ॥ ११८ ॥

तत्त्वयाहं नात्रविषये प्रतिषेधनीयः।' इत्युक्त्वा तेन सह शुष्ककलहं[2] कर्तुमारब्धः। अथान्ये तस्य भृत्याः स्थिरजीविनमुच्छृङ्खलवचनैर्जल्पन्तमवलोक्य तस्य वधायोद्यता मेघवर्णेनाभिहिताः--'अहो, निवर्तध्वं यूयम्। अहमेवास्य शत्रुपक्षपातिनो दुरात्मनः स्वयं निग्रहं करिष्यामि।' इत्यभिधाय तस्योपरि समारुह्य, लघुभिश्चञ्चुप्रहारैस्तं प्रहृत्य, आहृतरुधिरेण प्लावयित्वा, तदुपदिष्टमृष्यमूकपर्वतं सपरिवारो गतः।

एतस्मिन्नन्तरे कृकालिकया द्विषत्प्रणिधीभूतया तत्सर्वं मेघवर्णस्यामात्यस्य व्यसनमुलूकराजस्य निवेदितम् 'यत्तवारिः संप्रति भीतः क्वचित्प्रचलितः सपरिवारः' इति। अथोलूकाधिपस्तदाकर्ण्यास्तगमनवेलायां सामात्यः सपरिजनो वायसवधार्थं प्रचलितः। प्राह

१--यत्र-यस्मिन् काले रिपुसंगमः-शत्रुभिः संघट्टनं (मुठभेड़) स्यात्।
२-शुष्ककलहः-वृथाविवादः।

च--'त्वर्यतां त्वर्यताम् । भीतः शत्रुः पलायनपरः पुण्यैर्लभ्यते । उक्तं च--

शत्रोः प्रचलने छिद्रमेकमन्यत्र संश्रयम् ।

कुर्वाणो जायते वश्यो व्यग्रत्वे राजसेविनाम्'[1] ॥ ११९ ॥

एवं ब्रुवाणः समन्तान्न्यग्रोधपादपमधः परिवेष्ट्य व्यवस्थितः यावन्न कश्चिद्वायसो दृश्यते, तावच्छाखाग्रमधिरूढो हृष्टमना बन्दिभिरभिष्टूयमानोऽरिमर्दनस्तान्परिजनान्प्रोवाच—'अहो, ज्ञायतां तेषां मार्गः । कतमेन मार्गेण प्रणष्टाः[2] काकाः तद्यावन्न दुर्गं समाश्रयन्ति, तावदेव पृष्ठतो गत्वा व्यापादयामि । उक्तं च--

वृतिमप्याश्रितः शत्रुरवध्यः स्याज्जिगीषुणा ।

किं पुनः संश्रितो दुर्गं सामग्र्या परया युतम्' ॥ १२० ॥

अथैतस्मिन्प्रस्तावे स्थिरजीवी चिन्तयामास—'यदेतेऽस्मच्छत्रवोऽनुपलब्धास्मद्वृत्तान्ता यथागतमेव यान्ति । ततो मया न किंचित्कृतं भवति । उक्तं च—

अनारम्भो हि कार्याणां प्रथमं बुद्धिलक्षणम् ।

प्रारब्धस्यान्तगमनं द्वितीयं बुद्धिलक्षणम् ॥ १२१ ॥

तद्वरमनारम्भः, न चारम्भावघातः । तदहमेताञ्शब्दं संश्राव्यात्मानं

१—शत्रोः प्रचलने पलायने एकं प्रधानं छिद्रं रन्ध्रं भवति । यतोहि अन्यत्र अन्यस्मिन् स्थाने संश्रयं कुर्वाणः आश्रयं कामयमानः स पलायितः शत्रुः राजसेविनां राजकर्मचारिणां व्यग्रत्वे शत्रोरन्वेषणतत्परत्वे सति वश्यः जायते वशंगतो भवति ।

२—प्रणष्टाः-पलायिताः । 'नाशः पलायनेऽपि स्यान्निधनानुपलम्भयोः ।' इति मेदिनी ।

दर्शयामि' इति विचार्य मन्दं मन्दं शब्दमकरोत्। तच्छ्रुत्वा ते सकला अप्युलूकास्तद्वधाय प्रजग्मुः। अथ तेनोक्तम्—'अहो, अहं स्थिरजीवी नाम मेघवर्णस्य मन्त्री। मेघवर्णेनैवेदृशीमवस्थां नीतः। तन्निवेदयात्मस्वाम्यग्रे। तेन सह बहु वक्तव्यमस्ति।'

अथ तैर्निवेदितः स उलूकराजो विस्मयाविष्टस्तत्क्षणात्तस्य सकाशं गत्वा प्रोवाच—'भो भोः, किमेतां दशां गतस्त्वम्। तत्कथ्यताम्।' स्थिरजीवी प्राह—'देव, श्रूयतां तदवस्थाकारणम्। अतीतदिने स दुरात्मा मेघवर्णो युष्मद्व्यापादितप्रभूतवायसानां पीडया युष्माकमुपरि कोपशोकग्रस्तो युद्धार्थं प्रचलित आसीत्। ततो मयाभिहितम्—स्वामिन्, न युक्तं भवतस्तदुपरि गन्तुम्। बलवन्त एते, बलहीनाश्च वयम्। उक्तं च—

बलीयसा हीनबलो विरोधं
न भूतिकामो मनसापि वाञ्छेत्।
न वध्यतेऽत्यन्तबलो हि यस्माद्
व्यक्तं प्रणाशोऽस्ति पतङ्गवृत्तेः[1] ॥ १२२ ॥

तत्तस्योपायनप्रदानेन संधिरेव युक्तः। उक्तं च—

बलवन्तं रिपुं दृष्ट्वा सर्वस्वमपि बुद्धिमान्।
दत्त्वा हि रक्षयेत्प्राणान्रक्षितैस्तैर्धनं पुनः ॥ १२३ ॥

तच्छ्रुत्वा तेन दुर्जनप्रकोपितेन त्वत्पक्षपातिनं मामाशङ्कमानेनेमां दशां नीतः। तत्तव पादौ सांप्रतं मे शरणम्। किं बहुना विज्ञप्तेन। यावदहं प्रचलितुं शक्नोमि, तावत्त्वां तस्यावासे नीत्वा सर्ववायसक्षयं

१—पतङ्गस्य वृत्तिरिव स्तिराचरणं यस्य तस्य। पतङ्गवत् स्वयमात्मानं विपदि निपातयितुरित्यर्थः।

विश्वस्यामि' इति ।

अथारिमर्दनस्तदाकर्ण्य पितृपितामहक्रमागतमन्त्रिभिः सार्धं मन्त्रयांचक्रे। तस्य च पञ्च मन्त्रिणः । तद्यथा—रक्ताक्षः, क्रूराक्षः, दीप्ताक्षः, वक्रनासः, प्राकारकर्णश्चेति । तत्रादौ रक्ताक्षमपृच्छत्—'भद्र, एष तावत्तस्य रिपोर्मन्त्री मम हस्तगतः । तत्किं क्रियताम्' इति । रक्ताक्ष आह—'देव, किमत्र चिन्त्यते । अविचारितमयं हन्तव्यः । यतः ।

हीनः शत्रुर्निहन्तव्यो यावन्न बलवान्भवेत् ।
प्राप्तस्वपौरुषबलः पश्चाद्भवति दुर्जयः ॥ १२४ ॥

किं च स्वयमुपागता श्रीस्त्यज्यमाना शपतीति लोके प्रवादः[१] । उक्तं च—

कालो हि सकृदभ्येति यन्नरं कालकाङ्क्षिणम् ।
दुर्लभः स पुनस्तेन कालकर्माचिकीर्षता[२] ॥ १२५ ॥

श्रूयते च यथा—

चितिकां दीपितां पश्य फटां भग्नां ममैव च ।
भिन्नश्लिष्टा तु या प्रीतिर्न सा स्नेहेन वर्धते' ॥ १२६ ॥

अरिमर्दनः प्राह—'कथमेतत् ।' रक्ताक्षः कथयति—

१—प्रवादः—प्रसिद्धिः ।

२—यत् यस्मात् कारणात् हि-निश्चयेन कालकाङ्क्षिणं—अवसराभिलाषिणं नरं कालः अवसरः सकृद् एव अभ्येति । तेन—तस्मात् कारणात् कालकर्म—अवसरोचितं कार्यं अचिकीर्षता—कर्तुमनिच्छता जनेन स कालः पुनः दुर्लभः—अलभ्यः भवति । (समय जो है चला जाता न फिर वह लौट कर आता) ।

५. ब्राह्मण सर्प कथा

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने हरिदत्तो नाम ब्राह्मणः। तस्य च कृषिं कुर्वतः सदैव निष्फलः कालोऽतिवर्तते। अथैकस्मिन्दिवसे स ब्राह्मण उष्णकालावसाने घर्मार्तः स्वक्षेत्रमध्ये वृक्षच्छायायां प्रसुप्तोऽनतिदूरे वल्मीकोपरि प्रसारितबृहत्फटायुक्तं भीषणं भुजङ्गमं दृष्ट्वा चिन्तयामास--'नूनमेषा क्षेत्रदेवता मया कदाचिदपि न पूजिता तेनेदं मे कृषिकर्म विफलीभवति। तदस्या अहं पूजामद्य करिष्यामि।' इत्यवधार्य कुतोऽपि क्षीरं याचित्वा शरावे निक्षिप्य वल्मीकान्तिकमुपागम्योवाच--'भो क्षेत्रपाल, मयैतावन्त कालं न ज्ञातं यत्त्वमत्र वससि। तेन पूजा न कृता। तत्सांप्रतं क्षमस्व' इति। एवमुक्त्वा दुग्धं च निवेद्य गृहाभिमुखं प्रायात्।

अथ प्रातर्यावदागत्य पश्यति, तावद्दीनारमेकं शरावे दृष्टवान्। एवं च प्रतिदिनमेकाकी समागत्य तस्मै क्षीरं ददाति। एकैकं च दीनारं[1] गृह्णाति। अथैकस्मिन्दिवसे वल्मीके क्षीरनयनाय पुत्रं निरूप्य ब्राह्मणो ग्रामान्तरं जगाम।

पुत्रोऽपि क्षीरं तत्र नीत्वा संस्थाप्य च पुनर्गृहं समायातः। दिनान्तरे तत्र गत्वा दीनारमेकं च दृष्ट्वा गृहीत्वा च चिन्तितवान्--'नूनं सौवर्णदीनारपूर्णो वल्मीकः। तदेनं हत्वा सर्वमेकवारं ग्रहीष्यामि।' इत्येवं संप्रधार्यान्येद्युः क्षीरं ददता ब्राह्मणपुत्रेण सर्पो लगुडेन शिरसि ताडितः। ततः कथमपि दैववशादजीवित एव

१--दीनारं--सुवर्णमुद्रा भेदम्।

रोषात्तमेव तीव्रविषदशनैस्तथादशत्, यथा स सद्यः पञ्चत्वमुपागतः । स्वजनैश्च नातिदूरे क्षेत्रस्य काष्ठसंचयैः संस्कृतः[1] ।

अथ द्वितीयदिने तस्य पिता समायातः । स्वजनेभ्यः सुतविनाशकारणं श्रुत्वा तथैव समर्थितवान् । अब्रवीच्च--

'भूतान्यो नानुगृह्णाति ह्यात्मनः शरणागतान् ।
भूतार्थास्तस्य[2] नश्यन्ति हंसाः पद्मवने यथा' ॥ १२७ ॥

पुरुषैरुक्तम्—'कथमेतत् ।' ब्राह्मणः कथयति--

६. सुवर्णहंस सुवर्णपक्षि कथा

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने चित्ररथो नाम राजा । तस्य योधैः सुरक्ष्यमाणं पद्मसरो नाम सरस्तिष्ठति । तत्र च प्रभूता जाम्बूनदमया[3] हंसास्तिष्ठन्ति । षण्मासे षण्मासे पिच्छमेकैकं[4] परित्यजन्ति । अथ तत्र सरसि सौवर्णो बृहत्पक्षी समायातः । तैश्चोक्तः--'अस्माकं मध्ये त्वया न वस्तव्यम्, येन कारणेनास्माभिः षण्मासान्ते पिच्छैकैकदानं कृत्वा गृहीतमेतत्सरः ।' एवं च किं बहुना परस्परं द्वैधमुत्पन्नम् । स च राज्ञः शरणं गतोऽब्रवीत्--'देव, एते पक्षिण एवं वदन्ति, यदस्माकं राजा किं करिष्यति । न कस्याप्यावासं दद्मः' । मया चोक्तम्--'न शोभनं युष्माभिरभिहितम् । अहं गत्वा

१—संस्कृतः अन्त्येष्टिसंस्कारक्रियया दग्धः ।
२—भूतार्थाः—निश्चितार्थाः ।
३—जाम्बूनदमयाः—सुवर्णमयाः ।
४—पिच्छम्—बर्हः (पूंछ का पंख) ।

राज्ञे निवेदयिष्यामि । एवं स्थिते देवः प्रमाणम् ।' ततो राज भृत्यानब्रवीत्---'भो भोः, गच्छत । सर्वान्पक्षिणो गतासून्कृत्व शीघ्रमानयत ।' राजादेशानन्तरमेव प्रचेलुस्ते ।

अथ लगुडहस्तान्राजपुरुषान्दृष्ट्वा तत्रैकेन पक्षिणा वृद्धेनो क्तम्---'भोः स्वजनाः, न शोभनमापतितम् । ततः सर्वैरेकमतीभू शीघ्रमुत्पतितव्यम् । तैश्च तथानुष्ठितम् । अतोऽहं ब्रवीमि---'भूता न्यो नानुगृह्णाति' इति ॥

इत्युक्त्वा पुनरपि ब्राह्मणः प्रत्यूषे क्षीरं गृहीत्वा तत्र गत्वा तारस्वरेण सर्पमस्तौत् । तदा सर्पश्चिरं वल्मीकद्वारान्तर्लीन एव ब्राह्मणं प्रत्युवाच---'त्वं लोभादत्रागतः पुत्रशोकमपि विहाय । अतः परं तव मम च प्रीतिर्नोचिता । तव पुत्रेण यौवनोन्मदेनाहं ताडितः । मया स दष्टः । कथं मया लगुडप्रहारो विस्मर्तव्यः, त्वया च पुत्रशोकदुःखं कथं विस्मर्तव्यम् ।' इत्युक्त्वा बहुमूल्यं हीरकमणिं तस्मै दत्त्वा 'अतः परं पुनस्त्वया नागन्तव्यम्' इति पुनरुक्त्वा विवरान्तर्गतः । ब्राह्मणश्च मणिं गृहीत्वा पुत्रबुद्धिं निन्दन्स्व गृहमागतः । अतोऽहं ब्रवीमि---'चितिकां दीपितां पश्य' इति ।

तदस्मिन्हतेऽयत्नादेव राज्यमकण्टकं भवतो भवति ।' तस्यैतद्वचनं श्रुत्वा क्रूराक्षं पप्रच्छ---'भद्र, त्वं तु किं मन्यसे ।' सोऽब्रवीत्--- 'देव, निर्दयमेतत् यदनेनाभिहितम् । यत्कारणं शरणागतो न वध्यते । सुष्ठु खल्विदमाख्यातम्---

श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः ।
पूजितश्च यथान्याय स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः' ॥ १२८ ॥

अरिमर्दनोऽब्रवीत्- 'कथमेतत्। क्रूराक्षः कथयति--

७. कपोत लुब्धक कथा

'कश्चित्क्षुद्रसमाचारः प्राणिनां कालसन्निभः।
विचचार महारण्ये घोरः शाकुनिलुब्धकः ॥ १२९ ॥
नैव कश्चित्सुहृत्तस्य न संबन्धी न बान्धवः।
स तैः सर्वैं परित्यक्तस्तेन रौद्रेण कर्मणा ॥ १३० ॥

अथवा।

ये नृशंसा दुरात्मानः प्राणिनां प्राणनाशकाः।
उद्वेजनीया[1] भूतानां व्याला इव भवन्ति ते ॥ १३१ ॥
स पञ्जरकमादाय पाशं च लगुडं तथा।
नित्यमेव वनं याति सर्वप्राणिविहिंसकः ॥ १३२ ॥
अन्येद्युर्भ्रमतस्तस्य वने कापि कपोतिका।
जाता हस्तगता, तां स प्राक्षिपत्पञ्जरान्तरे ॥ १३३ ॥
अथ कृष्णा दिशः सर्वा वनस्थस्याभवन्घनैः।
वातवृष्टिश्च महती क्षयकाल इवाभवत् ॥ १३४ ॥
ततः स त्रस्तहृदयः कम्पमानो मुहुर्मुहुः।
अन्वेषयन्परित्राणमाससाद वनस्पतिम् ॥ १३५ ॥
मुहूर्तं पश्यते यावद्वियद्विमलतारकम्।
प्राप्य वृक्षं वदत्येव योऽत्र तिष्ठति कश्चन ॥ १३६ ॥

१—उद्वेजनीयाः—उद्वेगजनका भवन्ति। उत् पूर्वात् विजतेः कर्तरि अनीय-प्रत्ययप्रयोगादेव साधुर्बोद्धव्यः।

तस्याहं शरणं प्राप्तः स परित्रातु मामिति ।
शीतेन भिद्यमानं च क्षुधया गतचेतसम् ॥ १३७ ॥
अथ तस्य तरोः स्कन्धे कपोतः सुचिरोषितः ।
भार्याविरहितस्तिष्ठन्विललाप सुदुःखितः ॥ १३८ ॥
वातवर्षो महानासीन्न चागच्छति मे प्रिया ।
तया विरहितं ह्येतच्छून्यमद्य गृहं मम ॥ १३९ ॥
पतिव्रता पतिप्राणा पत्युः प्रियहिते रता ।
यस्य स्यादीदृशी भार्या धन्यः स पुरुषो भुवि ॥ १४० ॥
न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
गृहं हि गृहिणीहीनमरण्यसदृशं मतम् ॥ १४१ ॥
पञ्जरस्था ततः श्रुत्वा भर्तुर्दुःखान्वितं वचः ।
कपोतिका सुसतुष्टा, वाक्यं चेदमथाह सा[१] ॥ १४२ ॥
न सा स्त्रीत्यभिमन्तव्या यस्यां भर्ता न तुष्यति ।
तुष्टे भर्तरि नारीणां तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥ १४३ ॥
दावाग्निना विदग्धेव सपुष्पस्तबका लता ।
भस्मीभवतु सा नारी, यस्यां भर्ता न तुष्यति ॥ १४४ ॥
मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः ।
अमितस्य हि दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥ १४५ ॥

पुनश्चाब्रवीत्--

शृणुष्वावहितः कान्त यत्ते वक्ष्याम्यहं हितम् ।
प्राणैरपि त्वया नित्यं संरक्ष्यः शरणागतः ॥ १४६ ॥

१—'अथ च सा इदं वाक्यं आह' इत्यन्वयः ।

एष शाकुनिकः शेते तवावासं समाश्रितः।
शीतार्तश्च क्षुधार्तश्च पूजामस्मै समाचर ॥ १४७ ॥

श्रूयते च।

यः सायमतिथिं प्राप्तं यथाशक्ति न पूजयेत्।
तस्यासौ दुष्कृतं दत्त्वा सुकृतं चापकर्षति ॥ १४८ ॥
मा चास्मै त्वं कृथा द्वेषं बद्धानेनेति मत्प्रिया।
स्वकृतैरेव बद्धाहं प्राक्तनैः कर्मबन्धनैः ॥ १४९ ॥
दारिद्र्यरोगदुःखानि बन्धनव्यसनानि च[1]।
आत्मापराधवृक्षस्य फलान्येतानि देहिनाम् ॥ १५० ॥
तस्मात्त्वं द्वेषमुत्सृज्य मद्बन्धनसमुद्भवम्।
धर्मे मनः समाधाय पूजयैनं यथाविधि ॥ १५१ ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा धर्मयुक्तिसमन्वितम्।
उपगम्य ततोऽधृष्टः कपोतः प्राह लुब्धकम् ॥ १५२ ॥
भद्र सुस्वागतं तेऽस्तु ब्रूहि किं करवाणि ते।
संतापश्च न कर्तव्यः स्वगृहे वर्तते भवान् ॥ १५३ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच विहङ्गमम्।
कपोत खलु शीतं मे हिमत्राणं विधीयताम् ॥ १५४ ॥
स गत्वाङ्गारकं नीत्वा पातयामास पावकम्।
ततः शुष्केषु पर्णेषु तमाशु समदीपयत् ॥ १५५ ॥
सुसंदीप्तं ततः कृत्वा तमाह शरणागतम्।
संतापयस्व विश्रब्धं स्वगात्राण्यत्र निर्भयः।
न चास्ति विभवः कश्चिन्नाशये येन ते क्षुधम् ॥ १५६ ॥

१—बन्धनानि एव व्यसनानि विपत्तयः।

सहस्रं भरते कश्चिच्छतमन्यो दशापरः ।
मम त्वकृतपुण्यस्य क्षुद्रस्यात्मापि दुर्भरः ॥ १५७ ॥
एकस्याप्यतिथेरन्नं यः प्रदातुं न शक्तिमान् ।
तस्यानेकपरिक्लेशे गृहे किं वसतः फलम् ॥ १५८ ॥
तत्तथा साधयाम्येतच्छरीरं दुःखजीवितम् ।
यथा भूयो न वक्ष्यामि नास्तीत्यर्थिसमागमे ॥ १५९ ॥
स निनिन्द किलात्मानं न तु तं लुब्धकं पुनः ।
उवाच तर्पयिष्ये त्वां मुहूर्तं प्रतिपालय ॥ १६० ॥
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
तमग्निं संपरिक्रम्य प्रविवेश स्ववेश्मवत्[1] ॥ १६१ ॥
ततस्तं लुब्धको दृष्ट्वा कृपया पीडितो भृशम् ।
कपोतमग्नौ पतितं वाक्यमेतदभाषत ॥ १६२ ॥
यः करोति नरः पापं न तस्यात्मा ध्रुवं प्रियः ।
आत्मना हि कृतं पापमात्मनैव हि भुज्यते ॥ १६३ ॥
सोऽहं पापमतिश्चैव पापकर्मरतः सदा ।
पतिष्यामि महाघोरे नरके नात्र संशयः ॥ १६४ ॥
नूनं मम नृशंसस्य प्रत्यादर्शः[2] सुदर्शितः ।
प्रयच्छता स्वमांसानि कपोतेन महात्मना ॥ १६५ ॥
अद्यप्रभृति देहं स्वं सर्वभोगविवर्जितम् ।
तोयं स्वल्पं यथा ग्रीष्मे शोषयिष्याम्यहं पुनः ॥ १६६ ॥

१—वेश्म—गृहम् ।
२—प्रत्यादर्शः—निदर्शनम् (नमूना) ।

शीतवातातपसहः कृशाङ्गो मलिनस्तथा ।
उपवासैर्बहुविधैश्चरिष्ये धर्ममुत्तमम् ॥ १६७ ॥
ततो यष्टिं शलाकां च जालकं पञ्जरं तथा ।
बभञ्ज लुब्धको दीनां कपोतीं च मुमोच ताम् ॥ १६८ ॥
लुब्धकेन ततो मुक्ता दृष्ट्वाऽग्नौ पतितं पतिम् ।
कपोती विललापार्ता शोकसंतप्तमानसा ॥ १६९ ॥
न कार्यमद्य मे नाथ जीवितेन त्वया विना ।
दीनायाः पतिहीनायाः किं नार्या जीविते फलम् ॥ १७० ॥
मनोदर्पस्त्वहंकारः कुलपूजा च बन्धुषु ।
दासभृत्यजनेष्वाज्ञा वैधव्येन प्रणश्यति ॥ १७१ ॥
एवं विलप्य बहुशः कृपणं भृशदुःखिता ।
पतिव्रता सुसंदीप्तं तमेवाग्निं विवेश सा ॥ १७२ ॥
ततो दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता ।
भर्तारं सा विमानस्थं ददर्श स्वं कपोतिका ॥ १७३ ॥
सोऽपि दिव्यतनुर्भूत्वा यथार्थमिदमब्रवीत् ।
अहो मामनुगच्छन्त्या कृतं साधु शुभे त्वया ॥ १७४ ॥
तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च यानि रोमाणि मानुषे ।
तावत्कालं वसेत्स्वर्गे भर्तारं यानुगच्छति ॥ १७५ ॥
कपोतदेवः सूर्यास्ते प्रत्यहं सुखमन्वभूत् ।
कपोतदेहवत्सासीत्प्राक्पुण्यप्रभवं हि तत् ॥ १७६ ॥
हर्षाविष्टस्ततो व्याधो विवेश च वनं घनम् ।

प्राणिहिंसां परित्यज्य बहुनिर्वेदवान्भृशम्[1] ॥ १७७ ॥
तत्र दावानलं दृष्ट्वा विवेश विरताशयः ।
निर्दग्धकल्मषो भूत्वा स्वर्गसौख्यमवाप्तवान् ॥ १७८ ॥

अतोऽहं ब्रवीमि—'श्रूयते हि कपोतेन' इति ।

तच्छ्रुत्वाऽरिमर्दनो दीप्ताक्षं पृष्टवान्—'एवमवस्थिते किं भवान्मन्यते ।' सोऽब्रवीत्—'देव, न हन्तव्य एवायम् ।

कथा ८

तस्माच्चौरस्याप्युपकारिणः श्रेयश्चिन्त्यते, किं पुनर्न शरणागतस्य । अपि चायं तैर्विप्रकृतोऽस्माकमेव[2] पुष्ट्ये भविष्यति तदीयरन्ध्रदर्शनाय चेति । अनेन कारणेनायमवध्यः' इति ।

एतदाकर्ण्यारिमर्दनोऽन्यं सचिवं वक्रनासं पप्रच्छ—'भद्र, सांप्रतमेवंस्थिते किं कर्तव्यम् ।' सोऽब्रवीत्—'देव, अवध्योऽयम् । यतः ।

शत्रवोऽपि हितायैव विवदन्तः परस्परम् ।
चौरेण जीवितं दत्तं राक्षसेन तु गोयुगम् ॥ १७९ ॥

अरिमर्दनः प्राह—'कथमेतत् ।' वक्रनासः कथयति—

ब्राह्मणचौरपिशाचकथा

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने दरिद्रो द्रोणनामा ब्राह्मणः प्रतिग्रहधनः[3] सततं विशिष्टवस्त्रानुलेपनगन्धमाल्यालंकारताम्बूलादिभोगपरि-

---

१—निर्वेदः—पश्चात्तापः । विरताशयः—विरक्तमानसः । कल्मषम्—पापम् ।
२—विप्रकृतः—तिरस्कृतः । रन्ध्रं—छिद्रम् ।
३—प्रतिग्रहः भिक्षान्नमेव धनं यस्य सः ।

वर्जितः प्ररूढकेशश्मश्रुनखरोमोपचितः शीतोष्णवातवर्षादिभिः परिशोषितशरीरः । तस्य च केनापि यजमानेनानुकम्पया शिशुगोयुगं दत्तम् । ब्राह्मणेन च बालभावादारभ्य याचितघृततैलयवसादिभिः संवर्ध्य सुपुष्टं कृतम् । तच्च दृष्ट्वा सहसैव कश्चिच्चौरश्चिन्तितवान्--'अहमस्य ब्राह्मणस्य गोयुगमिदमपहरिष्यामि ।' इति निश्चित्य निशायां बन्धनपाशं गृहीत्वा यावत्प्रस्थितः तावदर्धमार्गे प्रविरलतीक्ष्णदन्तपङ्क्तिरुन्नतनासावंशः प्रकटरक्तान्तनयनोपचितस्नायुसंततिर्नतगात्रः शुष्ककपोलः सुहुतहुतवहपिङ्गलश्मश्रुकेशशरीरः कश्चिद्दृष्टः[1] । दृष्ट्वा च तं तीव्रभयत्रस्तोऽपि चौरोऽब्रवीत् 'को भवान्' इति । स आह--'सत्यवचनोऽहं ब्रह्मराक्षसः । भवानप्यात्मानं निवेदयतु ।' सोऽब्रवीत्--'अहं क्रूरकर्मा चौरः । दरिद्रब्राह्मणस्य गोयुगं हर्तुं प्रस्थितोऽस्मि ।' अथ जातप्रत्ययो राक्षसोऽब्रवीत्--'भद्र, षष्ठाह्नकालिकोऽहम्[2] अतस्तमेव ब्राह्मणमद्य भक्षयिष्यामि । तत्सुन्दरमिदम् । एककार्यावेवावाम् ।' अथ तौ तत्र गत्वैकान्ते कालमन्वेषयन्तौ स्थितौ । प्रसुप्ते च ब्राह्मणे तद्भक्षणार्थं प्रस्थितं राक्षसं दृष्ट्वा चौरोऽब्रवीत्—'भद्र, नैष न्यायः, यतो गोयुगे मयापहृते पश्चात्त्वमेनं ब्राह्मणं भक्षय ।' सोऽब्रवीत् 'कदाचिदयं ब्राह्मणो गोशब्देन

१—प्रकटे—स्फुटे रक्तान्ते-रक्तप्रान्ते नयने लोचने यस्य स (उभड़ी हुई बड़ी २ लाल २ आंखों वाला) । उपचिता—उद्गता स्नायुसंततिः—नाडीसमूहः यस्य स । नतानि गात्राणि यस्य स । सुहुतः यो हुतवहः अग्निः तद्वत् पिङ्गलं पिशङ्गं श्मश्रु केशः शरीरं च यस्य स ।

२—षष्ठाह्नकालिकः—षष्ठे अहनि दिने कालः भोजनवेला यस्य स । दिनषट्केन बुभुक्षितः इत्यर्थः ।

बुध्येत, तदानर्थकोऽयम् ममारम्भः स्यात् ।' चौरोऽप्यब्रवीत्—'तवापि यदि भक्षणायोपस्थितस्यान्तर एकोऽप्यन्तरायः स्यात्, तदाहमपि न शक्नोमि गोयुगमपहर्तुम् ।' अतः प्रथमं मयापहृते गोयुगे पश्चात्त्वया ब्राह्मणो भक्षयितव्यः ।' इत्थं चाहमहमिकया तयोर्विवदतोः समुत्पन्ने द्वैधे प्रतिरवचशाद् ब्राह्मणो जजागार। अथ तं चौरोऽब्रवीत्—'ब्राह्मण, त्वामेवायं राक्षसो भक्षयितुमिच्छति ।' इति । राक्षसोऽप्याह—'ब्राह्मण, चौरोऽयं गोयुग तेऽपहर्तुमिच्छति ।' एवं श्रुत्वोत्थाय ब्राह्मणः सावधानो भूत्वेष्टदेवतामन्त्रध्यानेनात्मानं राक्षसाद्, उद्गूर्णलगुडेन चौराद् गोयुगं च ररक्ष[1] । अतोऽहं ब्रवीमि-शत्रवोऽपि हितायैव' इति ॥

अथ तस्य वचनमवधार्यारिमर्दनः पुनरपि प्राकारकर्णमपृच्छत्—'कथय किमत्र मन्यते भवान् ।' सोऽब्रवीत्—'देव, अवध्य एवायम्, यतो रक्षितेनानेन कदाचित्परस्परप्रीत्या कालः सुखेन गच्छति। उक्तं च—

परस्परस्य मर्माणि ये न रक्षन्ति जन्तवः ।
त एव निधनं यान्ति वल्मीकोदरसर्पवत्' ॥ १८० ॥

अरिमर्दनोऽब्रवीत्—'कथमेतत्।' प्राकारकर्णः कथयति—

६. देवशक्तिनृपतिकथा

अस्ति कस्मिंश्चिन्नगरे देवशक्तिर्नाम राजा । तस्य च पुत्रो

१—अभीष्टदेवतायाः मन्त्रध्यानेन आत्मानं राक्षसात् ररक्ष, उद्गूर्णलगुडेन उत्थापितदण्डेन गोयुगं चौराद् ररक्ष इत्यन्वयः ।

जठरवल्मीकाश्रयेणोरगेण[1] प्रतिदिनं प्रत्यङ्गं क्षीयते। अनेकोपचारैः सद्वैद्यैः सच्छास्त्रोपदिष्टौषधयुक्त्यापि चिकित्स्यमानो न स्वास्थ्यमाप्नोति अथासौ राजपुत्रो निर्वेदाद्देशान्तरं गतः कस्मिंश्चिन्नगरे भिक्षाटनं कृत्वा महति देवालये कालं यापयति। अथ तत्र नगरे बलिर्नाम राजास्ते। तस्य च द्वे दुहितरौ यौवनस्थे तिष्ठतः। ते च प्रतिदिवसमादित्योदये पितुः पादान्तिकमागत्य नमस्कारं चक्रतुः। तत्र चैकाब्रवीत्– 'विजयस्व महाराज, यस्य प्रसादात्सर्वं सुखं लभ्यते'। द्वितीया तु 'विहितं भुङ्क्ष्व महाराज' इति ब्रवीति। तच्छ्रुत्वा प्रकुपितो राजाब्रवीत्—'भो मन्त्रिन्, एनां दुष्टभाषिणीं कुमारिकां कस्यचिद्वैदेशिकस्य प्रयच्छ। येन निजविहितमियमेव भुङ्क्ते। अथ 'तथा' इति प्रतिपद्याल्पपरिवारा सा कुमारिका मन्त्रिभिस्तस्य देवकुलाश्रितराजपुत्रस्य प्रतिपादिता। सापि प्रहृष्टमानसा तं पतिं देववत्प्रतिपद्यादाय चान्यविषयं गता। ततः कस्मिंश्चिद्दूरतरनगरप्रदेशे तडागतटे राजपुत्रमावासरक्षायै निरूप्य, स्वयं च घृततैललवणतण्डुलादिक्रयनिमित्तं सपरिवारा गता। कृत्वा च क्रयविक्रयं यावदागच्छति तावत्स राजपुत्रो वल्मीकोपरि कृतमूर्धा प्रसुप्तः। तस्य च मुखाद्भुजगः फणां निष्क्राम्य वायुमश्नाति। तत्रैव च वल्मीकेऽपरः सर्पो निष्क्रम्य तथैवासीत्। अथ तयोः परस्परदर्शनेन क्रोधसंरक्तलोचनयोर्मध्याद्वल्मीकस्थेन सर्पेणोक्तम्—'भो भो दुरात्मन्,

---

१—जठरं उदरमेव वल्मीकः वामलूरं स एव आश्रयो निवासस्थानं यस्य तेन उदरस्थितेन उरगेन–सर्पाकृतिना दीर्घेन कृमिणा इति भावः। 'अस्य हि वैद्यकशास्त्रे गण्डुपद इति संज्ञा। अनेकैः विविधैः उपचारैः शुश्रूषाभिः।

कथं सुन्दरसर्वाङ्गं राजपुत्रमित्थं कदर्थयसि।' मुखस्थोऽहिरब्रवीत्—'भो भोः, त्वयापि दुरात्मनाऽस्य वल्मीकस्य मध्ये कथमिदं दूषितं हाटकपूर्णं कलशयुगलम्।' इत्येवं परस्परस्य मर्माण्युद्घाटितवन्तौ। पुनर्वल्मीकस्थोऽहिरब्रवीत्—'भो दुरात्मन्, भेषजमिदं ते किं कोऽपि न जानाति, यज्जीर्णोत्कालितकञ्जिकाराजिकापानेन[1] भवान्विनाशमुपयाति। अथोदरस्थोऽहिरब्रवीत्—'तवाप्येतद्भेषजं किं कश्चिदपि न वेत्ति, यदुष्णतैलेन वा महोष्णोदकेन तव विनाशः स्यात्' इति। एवं च सा राजकन्या विटपान्तरिता[2] तयोः परस्परालापान्मर्ममयानाकर्ण्य तथैवानुष्ठितवती। विधायाव्यङ्गं[3] नीरोगं भर्तारं निधिं च परममासाद्य स्वदेशाभिमुखं प्रायात्। पितृमातृस्वजनैः प्रतिपूजिता विहितोपभोगं प्राप्य सुखेनावस्थिता। अतोऽहं ब्रवीमि—'परस्परस्य मर्माणि' इति॥ तच्च श्रुत्वा स्वयमरिमर्दनोऽप्येवं समर्थितवान्। तथा चानुष्ठितं दृष्ट्वान्तर्लीनं विहस्य रक्ताक्षः पुनरब्रवीत्—'कष्टम्। विनाशितोऽयं भवद्भिरन्यायेन स्वामी। उक्तं च—

अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यानां तु विमानना।
त्रीणि तत्र प्रवर्तन्ते दुर्भिक्षं मरणं भयम्॥ १८१॥

१—जीर्णायाः पुरातन्याः उत्कालितायाः आलोडितायाः कञ्जिकाराजिकाया-राजिकानिर्मितकञ्जिकायाः (राई के कांजी के) पानेन-सेवनेन।

२—विटपेषु-शाखासु अन्तरिता-आच्छादिता।

३—विगतं अङ्गं यस्य स, अंगविकल इत्यर्थः। स न भवति इति अव्यङ्गः सकलाङ्गसम्पन्न इति भावः।

तत्सर्वथा मूलोत्खाता वयं विनष्टाः स्मः । सुष्ठु खल्विदमुच्यते--

मित्ररूपा हि रिपवः संभाव्यन्ते विचक्षणैः ।
ये हित वाक्यमुत्सृज्य विपरीतोपसेविनः ॥ १८२ ॥

तथा च ।

सन्तोऽप्यर्था विनश्यन्ति देशकालविरोधिनः ।
अप्राज्ञान्मन्त्रिणः प्राप्य तमः सूर्योदये यथा' ॥ १८३ ॥

ततस्तद्वचोऽनादृत्य सर्वे ते स्थिरजीविनमुत्क्षिप्य स्वदुर्गमानेतुमारब्धाः । अथानीयमानः स्थिरजीव्याह--'देव, अद्याकिंचित्करेण तदवस्थेन किं मयोपसंगृहीतेन, यत्कारणमिच्छामि दीप्तं वह्निमनुप्रवेष्टुम् । तदर्हसि मामग्निप्रदानेन समुद्धर्तुम् ।' अथ रक्ताक्षस्तस्यान्तर्गतभावं ज्ञात्वाऽब्रवीत्--'किमर्थमग्निपतनमिच्छसि ।' सोऽब्रवीत्--'अहं तावद्युष्मदर्थ इमामापद मेघवर्णेण प्रापितः । तदिच्छामि तेषां वैरयातनार्थमुलूकत्व' मिति । तच्च श्रुत्वा राजनीतिकुशलो रक्ताक्षः प्राह--'भद्र, कुटिलस्त्वं कृतवचनचतुरश्च । तत्त्वमुलूकयोनिगतोऽपि स्वकीयामेव वायसयोनिं बहु मन्यसे । श्रूयते चैतदाख्यानकम्--

सूर्यं भर्तारमुत्सृज्य पर्जन्यं मारुतं गिरिम् ।
स्वजातिं मूषिका प्राप्ता स्वजातिदुरतिक्रमा' ॥ १८४ ॥

मन्त्रिणः प्रोचुः--'कथमेतत् ।' रक्ताक्षः कथयति--

१०. मुनिमूषिकाकथा

अस्ति विषमशिलातलस्खलिताम्बुनिर्घोषश्रवणसंत्रस्तमत्स्यपरिवर्तनसंजनितश्वेतफेनशबलतरङ्गाया[१] गङ्गायास्तटे जपनियमतपःस्वाध्यायोपवासयोगक्रियानुष्ठानपरायणैः परिपूतपरिमितजलजिघृक्षभिः कन्दमूलफलशैवालाभ्यवहारकदर्थितशरीरैर्वल्कलकृतकौपीनमात्रप्रच्छादनैस्तपस्विभिराकीर्णमाश्रमपदम्[२]। तत्र याज्ञवल्क्यो नाम कुलपतिरासीत्। तस्य जाह्नव्यां स्नात्वोपस्प्रष्टुमारब्धस्य करतले श्येनमुखात्परिभ्रष्टा मूषिका पतिता। तां दृष्ट्वा न्यग्रोधपत्रेऽवस्थाय पुनः स्नात्वोपस्पृश्य च प्रायश्चित्तादिक्रियां कृत्वा च मूषिकां तां स्वतपोबलेन कन्यकां कृत्वा समादाय स्वाश्रममानिनाय। अनपत्यां च जायामाह—'भद्रे, गृह्यतामियं तव दुहितोत्पन्ना प्रयत्नेन संवर्धनीया' इति। ततस्तया संवर्धिता लालिता पालिता च यावद्द्वादशवर्षा संजज्ञे। अथ विवाहयोग्यां तां दृष्ट्वा भर्तारमेव जायोवाच—'भो भर्तः, किमिदं नावबुध्यसे यथास्याः स्वदुहितुर्विवाहसमयातिक्रमो भवति।' असावाह—'साधूक्तम्। अतोऽहमेनां सदृशाय प्रयच्छामि, नान्यस्मै। उक्तं च—

१—परिवर्तनं–परिलुण्ठनं 'लोट पोट होना'। शबलः–चित्रितः।

२—शैवालः–'सिवार।' अभ्यवहारः भक्षणं। वल्कल-कृतं–वृक्षत्वङ्निर्मितं कौपीनमात्रं वस्त्रविशेषः एव (लंगोट) प्रच्छादनं शरीरावरणं येषां तैः। यद्वा वल्कलेन कृतं कौपीनमात्रस्य गुह्यांगप्रदेशमात्रस्य प्रच्छादनं यैः तैः।

यथोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम् ।
तयोर्विवाहः सख्यं च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥ १८५ ॥

तथा च ।

कुलं च शीलं च सनाथता च
विद्या च वित्तं च वपुर्वयश्च ।
एतान्गुणान्सप्त विचिन्त्य देया
कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम् ॥ १८६ ॥

तद्यद्यस्य रोचते तदा भगवन्तमादित्यमाहूय तस्मै प्रयच्छामि' । सा प्राह—'इह को दोषः । क्रियतामेतत् ।' अथ मुनिना रविराहूतः । वेदमन्त्रामन्त्रणप्रभावात्तत्क्षणादेवाभ्युपगम्यादित्यः प्रोवाच—'भगवन्, किमहमाहूतः ।' सोऽब्रवीत्—एषा मदीया कन्यका तिष्ठति । यद्येषा त्वां वृणोति तदुद्वहस्व' इति । एवमुक्त्वा स्वदुहितरमुवाच—'पुत्रि, किं तव रोचत एष भगवांस्त्रैलोक्यदीपको भानुः ।' पुत्रिकाऽब्रवीत्—'तात, अतिदहनात्मकोऽयम् । नाहमेनमभिलषामि । तदस्मादन्यः प्रकृष्टतरः कश्चिदाहूयताम् ।' अथ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मुनिर्भास्करमुवाच—'भगवन्, त्वत्तोऽप्यधिकोऽस्ति कश्चित् ।' भास्करः प्राह—'अस्ति मत्तोऽप्यधिको मेघो येनाच्छादितोऽहमदृश्यो भवामि । अथ मुनिना मेघमप्याहूय कन्याभिहिता—'पुत्रिके, अस्मै त्वां प्रयच्छामि ।' सा प्राह—कृष्णवर्णोऽयं जडात्मा[1] च । तदस्मादन्यस्य प्रधानस्य कस्यचिन्मां प्रयच्छ ।' अथ मुनिना मेघो-

१—जडात्मा—जडस्वभावः, अचेतन इत्यर्थः । स्तब्धः—निश्चलः ।

ऽपि पृष्टः--भो भो मेघ, त्वत्तोऽप्यधिकोऽस्ति कश्चित् ।' मेघेनोक्तम्--'मत्तोऽप्यधिकोऽस्ति वायुः । वायुना हतोऽहं सहस्रधा यामि ।' तच्छ्रुत्वा मुनिना वायुराहूतः । आह च—'पुत्रिके, किमेष वायुस्ते विवाहायोत्तमः प्रतिभाति ।' साब्रवीत्--'तात, अतिचपलोऽयम् । तदस्मादप्यधिकः कश्चिदानीयताम् ।' मुनिराह--'वायो, त्वत्तोऽप्यधिकोऽस्ति कश्चित् ।' पवनेनोक्तम्--'मत्तोऽप्यधिकोऽस्ति पर्वतो येन संस्तभ्य बलवानप्यहं ध्रिये । अथ मुनिः पर्वतमाहूय कन्यामुवाच—'पुत्रिके, त्वं मस्मै प्रयच्छामि ।' सा प्राह- तात, कठिनात्मकोऽयं स्तब्धश्च । तदन्यस्मै देहि माम् ।' मुनिना पर्वतः पृष्टः—भोः पर्वतराज, त्वत्तोप्यधिकोऽस्ति कश्चित् । गिरिणोक्तम्—'मत्तोऽप्यधिकाः सन्ति मूषिका ये मच्छरीरं बलाद्विदारयन्ति ।' ततो मुनिर्मूषिकामाहूय तस्या अदर्शयत् । आह च—पुत्रिके, त्वामस्मै प्रयच्छामि । किमेष प्रतिभाति ते मूषकराजः ।' सापि तं दृष्ट्वा स्वजातीय एष इति मन्यमाना पुलकोद्भूषितशरीरोवाच—तात, मां मूषिकां कृत्वास्मै प्रयच्छ । येन स्वजातिहितं गृहधर्ममनुतिष्ठामि । ततः सोऽपि स्वतपोबलेन, तां मूषिकां कृत्वा तस्मै प्रादात् । अतोऽहं ब्रवीमि—'सूर्यं भर्तारमुत्सृज्य' इति ॥ अथ रक्ताक्षवचनमनादृत्य तैः स्ववंशविनाशाय स स्वदुर्गमुपनीतः । नीयमानश्चान्तर्लीनमवहस्य स्थिरजीवी व्यचिन्तयत्--

'हन्यतामिति येनोक्तं स्वामिनो हितवादिना ।
स एवैकोऽत्र सर्वेषां नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ १८७ ॥

तद्यदि तस्य वचनमकरिष्यन्नेते, ततो न स्वल्पोऽप्यनर्थोऽभविष्यदेतेषाम् । अथ दुर्गद्वारं प्राप्यारिमर्दनोऽब्रवीत्--'भो भोः हितैषिणो

ऽस्य स्थिरजीविनो यथासमीहितं स्थानं प्रयच्छत। तच्च श्रुत्वा स्थिरजीवी व्यचिन्तयत्—'मया तावदेतेषां वधोपायश्चिन्तनीयः, स मया मध्यस्थेन न साध्यते। यतो मदीयमिङ्गितादिकं विचारयन्तस्तेऽपि सावधाना भविष्यन्ति। तद्दुर्गद्वारमधिश्रितोऽभिप्रेतं साधयामि।' इति निश्चित्योलूकपतिमाह—'देव, युक्तमिदं यत्स्वामिना प्रोक्तम्। परमहमपि नीतिज्ञस्तेऽहितश्च। यद्यप्यनुरक्तः शुचिस्तथापि दुर्गमध्ये आवासो नार्हः। तदहमत्रैव दुर्गद्वारस्थः प्रत्यहं भवत्पादपद्मरजः-पवित्रीकृततनुः सेवां करिष्यामि।' 'तथा' इति प्रतिपन्ने प्रतिदिनमुलूकपतिसेवकास्ते प्रकाममाहारं कृत्वोलूकराजादेशात्प्रकृष्टमांसाहारं स्थिरजीविने प्रयच्छन्ति। अथ कतिपयैरेवाहोभिर्मयूर इव स बलवान्संवृत्तः। अथ रक्ताक्षः स्थिरजीविनं पोष्यमाणं दृष्ट्वा सविस्मयो मन्त्रिजनं राजानं च प्रत्याह—'अहो, मूर्खोऽयं मन्त्रिजनो भवांश्चेत्येवमहमवगच्छामि। उक्तं च—

पूर्वं तावदहं मूर्खो द्वितीयः पाशबन्धकः।
ततो राजा च मन्त्री च सर्वं वै मूर्खमण्डलम्' ॥ १८८ ॥

ते प्राहुः—'कथमेतत्।' रक्ताक्षः कथयति—

११. व्याधसिन्धुकपक्षिकथा

अस्ति कस्मिंश्चित्पर्वतैकदेशे महान्वृक्षः। तत्र च सिन्धुकनामा कोऽपि पक्षी प्रतिवसति स्म। तस्य पुरीषे सुवर्णमुत्पद्यते। अथ कदाचित्तमुद्दिश्य व्याधः कोऽपि समागयौ। स च पक्षी तदग्रत एव पुरीषमुत्ससर्ज। अथ पातसमकालमेव तत्सुवर्णीभूतं दृष्ट्वा व्याधो

विस्मयमगमत् —'अहो, मम शिशुकालादारभ्य शकुनिबन्धव्यसनिनोऽशीतिवर्षाणि समभूवन्। न च कदाचिदपि पक्षिपुरीषे सुवर्णं दृष्टम्।' इति विचिन्त्य तत्र वृक्षे पाशं बबन्ध। अथासावपि पक्षी मूर्खस्तत्रैव विश्वस्तचित्तो यथापूर्वमुपविष्टः। तत्कालमेव पाशेन बद्धः। व्याधस्तु तं पाशादुन्मुच्य पञ्जरके संस्थाप्य निजावासं नीतवान्। अथ चिन्तयामास—'किमनेन सापायेन[१] पक्षिणाऽहं करिष्यामि। यदि कदाचित्कोऽप्यमुमीदृशं ज्ञात्वा राज्ञे निवेदयिष्यति, तन्नूनं प्राणसंशयो मे भवेत्। अतः स्वयमेव पक्षिणं राज्ञे निवेदयामि। इति विचार्य तथैवानुष्ठितवान्। अथ राजापि तं पक्षिणं दृष्ट्वा विकसितनयनवदनकमलः परां तुष्टिमुपागतः। प्राह चैवम्—'हहो रक्षापुरुषाः, एनं पक्षिणं यत्नेन रक्षत। अशनपानादिकं चास्य यथेच्छं प्रयच्छत।' अथ मन्त्रिणाभिहितम्—'किमनेनाश्रद्धेयव्याधवचनप्रत्ययमात्रपरिगृहीतेनाण्डजेन[२]। किं कदाचित्पक्षिपुरीषे सुवर्णं संभवति। तन्मुच्यतां पञ्जरबन्धनादयं पक्षी।' इति मन्त्रिवचनाद्राज्ञा मोचितोऽसौ पक्षी उन्नतद्वारतोरणे[३] समुपविश्य सुवर्णमयीं विष्ठां विधाय 'पूर्वं तावदहं मूर्खः' इति श्लोकं पठित्वा यथासुखमाकाशमार्गेण प्रायात्। अतोऽहं ब्रवीमि—

१—सापायः—अपायेन विपत्त्या सहितः—विपत्तिकरः इतिभावः।

२—अश्रद्धेयं अविश्वसनीयं यत् व्याधवचनं लुब्धकस्य वचनं तस्मिन् प्रत्ययमात्रेण विश्वासेनैव परिगृहीतः अङ्गीकृतः तेन अण्डजेन पक्षिणा को लाभः।

३—उन्नतं द्वारं यत्र तादृशे तोरणे बहिर्द्वारेशे।

'पूर्वं तावदहं मूर्खः' इति ॥ अथ ते पुनरपि प्रतिकूलदैवतया हितमपि रक्ताक्षवचनमनादृत्य भूयस्तं प्रभूतमांसादिविविधाहारेण पोषयामासुः । अथ रक्ताक्षः स्ववर्गमाहूय रहः प्रोवाच--'अहो, एतावदेवास्मद्भूपतेः कुशलं दुर्गं च । तदुपदिष्टं मया यत्कुलक्रमागतः सचिवोऽभिधत्ते । तद्वयमन्यत्पर्वतदुर्गं संप्रति समाश्रयामः । उक्तं च यतः--

अनागतं यः कुरुते स शोभते
स शोच्यते[१] यो न करोत्यनागतम् ।
वनेऽत्र संस्थस्य समागता जरा
बिलस्य वाणी न कदापि मे श्रुता' ॥ १८९ ॥

ते प्रोचुः—'कथमेतत् ।' रक्ताक्षः कथयति--

१२. सिंहश्रृगालकथा

कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे खरनखरो नाम सिंहः प्रतिवसति स्म । स कदाचिदितश्चेतश्च परिभ्रमन्क्षुत्क्षामकण्ठो न किंचदपि सत्त्वमाससाद । ततश्चास्तमनसमये महतीं गिरिगुहामासाद्य प्रविष्टश्चिन्तयामास—'नूनमेतस्यां गुहायां रात्रौ केनापि सत्त्वेनागन्तव्यम् । तन्निभृतो भूत्वा तिष्ठामि । एतस्मिन्नन्तरे तत्स्वामी दधिपुच्छो नाम श्रृगालः समायातः । स च यावत्पश्यति, तावत्सिंहपदपद्धतिगुहायां[२] प्रविष्टा न च निष्क्रमणं गता । ततश्चाचिन्तयत्—'अहो, विनष्टोऽ-

---

१ – शोच्यते–शोकविषयी क्रियते बन्धुभिरिति शेषः अत्र कर्मणि यक् ।
२—सिंहस्य पदपद्धतिः–पद चिन्हपंक्तिः ।

सिम ।' नूनमस्यामन्तर्गतेन सिंहेन भाव्यम् । तत्किं करोमि कथं ज्ञास्यामि । एवं विचिन्त्य द्वारस्थः फूत्कर्तुमारब्धः[१]—'अहो बिल, अहो बिल' इत्युक्त्वा तूष्णींभूय भूयोऽपि तथैव प्रत्यभाषत—'भोः, किं न स्मरसि यन्मया त्वया सह समयः[२] कृतोऽस्ति । यन्मया बाह्यात्समागतेन त्वं वक्तव्यः । त्वया चाहमाकारणीय इति तद्यदि मां नाह्वयसि ततोऽहं द्वितीयं बिलं यास्यामि ।' अथ तच्छ्रुत्वा सिंहश्चिन्तितवान् —'नूनमेषा गुहाऽस्य समागतस्य सदा समाह्वानं करोति । परमद्य मद्भयान्न किंचिद्ब्रूते । अथवा साध्विदमुच्यते—

भयसंत्रस्तमनसां हस्तपादादिकाः क्रियाः ।
प्रवर्तन्ते न वाणी च वेपथुश्चाधिको भवेत् ॥ १९० ॥

तदहमस्याह्वानं करोमि येन तदनुसारेण प्रविष्टोऽयं मे भोज्यतां यास्यति ।' एवं संप्रधार्य सिंहस्तस्याह्वानमकरोत् । अथ सिंहशब्देन सा गुहा प्रतिरवसंपूर्णाऽन्यानपि दूरस्थानरण्यजीवांस्त्रासयामास । शृगालोऽपि पलायमान इमं श्लोकमपठत्—

'अनागतं यः कुरुते स शोभते
स शोच्यते यो न करोत्यनागतम् ।
वनेऽत्र संस्थस्य समागता जरा
बिलस्य वाणी न कदापि मे श्रुता ॥ १९१ ॥

तदेवं मत्वा युष्माभिर्मया सह गन्तव्यम्' इति । एवमभिधायात्मानुयायिपरिवारानुगतो दूरदेशान्तरं रक्ताक्षो जगाम ।

१—फूत्कर्तुम्—आह्वातुम् ।
२—समयः—नियमः ।

अथ रक्ताक्षे गते स्थिरजीव्यतिहृष्टमना व्यचिन्तयत् 'अहो, कल्याणमस्माकमुपस्थितं यद्रक्ताक्षो गतः । यतः स दीर्घदर्शी । एते च मूढमनसः । ततो मम सुखघात्याः संजातः । उक्तं च यतः—

न दीर्घदर्शिनो यस्य मन्त्रिणः स्युर्महीपतेः ।
क्रमायाता ध्रुवं तस्य न चिरात्स्यात्परिक्षयः ॥ १९२ ॥

अथवा साध्विदमुच्यते—

मन्त्रिरूपा हि रिपवः संभाव्यन्ते विचक्षणैः ।
ये सन्तं नयमुत्सृज्य सेवन्ते प्रतिलोमतः'[1] ॥ १९३ ॥

एवं विचिन्त्य स्वकुलाय एकैकां वनकाष्ठिकां गुहादीपनार्थं दिने दिने प्रक्षिपति । न च ते मूर्खा उलूका विजानन्ति, यदेष कुलायमस्मद्दाहाय वृद्धिं नयति । अथवा साध्विदमुच्यते—

अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च ।
शुभं वेत्त्यशुभं पापं भद्रं दैवहतो नरः ॥ १९४ ॥

अथ कुलायव्याजेन दुर्गद्वारे कृते काष्ठनिचये, संजाते सूर्योदये, ऽन्धतां प्राप्तेषूलूकेषु, स्थिरजीवी शीघ्रं गत्वा मेघवर्णमाह—'स्वामिन्, दाहसाध्या[2] कृता रिपुगुहा । तत्सपरिवारः समेत्यैकैकां वनकाष्ठिकां ज्वलन्तीं गृहीत्वा गुहाद्वारेऽस्मत्कुलाये प्रक्षिप, येन सर्वे शत्रवः कुम्भीपाकनरकप्रायेण[3] दुःखेन म्रियन्ते ।' तच्छ्रुत्वा प्रहृष्टो

१—प्रतिलोमतः—प्रातिकूल्येन ।

२—दाहसाध्या—दाहयोग्या ।

३—कुम्भीपाकाख्यनरकस्य सदृशेन ।

मेघवर्ण आह--'तात, कथयात्मवृत्तान्तम्। चिरादद्य दृष्टोऽसि।' स आह--'वत्स, नाय कथनस्य कालः। यतः कदाचित्तस्य रिपो कश्चित्प्रणिधिर्ममेहागमनं निवेदयिष्यति, तज्ज्ञानादन्धोऽन्यत्रापसरणं करिष्यति। तत्त्वर्यताम्। उक्तं च--

शीघ्रकृत्येषु कार्येषु विलम्बयति यो नरः।
तत्कृत्यं देवतास्तस्य कोपाद्विघ्नन्त्यसंशयम्॥ १९५॥

तथा च।

यस्य यस्य हि कार्यस्य फलितस्य विशेषतः।
क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तद्रसम्[1]॥ १९६॥

तद्गुहायामायातस्य ते हतशत्रोः सर्वं सविस्तरं निर्व्याकुलतया कथयिष्यामि। अथासौ तद्वचनमाकर्ण्य सपरिजन एकैकां ज्वलन्तीं वनकाष्ठिकां चञ्च्वग्रेण गृहीत्वा तद्गुहाद्वारं प्राप्य स्थिरजीविकुलाये प्राक्षिपत्। ततः सर्वे ते दिवान्धा रक्ताक्षवाक्यानि स्मरन्तो द्वारस्यावृतत्वादनिःसरन्तो गुहामध्ये कुम्भीपाकन्यायमापन्ना[2] मृताश्च। एवं शत्रून्निःशेषतां नीत्वा भूयोऽपि मेघवर्णस्तदेव न्यग्रोधपादपदुर्गं जगाम। ततः सिंहासनस्थो भूत्वा सभामध्ये प्रमुदितमनाः स्थिरजीविनमपृच्छत्--'तात, कथं त्वया शत्रुमध्ये गतेनैतावत्कालो नीतः। तदत्र कौतुकमस्माकं वर्तते। तत्कथ्यताम्। उक्तं च यतः--

1—फलितस्य फलावस्थामागतस्य। परिपाकोन्मुखस्येत्यर्थः। रसम् सारम्।

2—कुम्भीपाकरीतिं आपन्नाः प्राप्ताः। कुम्भीस्थं अन्नमिव सर्वतः दग्धा इति भावः।

उपनतभयैर्यो यो मार्गो हितार्थकरो भवेत्

स स निपुणया बुद्ध्या सेव्यो महान्कृपणोऽपि ।

करिकरनिभौ ज्याघाताङ्कौ महार्थविशारदौ

रचितवलयैः स्त्रीवद्बद्धौ करौ हि किरीटिना[1] ॥ १९८ ॥

शक्तेनापि सदा नरेन्द्र विदुषा कालान्तरापेक्षिणा

वस्तव्यं खलु वाक्यवज्रविषमे क्षुद्रेऽपि पापे जने।

दर्वीव्यग्रकरेण धूममलिनेनायासयुक्तेन च

भीमेनातिबलेन मत्स्यभवने किं नोषितं सूदवत्[2] ॥ १९९ ॥

यद्वा तद्वा विषमपतितः साधु वा गर्हितं वा

कालापेक्षी हृदयनिहितं बुद्धिमान्कर्म कुर्यात् ।

किं गाण्डीवस्फुरदुरुगुणास्फालनक्रूरपाणि-

१—अधो लिखितेषु पूर्वार्धभागे नीतिवचनं, उत्तरार्धे च अज्ञातवास-काले विराटनगरे निवसतां पाण्डवानां दृष्टान्तं दर्शयति—

उपनतं प्राप्तं भयं येषां तैः विपन्नै रित्यर्थः, मार्गः—पन्थाः उपायः इति भावः । कृपणः—निकृष्टः । ज्याघातस्य प्रत्यञ्चा-प्रहारस्य अङ्कः चिन्हं ययोः तौ । महार्थविशारदौ—विपुलार्थसाधने निपुणौ । रचितवलयैः—कपटनिर्मितैः कंकणैः । अर्जुनः: बृहन्नलारूपमास्थाय कंकणैः स्वकरौ अलङ्कृतवान् इत्यर्थः ।

२—कालान्तरं अन्यमवसरं अपेक्षते प्रतीक्षते इति तेन। वाक्यमेव वज्रं तेन विषमे दुःसहे पापे जने—पापिजनाश्रयेण इति भावः । दर्वी—'कछड़ी' । सूदः—पाचकः ।

नासीह्लीलानटनविलसन्मेखली सव्यसाची[१] ॥ २०० ॥

सिद्धिं प्रार्थयता जनेन विदुषा तेजो निगृह्य स्वकं
सत्त्वोत्साहवतापि दैवविधिषु स्थैर्यं प्रकार्यं क्रमात्।
देवेन्द्रद्रविणेश्वरान्तकसमैरप्यन्वितो भ्रातृभिः
क्लिष्टः सुचिरं त्रिदण्डमवहच्छ्रीमान्न धर्मात्मजः[२]॥ २०१ ॥

रूपाभिजनसंपन्नौ कुन्तीपुत्रौ बलान्वितौ ।
गोकर्मरक्षाव्यापारे विराटप्रेष्यतां गतौ[३] ॥ २०२ ॥

रूपेणाप्रतिमेन यौवनगुणैः श्रेष्ठे कुले जन्मना कान्त्या
श्रीरिव यात्र, सापि विदशां कालक्रमादागता ।
सैरन्ध्रीति सगर्वितं युवतिभिः साक्षेपमज्ञाप्तया
द्रौपद्या ननु मत्स्यराजभवने घृष्टं न किं चन्दनम्[४] ॥ २०३॥

१—गाण्डीवस्य तन्नामधेयस्य स्फुरन्—प्रसरन् उरु—महान् यो गुणः—ज्या तस्य आस्फालनेन—आकर्षेण क्रूरः पाणिः यस्य स। लीलया विलासेन यत् नटनं नर्तनं तेन विलसन्ती शोभमाना मेखला—रशना यस्य तादृशोन आसीत्, आसीदेव इत्यर्थः। सव्यसाची—अर्जुनः इति कर्तृपदम् ।

२—स्थैर्य-धैर्यम्। धर्मात्माजः—युधिष्ठिरः देवेन्द्रः—देवराजः इन्द्रः। द्रविणेश्वरः—कुबेरः। अन्तकः—यमः। क्लिष्टः—क्लेशं पतितः। त्रिदण्डम्—पौरोहित्य-चिन्हभूतं त्रिशूलम्।

३—प्रेष्यः भृत्यः तस्य भावः प्रेष्यता—भृत्यभावः ।

४—या द्रौपदी अत्र अस्मिन् जगति रूपेणादिभिः उपलक्षिता आसीत्। अत्र इत्थंभूत लक्षणे इति तृतीया । युवतिभिः मत्स्यराजाङ्गनाभिः सगर्वितं—साहंकारं साक्षेपं—सतिरस्कारं इति क्रियाविशेषणम् । सैरन्ध्री-

मेघवर्ण आह—'तात, असिधाराव्रतमिदं मन्ये यदरिणा सह संवासः।' सोऽब्रवीत्—'देव, एवमेतत्। परं न तादृङ्मूर्खसमागमः क्वापि मया दृष्टः। न च महाप्राज्ञमनेकशास्त्रेष्वप्रतिमबुद्धिं रक्ताक्षं विना धीमान्। यत्कारणं तेन मदीयं यथास्थितं चित्तं ज्ञातम्। ये पुनरन्ये मन्त्रिणस्ते महामूर्खा मन्त्रिमात्रव्यपदेशोपजीविनोऽतत्त्वकुशला[1] यैरिदमपि न ज्ञातम्। यतः।

आसने शयने याने पानभोजनवस्तुषु।
दृष्टादृष्टप्रमत्तेषु प्रहरन्त्यरयोऽरिषु ॥ २०४ ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन त्रिवर्गनिलयं बुधः।
आत्मानमादृतो रक्षेत्प्रमादाद्धि विनश्यति[2] ॥ २०५ ॥

साधु चेदमुच्यते—

संतापयन्ति कमपथ्यभुजं न रोगा
दुर्मन्त्रिणं कमुपयान्ति न नीतिदोषाः।
कं श्रीर्न दर्पयति कं न निहन्ति मृत्युः
कं स्त्रीकृता न विषयाः परिपीडयन्ति ॥ २०६ ॥

दासी इति पदेन उक्तया द्रौपद्या……। द्रौपदी हि विराटनगरे सैरन्ध्री (प्रसाधनिका दासी) भूत्वा चन्दनादिकं अघर्षदिति महाभारतीया कथाऽनुसंधातव्या।

१—मन्त्रिमात्रमेव व्यपदेशः आख्या व्याजो वा तेन उपजीविनः।

२—तस्मात् बुधः आदृतः—यत्नवान् सन् सर्वप्रयत्नेन त्रिवर्गं निलयं—धर्मार्थकामाश्रयं आत्मानं—स्वं रक्षेत। हि—यस्मात् प्रमादात्—अनवधानात् विनश्यति। त्रिवर्गः—धर्मार्थकामाः, चतुर्वर्गः—धर्मार्थकाममोक्षा इति भेदः।

लुब्धस्य नश्यति यशः पिशुनस्य मैत्री
नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः ।
विद्याफलं व्यसनिनः कृपणस्य सौख्यं
राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य [1] ॥ २०७ ॥

तद्राजन्, असिधाराव्रतं मयाचरितमरिसंसर्गादिति यद्भवतोक्तम्, तन्मया साक्षादेवानुभूतम् । उक्तं च--

अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा तु पृष्ठतः ।
स्वार्थमभ्युद्धरेत्प्राज्ञः स्वार्थभ्रंशो हि मूर्खता ॥ २०८ ॥
स्कन्धेनापि वहेच्छत्रुं कालमासाद्य बुद्धिमान् ।
महता कृष्णसर्पेण मण्डूका बहवो हताः ॥ २०९ ॥

मेघवर्ण आह--'कथमेतत् ।' स्थिरजीवी कथयति--

१३. मन्दविषसर्पकथा ।

अस्ति वरुणाद्रिसमीप एकस्मिन्प्रदेशे परिणतवयाः [2] मन्दविषो नाम कृष्णसर्पः । स एवं चित्ते संचिन्तितवान्--'कथं नाम मया सुखोपायवृत्त्या वर्तितव्यम्' इति । ततो बहुमण्डूकं ह्रदमुपगम्य धृतिपरीतमिवात्मानं [3] दर्शितवान् । अथ तथा स्थिते तस्मिन्नुदकप्रान्तगतेनैकेन मण्डूकेन पृष्टः--'माम, किमद्य यथापूर्वमाहारार्थं न विहरसि ।'

१--नष्टक्रियस्य--विनष्टाचरणस्य । अर्थः धनमेव परः प्रधानं यस्य तस्य धनलालसस्य इति भावः ।

२--परिणतं परिणामं गतं वयः आयुः यस्य स वृद्ध इत्यर्थः ।

३--धृतिपरीतः--सन्तोषसमन्वितः । प्रदोषः--निशामुखं । क्रमः--प्रहरणकालिक आसनबन्धः (पैंतरा) ।

सोऽब्रवीत्—'भद्र, कुतो मे मन्दभाग्यस्याहाराभिलाषः। यत्कारणमद्य रात्रौ प्रदोष एव मयाहारार्थं विहरमाणेन दृष्ट एको मण्डूकः। तद्ग्रहणार्थं मया क्रमः सज्जितः। सोऽपि मां दृष्ट्वा मृत्युभयेन स्वाध्यायप्रसक्तानां ब्राह्मणानामन्तरमपक्रान्तो न विभावितो मया क्वापि गतः। तत्सदृशमोहितचित्तेन मया कस्यचिद्ब्राह्मणस्य सूनोर्ह्रदतटजलान्तःस्थोऽङ्गुष्ठो दष्टः। ततोऽसौ सपदि पञ्चत्वमुपागतः। अथ तस्य पित्रा दुःखितेनाहं शप्तः। यथा—'दुरात्मन्, त्वया निरपराधो मत्सुतो दष्टः। तदनेन दोषेण त्वं मण्डूकानां वाहनं भविष्यसि। तत्प्रसादलब्धजीविकया वर्तिष्यसे'[1] इति। ततोऽहं युष्माकं वाहनार्थमागतोऽस्मि। तेन च सर्वमण्डूकानामिदमावेदितम्। ततस्तैः प्रहृष्टमनोभिः सर्वैरेव गत्वा जलपादनाम्नो दर्दुरराजस्य विज्ञप्तम्। अथासावपि मन्त्रिपरिवृतोऽत्यद्भुतमिदमिति मन्यमानः ससंभ्रमं ह्रदादुत्तीर्य मन्दविषस्य फणिनः फणाप्रदेशमधिरूढः। शेषा अपि यथाज्येष्ठं तत्पृष्ठोपरि समारुरुहुः। किं बहुना। यदुपरि स्थानमप्राप्नुवन्तस्तस्यानुपदं धावन्ति। मन्दविषोऽपि तेषां तुष्ट्यर्थमनेकप्रकारान्गतिविशेषानदर्शयत्। अथ जलपादो लब्धतदङ्गसंस्पर्शसुखस्तमाह—

'न तथा करिणा यानं तुरगेण रथेन वा।
नरयानेन वा यानं यथा मन्दविषेण मे'॥ २१०॥

अथान्येद्युर्मन्दविषश्छद्मना मन्दं मन्दं विसर्पति। तच्च दृष्ट्वा जलपादोऽब्रवीत्—'भद्र मन्दविष, यथापूर्वं किमद्य साधु नोह्यते।

१—वर्तिष्यसे—जीविष्यसि। अनुपदं—पश्चात्। फणी—सर्पः। आहारवैकल्यात्—भोजनाभावात्।

मन्दविषोऽब्रवीत्– देव, अद्याहारवैकल्यान्न मे वोढुं शक्तिरस्ति अथासावब्रवीत्––'भद्र भक्षय क्षुद्रमण्डूकान्।' तच्छ्रुत्वा प्रहर्षि सर्वगात्रो मन्दविषः ससम्भ्रममब्रवीत्––'ममायमेव विप्रशापोऽस्ति तत्त्वानेनानुज्ञावचनेन प्रीतोऽस्मि।' ततोऽसौ नैरन्तर्येण मण् कान्भक्षयन्कतिपयैरेवाहोभिर्बलवान्सवृत्तः। प्रहृष्टश्चान्तर्लीनमवहस्ये मब्रवीत्—

'मण्डूका विविधा ह्येते छलपूर्वोपसाधिताः[१]।
कियन्त कालमक्षीणा भवेयुः खादिता मम'॥ २११॥

जलपादोऽपि मन्दविषेण कृतकवचनव्यामोहितचित्तः[२] किमपि ना बुध्यते। अत्रान्तरेऽन्यो महाकायः कृष्णसर्पस्तमुद्देशं समायातः तं च मण्डूकैर्वाह्यमानं दृष्ट्वा विस्मयमगमत्। आह च––'वयस्य यदस्माकमशनं तैः कथं वाह्यसे। विरुद्धमेतत्।'

अथ मन्दविषोऽन्तर्लीनमवहस्य पुनरपि मण्डूका विविधास्वादा इ तमेवमब्रवीत्। अथ जलपादस्तच्छ्रुत्वा सुतरां व्यग्रहृदयः 'किमनेनाभि हितम्' इति तमपृच्छत्— 'भद्र, किं त्वयाभिहितमिदं विरुद्धं वचः। अथासावाकारप्रच्छादनार्थं[३] 'न किंचित्'इत्यब्रवीत्। तथैव कृतकवचन व्यामोहितचित्तो जलपादस्तस्य दुष्टाभिसंधिं नावबुध्यते। किं बहुना तथा तेन सर्वेऽपि भक्षिता यथा बीजमात्रमपि नावशिष्टम्। अतोऽ

१—उपसाधिताः–वशीकृताः।

२—कृतकवचनैः–कृत्रिमवचनै व्यामोहितं सम्मोहितं मनः यस्य सः।

३—आकार प्रच्छादनार्थम्-मनोभाव-गोपनार्थम्। दुष्टाभिसन्धिं-दुष्टं मनो भावम्।

ब्रवीमि—'स्कन्धेनापि वहेच्छत्रुम्' इति॥ अथ राजन्, यथा मन्दविषेण बुद्धिबलेन मण्डूका निहताः, तथा सर्वेऽपि वैरिण इति। साधु चेदमुच्यते—

वने प्रज्वलितो वह्निर्दहन्मूलानि रक्षति।
समूलोन्मूलनं कुर्याद्वायुर्यो मृदुशीतलः॥ २१२॥

मेघवर्ण आह—'तात, सत्यमेवैतत्। ये महात्मानो भवन्ति ते महासत्त्वा आपद्गता अपि प्रारब्धं न विसर्जयन्ति। उक्तं च यतः—

महत्त्वमेतन्महतां नयालंकारधारिणाम्।
न मुञ्चन्ति यदारब्धं कृच्छ्रेऽपि[1] व्यसनोदये॥ २१३॥

तथा च—

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः।
विघ्नैः सहस्रगुणितैरपि हन्यमानाः
प्रारब्धमुत्तमगुणा न परित्यजन्ति॥ २१४॥

तत्कृतं निष्कण्टकं[2] मम राज्यं शत्रून् निःशेषतां नयता त्वया। अथवा युक्तमेतन्नयवेदिनाम्। उक्तं च यतः—

ऋणशेषं चाग्निशेषं शत्रुशेषं तथैव च।
व्याधिशेषं च निःशेषं कृत्वा प्राज्ञो न सीदति॥ २१५॥

सोऽब्रवीत्—'देव, भाग्यवांस्त्वमेवासि, यस्यारब्धं सर्वमेव संसिध्यति। तन्न केवलं शौर्यं कृत्यं साधयति, किंतु प्रज्ञया यत्क्रियते

१—कृच्छ्रे-अतिकष्टे व्यसनोदये अपि-विपत्तिसम्प्राप्तौ अपि।
२—निष्कण्टकं-क्षुद्रशत्रुरहितम्।

तदेव विजयाय भवति । उक्तं च--

शस्त्रैर्हता न हता रिपवो भवन्ति
प्रज्ञाहतास्तु रिपवः सुहता भवन्ति ।
शस्त्रं निहन्ति पुरुषस्य शरीरमेकं
प्रज्ञा कुलं च विभवं च यशश्च हन्ति ॥ २१६ ॥

तदेवं प्रज्ञापुरुषकाराभ्यां युक्तस्यायत्नेन कार्यसिद्धयः संभवन्ति । तथा च नयत्यागशौर्यसंपन्ने पुरुषे राज्यमिति । उक्तं च--

'त्यागिनि शूरे विदुषि च
संसर्गरुचिर्जनो गुणी भवति ।
गुणवति धनं धनाच्छ्रीः
श्रीमत्याज्ञा ततो राज्यम्' ॥ २१७ ॥

मेघवर्ण आह--'नूनं सद्यः फलानि नीतिशास्त्राणि, यत्त्वयानुकूल्येनानुप्रविश्यारिमर्दनः सपरिजनो निःशेषितः । स्थिरजीव्याह--

तीक्ष्णोपायप्राप्तिगम्योऽपि योऽर्थ-
स्तस्याप्यादौ संश्रयः साधुयुक्तः ।
उत्तुङ्गाग्रः सारभूतो वनानां
मान्याभ्यर्च्यं छिद्यते पादपेन्द्रः[1] ॥ २१८ ॥

अथवा स्वामिन्, किं तेनाभिहितेन यदनन्तरकाले क्रियारहितमसुखसाध्यं वा भवति । साधु चेदमुच्यते--

न च लघुष्वपि कर्तव्येषु धीमद्भिरनादरः कार्यः । यतः--

१--तीक्ष्णानां उपायानां प्राप्त्या प्रयोगेन गम्योऽपि दुःसाध्योऽपि इत्यर्थः यः अर्थः खलु, तस्यापि आदौ अग्रतः साधुयुक्तः--सम्यक् आचरितः

शक्ष्यामि कर्तुमिदमल्पमयत्नसाध्य-
मत्रादरः क इति कृत्यमुपेक्षमाणाः ।
केचित्प्रमत्तमनसः परितापदुःख-
मापत्प्रसङ्गसुलभं पुरुषाः प्रयान्ति[१] ॥ २१९ ॥

तदस्य जितारेर्यद्विभोर्यथापूर्वं निद्रालाभो भविष्यति । उच्यते चैतत्—

निःसर्पे बद्धसर्पे वा भवने सुप्यते सुखम् ।
सदा दृष्टभुजङ्गे तु निद्रा दुःखेन लभ्यते ॥ २२० ॥

तदवसितकार्यारम्भस्य विश्राम्यतीव मे हृदयम् । तदिदमधुना निहतकण्टकं राज्यं प्रजापालनतत्परो भूत्वा पुत्रपौत्रादिक्रमेणाचलच्छत्रासनश्रीश्चिरं भुङ्क्ष्व । अपि च

प्रजा रञ्जयेद्यस्तु राजा रक्षादिभिर्गुणैः ।
अजागलस्तनस्येव तस्य राज्यं निरर्थकम् ॥ २२१ ॥

संश्रयः आश्रयः कर्तव्यः इति शेषः । अतिदुरूहार्थ-साधनेऽपि प्रथमं सान्त्वेनैव प्रवर्तितव्यम् इति भावः । तथाहि उत्तुङ्गाग्रः—उन्नत-शिखरः वनानां सारभूतः-सकलवनश्रेष्ठः पादपेन्द्रः-वनस्पतिः मानितः अभ्यर्थितश्च सन् छिद्यते । वनस्पतिच्छेदे कर्तव्येऽपि प्रथमं यथा तत्सन्मानसत्कारौ कर्तव्यौ तथा महारिपुसाधने कर्तव्ये प्रथमं सान्त्वमेव प्रयोक्तव्यमित्याशयः ।

१—आदरः—यत्नः । आपदः प्रसंगेन सुलभं सुप्राप्यं परितापदुःखं पश्चात्तापखेदं गच्छन्ति । केचित् प्रमादिनः पुरुषाः प्रमादवशात् आपत्सु पतिताः पश्चात् परितप्यन्तीति भावः ।

गुणेषु रागो व्यसनेष्वनादरो
रति: सुभृत्येषु च यस्य भूपते: ।
चिरं स भुङ्क्ते चलचामरांशुकां
सितातपत्राभरणां नृपश्रियम्[1] ॥ २२२ ॥

नच त्वया प्राप्तराज्योऽहमिति मत्वा श्रीमदेनात्मा व्यसयितव्यः यत्कारणं चला हि राज्ञो विभूतय:, वंशारोहणवद्राज्यलक्ष्मीर्दुरारोह क्षणविनिपातरता प्रयत्नशतैरपि धार्यमाणा दुर्धरा, प्रशस्ताराधित ऽप्यन्ते विप्रलम्भिनी, वानरजातिरिव विद्रुतानेकचित्ता, पद्मपत्रोद मिवाघटितसंश्लेषा, पवनगतिरिवातिचपला, अनार्यसंगतमिवास्थिर आशीविष इव दुरुपचारा, संध्याभ्रलेखेव मुहूर्तरागा, जलबुद्बुदा वलीव स्वभावभङ्गुरा, सीरप्रकृतिरिव कृतघ्ना, स्वप्नलब्धद्रव्यराशिरि क्षणदृष्टनष्टा । अपि च ।

यदैव राज्ये क्रियतेऽभिषेक:

१—अनादर: अयत्न: अनासक्तिरित्यर्थ: । रति:—प्रीति: चला: चञ्चला: चामरा एव अंशुकाः सूक्ष्म वसनानि यस्यास्तां । सितं आत पत्रं छत्रं एव आभरणं यस्यास्ताम् ।

२—व्यंसयितव्य:—प्रतारयितव्य: । क्षणेन विनिपात: विध्वंस: तत्र रत आसक्ता क्षणविनाशिनी इत्यर्थ: । विप्रलम्भिनी-प्रतारिणी । विद्रु चञ्चलितं अनेकेषां चित्तं यया सा । मुहूर्तरागा—मुहूर्तं क्षणं राग: अनुराग: अन्यत्र लौहित्यं यस्याः सा । सीरप्रकृतिरिव लाङ्ग लस्वभाव इव कृतोपकारामानिनी अन्यत्र कृष्टक्षेत्रस्य पुनः कर्षण इत्यर्थ: ।

स्तदैव बुद्धिर्व्यसनेषु योज्या ।
घटा हि राज्ञामभिषेककाले
सहाम्भसैवापदमुद्गिरन्ति[१] ॥ २२३ ॥

न च कश्चिदनधिगमनीयो नामास्त्यापदाम् । उक्तं च—

रामस्य व्रजनं बलेर्नियमनं पाण्डोः सुतानां वनं
वृष्णीनां निधनं नलस्य नृपते राज्यात्परिभ्रंशनम् ।
नाट्याचार्यकमर्जुनस्य पतनं संचिन्त्य लङ्केश्वरे
सर्वं कालवशाज्जनोऽत्र सहते कः कं परित्रायते[२] ॥ २२४ ॥

क्व स दशरथः स्वर्गे भूत्वा महेन्द्रसुहृद्गतः
क्व स जलनिधेर्वेलां बद्ध्वा नृपः सगरस्तथा ।
क्व स करतलाज्जातो वैन्यः, क्व सूर्यतनुर्मनु-
र्ननु बलवता कालेनैते प्रबोध्य निमीलिताः[३] ॥ २२५ ॥

१—व्यसनेषु—विपत्तिषु विपत्-प्रकारे इत्यर्थः योजनीया । हि—यस्मात् घटाः राज्ञां अभिषेककाले अम्भसा सह आपदमिव उद्गिरन्ति इत्युत्प्रेक्षा-लंकारः ।

२—व्रजनं—वनगमनम् । वृष्णीनां-यादवानां । निधनम्-मरणम् । नाट्याचार्यकं-नृत्याचार्यभावम् । तच्च बृहन्नलारूपेण विराटनगरेऽर्जुनस्य प्रसिद्धमेव । संचिन्त्य इति सर्वत्र सम्बन्धः । अत्र जनः कालवशात् अवसरानुसारं सर्वं सहते ।

३—स्वर्गे महेन्द्रसुहृद् भूत्वा क्व गतः इत्यन्वयः । वेला-समुद्रतटम् ।

मान्धाता क्व गतस्त्रिलोकविजयी, राजा क्व सत्यव्रतो
देवानां नृपतिर्गतः क्व नहुषः, सच्छास्त्रवान्केशवः ।
मन्यन्ते सरथाः सकुञ्जरवराः शक्रासनाध्यासिनः
कालेनैव महात्मना ननु कृताः कालेन निर्वासिताः¹॥ २२६ ॥

अपि च ।

स च नृपतिस्ते सचिवास्ताः प्रमदास्तानि काननवनानि ।
स च ते च ताश्च तानि च कृतान्तदृष्टानि नष्टानि ॥ २२७ ॥

एवं मत्तकरिकर्णश्चलां राज्यलक्ष्मीमवाप्य न्यायैकनिष्ठो भूत्वोपभुङ्क्ष्व ॥

वैन्यः-पृथुः । पुरा दुर्दान्तं वेनं निगृहीतुमिच्छवो मुनयः वेनस्य दक्षिणकरं मथित्वा पृथुमुत्पादयामासुरिति पौराणिकी वार्ताऽनुसन्धेया । प्रबोध्य निमीलिताः-विकास्य संकोचिताः नाशिता इत्यर्थः ।

१—सत्यव्रतः-भीष्मः । निर्वासिताः-ध्वंसिताः ।

इति श्री विष्णुशर्मविरचिते पञ्चतन्त्रके काकोलूकीयं तृतीयं तन्त्रं समाप्तम् ।

शब्दार्थ संग्रहः

(कथामुखम्)

पृष्ठ १—काकोलूकीयम्–वह तन्त्र जिस में कौओं तथा उल्लुओं के स्थायी विरोध का वर्णन है। हुताशनः–आग । जनपदः–देश । परिजनः–परिवार, भृत्य वर्ग । गिरिगुहा-दुर्गाश्रयः–पहाड़ी गुफा रूपी किले में रहने वाला । अभिगमनं–आक्रमण । २. यदृच्छया—यथेच्छ । कदनं–नाश । प्रतिविधानम्–उपाय । दिवा–दिन में । ऋतं–सत्य । अनृतं–झूठ । पथ्यं–हितकारी । ३. वारणं—निवारण (दूर करना)। अन्वयागतः–वंश परम्परा से आया हुआ । प्रतीपं–प्रतिकूल । निम्नगा–नदी । संघातः–समूह । संधानं–संधि । आशु–शीघ्र । अरातिः–शत्रु । सांशयिकं–सन्देह वाला काम ।

४—उपाय त्रितयं–तीन उपाय (साम, दान, भेद) । चतुर्थोपायः–चौथा उपाय (युद्ध)। नीतिशास्त्र में चार उपाय बताये गये हैं। दृषत्–पत्थर । फलत्रयम्–तीन लाभ । पाषाणशकलाकुलम्–पत्थर के टुकड़ों से व्याप्त । अभ्रंशिनी–न होने वाली । वैतसी–वत सम्बन्धी भौजङ्गी–सर्प सम्बन्धी । वृत्तिः–आचरण । वेतस वृत्तिः–वेंत के समान आचरण करना अर्थात् बलवान् के सामने झुक जाना । भुजङ्ग वृत्तिः–सांप के समान आचरण करना अर्थात् कष्ट पहुंचाने वाले को मार डालना ।

५—कौर्म-कछुए सम्बन्धी । कूर्मवृत्तिः—कछुए के समान कष्टों को सहन करना। अनित्यत्वात्—अनिश्चित होने के कारण। रभसं-जल्दबाजी। निदर्शनम्—दृष्टान्त। प्रतिवातं—वायु के प्रतिकूल। विक्रिया-विकार (बिगाड़)। ६. युद्धावमन्ता—युद्ध की उपेक्षा करने वाला। संधान-कीर्तनं—सन्धि चर्चा। अपक्रिया—उल्टी क्रिया। स्वेद्यं—पसीना लाने योग्य। आमज्वरः—कच्चा (नया) बुखार। प्रत्युत—उल्टा। दीपकाः—भड़काने वाले। सर्पिः—घी। कण्ठीरवः—शेर। माया—छल कपट। शोणितं—रुधिर। कुंकुम—केसर। ७. कान्ता—सुन्दर। नेत्राम्बु—आंसू। द्विधाकारं—दो प्रकार का। चढ़ाई दो प्रकार की है—(क) भयभीत राजा की रक्षा के लिए चढ़ाई करना। (ख) स्वयं किसी देश को जीतने की इच्छा से चढ़ाई करना (विजय यात्रा)। अवस्कन्दप्रदानं—छापा मारना। व्यसनं-आपत्ति, कष्ट। छिद्रं—दोष। प्रणिधिः—गुप्तचर। वीवधः—धान्य आदि की प्राप्ति। आसारः—मित्रबल।

८—अपसरणं—पीछे हटना। उत्पतिष्णुः—उछलनेवाला। गूढमन्त्रोपचाराः—जिन की सलाहें तथा व्यवहार अत्यन्त गुप्त हैं। मेदिनी—पृथिवी। अहंकृतिः—अहंकार। ९. गम्यः-पराभव योग्य। प्राकारः—परकोटा, चहारदीवारी। क्ष्मा—पृथिवी। वीरुधः-लताएं। संहताः—मिले हुए। १०. शक्यः—पराभव योग्य। षाड्गुण्यं-सन्धि विग्रह आदि नीति के छः गुण। तुषः—चावल के छिलके। निबिडः—घना। ११. श्लेष्मा—कफ। वृद्ध्या—बढ़ जाने से।

१२—एकभावेन—सच्चे मन से। उच्चाटयिष्यसि—नष्ट कर दोगे। १३. तीर्थ—वे प्रमुख स्थान जिन के द्वारा राजा का भेद जाना जा सकता है अर्थात् मुख्य राजकर्मचारी। आयुक्तकर्मा—जिसे राजकीय कार्य सौंपा जाय (राजकर्मचारी)। कुत्सितं—दोष। प्रधानं—श्रेष्ठ कर्म। प्रशासकः—सूबेदार, मण्डलेश्वर। समाहर्ता—कर संग्रह करने वाला। सन्निधाता—राजा को नवाभ्यगत का परिचय कराने वाला। प्रदेष्टा—गुरु। ज्ञापकः—संवाद देने वाला। साधनाध्यक्षः—सेनापति। प्रोत्कट भृत्यः—साहसी सेवक। द्राक्—शीघ्र। देवी—रानी। जननी—राजमाता। कञ्चुकी—अन्तःपुर का प्रधान सेवक। स्पर्शाध्यक्षः—उपहारों का अध्यक्ष। सांवत्सरिकः--ज्योतिषी। विलासिनी--वेश्या। आहितुण्डिकः—सपेरा।

१४—विद्विषदम्भसः-शत्रु रूपी पानी के। पारावतः—'पण्डुक' पक्षी। विष्किरः—मुर्गा। वासुदेवः--श्रीकृष्ण। कृतान्तः—यमराज। कर्णधारः--मल्लाह। नेता--नायक। १५. संभारः--सामग्री। साधिते--तैयार किये जाने पर। प्रगुणीकृते—धागे से बांधे जाने पर। समुदितमुखेषु-ऊंचा मुख किये हुये। कृकालिका—उलूई। दंष्ट्रिन्—मांसाहारी पशु। श्वेतभिक्षुः जैन भिक्षु। प्रस्तावे--मौके पर। कारण्डवः—बतख या दरयाई चिड़िया। हारीतः—'पोलिया'। करालः—भयंकर। सुजिह्माक्षं--अत्यन्त कुटिल आंख वाले। सिद्धिः—सफलता। वैनतेयः—गरुड़। दिवान्धः—उल्लू। युगान्तः—प्रलय। व्यपदेशः—बहाना, नाम लेना।

कण्ठस्थ करने योग्य श्लोक—३, ७, ११, १२, १५, १८, २०। २३, २६, २७, ३१। ३५, ४१। ४४, ४८। ५५, ५७। ६०, ६२। ६७ ७०, ७२—७४, ७८।

कथा १

१७—गजकलभः--हाथी का बच्चा । मृतप्रायाः--अधमरे से । विविक्तं--निर्जन । पाताल गङ्गा--जमीन के नीचे का स्रोत । १८. चुण्णः--पिस गया है । समवासः--निवास स्थान । कलेवरं-शरीर । रुधिरप्लुतः--खून से सना हुआ । वाष्पं—आंसू । पिहितं--बन्द, ढकी हुई । बिभीषिका-डरावा । आरोपः--विस्तार । १९. आयत्ता--आधीन। परिग्रहः--प्रजा । साकारः--उत्तम अकृति वाला । वाग्मी--उत्तम वक्ता। विचक्षणः--पण्डित । अवगन्ता--जानने वाला । इष्यते--प्रिय होता है। राजद्वारिकं--राजा का प्रतिनिधि (राजदूत) । सुनिर्मुक्तिः--छुटकारा । निरूपितः--नियुक्त किया है । २०. प्रहितः-भेजा हुआ । दूतमुखाः--दूत के द्वारा बातचीत करने वाले । उद्यतेषु--उठाये जाने पर । भूभुक्--राजा । अन्तिकं-समीप । २१. निभृतं--चुपचाप । पृष्ठप्रलपनशीलं--पीठ पीछे निन्दा या बकवास करने वाले ।

क० श्लोक—८०, ८१, ८३ ।

कथा २

पुरा--पहले । २२. आहोस्वित्--अथवा । कुजन्मा-वृक्ष । उत्सर्गः--त्याग । भुक्तिः--भोग (कब्जा) । अक्षराणि--लिखपढ़ । २३. तिर्यक्--पशु । इन्द्र जालं--जादूगरी । २४. पुलाका—'अंकरा' । पूतिका--एक प्रकार की शहद की मक्खी । पिण्याकं—खल । नयः—नीति । अन्तरायः--विघ्न । २५. हीनवादी—निर्बल पक्ष । यूकः—जूं । मत्कुणः—खटमल । दंशः—डांस । निर्घृणः—निर्दय । घृणा—दया । सप्तवार्षिकाः—सात साल पुराने । कर्दमम्—कीचड़ ।

२६. तूर्णं—शीघ्र । क्रकचः—आरी । २७. वाक्क्षतम्—वाणी से

किया हुआ घाव। लाघवकारि–तुच्छता को उत्पन्न करने वाला। परिवादः–निन्दा। २८. असकृत्–अनेक बार।

क० श्लोक— ८७, ९१-९९, १०२, १०५, १०७, १०८।

कथा ३

२९. बालः–मूर्ख। पञ्चगव्यं–दूध दही घी गोबर तथा गोमूत्र आदि गौ से उत्पन्न होने वाली वस्तुएं। ३०. चैलं–वस्त्र। प्राघुणिकः–अतिथि। निकरः–समूह।

कथा ४

३१. विपक्षभूतं–शत्रु के समान। प्रत्ययः–विश्वास। सपत्नः–शत्रु। ३२. अपसारः–बाहर निकलने का मार्ग (सुरङ्ग)। निग्रहः–दण्डः। ३४. वृतिः–बाड़ (घेरा)। पतंग वृत्तिः–पतंगे के समान अपने को स्वयं आपत्ति में डालने वाला। ३५. प्रवादः–प्रसिद्धि। भिन्नश्लिष्टा–एक बार फूट कर फिर जुड़ी हुई।

क० श्लोक—१२१, १२२, १२४, १२५।

कथा ५

३६. फटा–फणा। दीनारं–सोने की मोहर।

कथा ६

३७. जाम्बूनदं–सोना। पिच्छं–पूंछ का पंख। अन्तर्लीनः–अन्दर छिपा हुआ।

कथा ७

३८. समाचारः– आचरण। सन्निभः– सदृश। लुब्धकः–शिकारी।

उद्वेजनीयाः– सताने वाले । क्षयकालः–प्रलय । ४०. गृहिणी– पत्नी । दावः–जंगल । पुष्पस्तबकं–फूल का गुच्छा । अवहितः–सावधान । ४१. शाकुनिकः–शिकारी । सुकृतं–पुण्य । दुष्कृतं–पाप । अपकर्षति–छीन लेता है । प्राक्तनः–पूर्वजन्म वाला । व्यसनं—कष्ट । अधृष्टः–नम्रः ।

४२. वेश्मन्—घर । प्रत्यादर्शः—नमूना) ४३. शलाका—सींक । दिव्यं—अलौकिक, अत्यन्त बढ़िया । अम्बरं—वस्त्र । ४४. निवदः—वैराग्य । विरताशय —विरक्त मन वाला कल्मषः—पाप । विप्रकृतः—अपमानित । रन्ध्र—दोष ।

क० श्लोक—१४०, १४१, १४४, १४५, १४८, १५०, १६३ ।

कथा ८

प्रतिग्रहः—भिक्षा का अन्न । ताम्बूलं—पान का पत्ता । ४५. प्ररूढ़ं—उगा हुआ । उपचित:—व्याप्तः । यवसः—घास । बन्धनपाशः—बांधने की रस्सी । प्रविरलः—अत्यन्त छिदी । नासावंशः—नाक की हड्डी । संततिः—पंक्ति । हुतवहः—अग्नि । पिंगलः—लाल पीला । श्मश्रु– मूंछ । षष्ठाह्नकालिकः–छठे दिन भोजन करने वाला । ४६. आरम्भः—प्रयत्न । अहमहमिका—स्पर्धा उद्गूर्णः—उठाया हुआ । मर्मन्,—रहस्य । वल्मीकः –बाम्बी ।

कथा ६

४७. जठरं–पेट । उरगः–सांप । उपचारः–सेवा शुश्रूषा, चिकित्सा । औषधयुक्तिः–औषधि प्रयोग । ४८. कदर्थयति–पीड़ा देता है । हाटकं–सोना । उत्कालित –उफानी हुई । कञ्जिका–कांजी । राजिका–राई ।

विटपान्तरिता–शाखाओं की ओट में खड़ी हुई। व्यंगः–अंग विकल। विमानना–तिरस्कार। अनादृत्य–उपेक्षा कर के। वैरयातना–बदला चुकाना। दुरतिक्रमा–बड़ी मुश्किल से छूटने वाली।

क० श्लोक, १८१, १८३।

कथा १०

५०. स्खलितं–गिरता हुआ। निर्घोषः–शब्द। परिवर्तनं–लोट पोट। फेनः–झाग। शबलः–रंग बिरंगी। परिमितं–थोड़ा। शैवालः–सिवार। अभ्यवहारः–खाना। आकीर्णं-व्याप्त। उपस्प्रष्टुं-आचमन करने के लिए। ५१. सनाथता–माता पिता का जीवित होना। उद्वहस्व–विवाह कर। ५२. कठिनात्मकः–कठोर शरीर वाला। स्तब्धः–अटल। पुलकः–रोमाञ्च। ५३. शुचिः–निष्कपट, साफ़ दिल का। अर्हः–उचित। प्रकामं–यथेच्छ।

क० श्लोक, १८५, १८६।

कथा ११

पुरीषं–विष्ठा। ५४. सापायः–विपत्तिदायक। अश्रद्धेयं–अविश्वसनीय। अण्डजः–पक्षी। तोरणं–घर या नगर के बाहर का फाटक।

कथा १२

५५. पद पद्धतिः-पैरों के चिन्हों की पंक्ति। ५६. वेपथुः–कम्पन। ५७. दीर्घदर्शी-दूरदर्शी। प्रतिलोमतः–प्रतिकूल रूप से। कुलायः–घोंसला। दाहसाध्या–जलने योग्य। ५८. शीघ्रकृत्यं—जल्दी करने योग्य काम। रसः—सार। कुम्भीपाक न्यायमापन्नाः—घड़े में रखे हुए अन्न की तरह सब तरफ से जले हुए।

५९. मार्गः—उपाय। निभः—सदृश। ज्या-डोरी। अंकः-चिन्हः। वलयः—कंकण। किरीटिन्—अर्जुन। वाक्यवज्र विषमः—वज्र के समान कठोर वचनों के कारण असह्य। दर्वी—कड़छी। सूदः—रसोइया। विषम पतितः–दुर्गति को प्राप्त हुआ २। गर्हितं-निन्दनीय। गाण्डीवः-

अर्जुन का धनुष। उरुः—महान्। गुणः—डोरी, रस्सी। आस्फालनं—खींचना।

६०. नटनं—नाचना। सव्यसाचिन्—अर्जुन। स्थैर्य—धैय। द्रविणेश्वरः—कुबेर। अन्तकः-यमराज। धर्मात्मजः-युधिष्ठर। त्रिदण्ड-त्रिशूल। अभिजनः-वंश। प्रेष्यता-नौकरी। अप्रतिमः-अद्वितीय। विदशा-दुरवस्था। सैरन्ध्री-केश आदि संवारने वाली दासी। साक्षेपं-तिरस्कार पूर्वक। ६१. त्रिवर्गः-धर्म अर्थ काम। चतुर्वर्गः धर्म अर्थ काम मोक्ष। निलयः—घर, आधार। आदृतः—यत्नशील हुआ २। ६२. नष्टक्रियः—शुभाचरण रहित।

कथा १३

परिणतवयाः-वृद्ध। सुखोपाय वृत्तिः-सरल उपाय वाली आजिविका। धृतिपरीतः-सन्तोषयुक्त। ६३. प्रदोषः-रात्रि का प्रारम्भ काल। वाहनं-सवारी। दर्दुरः-मेंढक। यथा ज्येष्ठं-बड़े छोटे क्रम से। अनुपदं-पीछे। छद्मन्-बहाना। विसर्पति-सरकता है। ६४. आहार वैकल्यात्-भोजन न मिलने के कारण। ससंभ्रमं-तुरन्त। अनुज्ञावचनं-अनुमति देना। उपसाधिताः-वश में किये हैं। अशनं-भोजन। आकार प्रच्छादनार्थ-मनोभाव को छिपाने के लिये। अभिसन्धिः-अभिप्राय। ६५. कृच्छ्रं-अत्यन्त कष्टकर। व्यसनोदये-विपत्ति आने पर भी। निष्कण्टकं-नीच शत्रुओं से रहित। सीदति-दुःखी होता है। ६६. पुरुषकारः-पुरुषार्थ। तीक्ष्णोपाय प्राप्ति गम्यः-तीव्र उपायों के प्रयोगों से सिद्ध होने वाला अर्थात् दुःसाध्य। साधुयुक्तः-भली भांति आचरण किया हुआ। उत्तुंगाग्रः-अत्यन्त ऊंची चोटी वाला। अभ्यर्च्यः-पूजनीयः। अनादरः-उपेक्षा।

६७. आदरः—यत्न। परितापः—पश्चात्ताप। विभुः—स्वामी। अवसितः-समाप्त। ६८. अनादरः—अनासक्ति। रतिः—प्रीति। अंशुकं—सूक्ष्म वस्त्र। आतपत्रं-छत्र। व्यंसयितव्यः—धोखा देना चाहिये। वंशः—बांस। दुरारोहः—कठिनता से चढ़ने योग्य। विप्रलम्भिनी—धोखा देने वाली।

विद्रतानेकचित्ता–बहुतों के मन को चञ्चल करने वाली। आशीविषः–सांप। सध्याभ्रलेखा–सायंकालीन मेघ पंक्ति। मुहूर्तरागा क्षणिक लालिमा या प्रेम करने वाली। आवली-पंक्ति। भंगुरा–नष्ट होने वाली। सीरः–हल की रेखा। कृतघ्ना–अकृतज्ञ अथवा खुदे हुए खेत को पुनः खोदने वाली।

६६. व्यसनं–कष्ट, आपत्ति। उद्गिरन्ति–उडेलते हैं। अनधिगमनीयः-अप्राप्य। वृष्णिः–यादव लोग। निधनं–विनाश। नाट्याचार्यकं–नृत्यविद्या का आचार्य बनना। वेला-तट। वैन्यः राजा पृथु। निमीलिताः–नष्ट कर दिये गए। ७०. सत्यव्रतः-भीष्म। केशवः–श्री कृष्ण। कुञ्जरः–हाथी। अध्यासिनः–बैठने वाले। प्रमदा–स्त्री।

क० श्लोक—१६२, १६४–१६६, २०६, २०७, २०८, २१२, २१३-२१७। २२१-२२६।

★

लब्धप्रणाशम् ।

अथेदमारभ्यते लब्धप्रणाशं[1] नाम चतुर्थं तन्त्रम् । यस्यायमादिमः श्लोकः—

समुत्पन्नेषु कार्येषु बुद्धिर्यस्य न हीयते ।
स एव दुर्गं[2] तरति जलस्थो वानरो यथा ॥ १ ॥

तद्यथानुश्रूयते— अस्ति कस्मिंश्चित्समुद्रोपकण्ठे महाञ्जम्बूपादपः सदाफलः । तत्र च रक्तमुखो नाम वानरः प्रतिवसति स्म । यत्र च तस्य तरोरधः कदाचित्करालमुखो नाम मकरः समुद्रसलिलान्निष्क्रम्य सुकोमलवालुकासनाथे तीरोपान्ते न्यविशत् । ततश्च रक्तमुखेन स प्रोक्तः—'भोः, भवान्समभ्यागतोऽतिथिः । तद्भक्षयतु मया दत्तान्यमृततुल्यानि जम्बूफलानि । उक्तं च—

प्रियो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खो वा यदि पण्डितः ।
वैश्वदेवान्तमापन्नः सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः[3] ॥ २ ॥

न पृच्छेत् शरणं गोत्रं न च विद्यां कुलं न च ।
अतिथिं वैश्वदेवान्ते श्राद्धे च मनुरब्रवीत् ॥ ३ ॥

१—लब्धस्य प्राप्तस्य प्रणाशो वर्ण्यते यस्मिन् तत् ।
२—दुर्गं–संकट ।
३—वैश्वदेवान्तं–वैश्वदेवाख्य बलिसमयात् परं आपन्नः अतिथिः स्वर्गस्य संक्रमः सेतुरूपः भवति । तादृशातिथिसत्कारात् स्वर्गलाभो जायते इत्यर्थः ।

दूरमार्गश्रमश्रान्तं वैश्वदेवान्तमागतम् ।
अतिथिं पूजयेद्यस्तु स याति परमां गतिम् ॥ ४ ॥
अपूजितोऽतिथिर्यस्य गृहाद्याति विनिःश्वसन् ।
गच्छन्ति विमुखास्तस्य पितृभिः सह देवताः ॥ ५ ॥

एवमुक्त्वा तस्मै जम्बूफलानि ददौ । सोऽपि तानि भक्षयित्वा तेन सह चिरं गोष्ठीसुखमनुभूय भूयोऽपि स्वभवनमगात् । एवं नित्यमेव तौ वानरमकरौ जम्बूछायास्थितौ विविधशास्त्रगोष्ठ्या कालं नयन्तौ सुखेन तिष्ठतः । सोऽपि मकरो भक्षितशेषाणि जम्बूफलानि गृहं गत्वा स्वपत्न्याः प्रयच्छति ।

अथान्यतमे दिवसे तया स पृष्टः--'नाथ, क्वैवंविधान्यमृतफलानि प्राप्नोषि ।' स आह--'भद्रे, ममास्ति परमसुहृद्रक्तमुखो नाम वानरः । स प्रीतिपूर्वमिमानि फलानि प्रयच्छति ।' अथ तयाभिहितम्--'यः सदैवामृतप्रायाणीदृशानि[१] फलानि भक्षयति तस्य हृदयममृतमयं भविष्यति । तद्यदि मया भार्यया ते प्रयोजनम्, ततस्तस्य हृदयं मह्यं प्रयच्छ । येन तद्भक्षयित्वा जरामरणरहिता त्वया सह भोगान्भुनज्मि ।' स आह--भद्रे, मा मैवं वद । यतः स प्रतिपन्नोऽस्माकं भ्राता । अपरं फलदाता । ततो व्यापादयितुं न शक्यते । तत्त्यजैनं मिथ्याग्रहम् । उक्तं च--

एकं प्रसूयते माता द्वितीयं वाक्प्रसूयते ।
वाग्जातमधिकं प्रोचुः सोदर्यादपि बान्धवात्' ॥ ६ ॥

१—अमृतप्रायाणि—सुधासदृशानि ।

अथ मकर्याह--'त्वया कदाचिदपि मम वचनं नान्यथा कृतम्। तन्नूनं सा वानरी भविष्यति, यतस्तस्या अनुरागतः सकलमपि दिनं तत्र गमयसि। तत्त्वं ज्ञातो मया सम्यक्। तत्किं बहुना। यदि तस्य हृदयं न भक्षयामि, तन्मया प्रायोपवेशनं कृतं विद्धि।' एवं तस्यास्तन्निश्चयं ज्ञात्वा चिन्ताव्याकुलितहृदयः स—'तत्किं करोमि। कथं स मे वध्यो भवति।' इति विचिन्त्य वानरपार्श्वमगमत्।

वानरोऽपि चिरादायान्तं तं सोद्वेगमवलोक्य प्रोवाच--'भो मित्र, किमद्य चिरवेलायां समायातोऽसि। तस्मात्साह्लादं नालपसि। न सुभाषितानि पठसि।' स आह--'मित्र, अहं तव भ्रातृजायया निष्ठुरतरैर्वाक्यैरभिहितः—'भोः कृतघ्न, मा मे त्वं स्वमुखं दर्शय, यतस्त्वं प्रतिदिन मित्रमुपजीवसि। न च तस्य पुनः प्रत्युपकारं गृहदर्शनमात्रेणापि करोषि। तत्ते प्रायश्चित्तमपि नास्ति। उक्तं च--

> ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे भग्नव्रते शठे।
> निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः॥ ७॥

तत् त्वं मम देवरं गृहीत्वाद्य प्रत्युपकारार्थं गृहमानय। नो चेत्त्वया सह मे परलोके दर्शनम्' इति। तदहं तयैवं प्रोक्तस्तव सकाशमागतः। तदद्य तया सह त्वदर्थे कलहायते। ममैयती वेला विलग्ना। तदागच्छ मे गृहम्। तव भ्रातृपत्नी रचितचतुष्का१ प्रगुणितवस्त्रमणिमाणिक्याद्युचिताभरणा द्वारदेशबद्धवन्दनमाला सोत्कण्ठा

१—रचितचतुष्का—सज्जितचत्वरा। प्रगुणितानि—गुणेन तन्तुना स्यूतानि वस्त्राणि मणिमाणिक्यादीनि च उचितानि आभरणानि यया सा।

तिष्ठति ।' मर्कट आह—'भो मित्र, युक्तमभिहितं मद्भ्रातृपत्न्या । उक्तं च—

> वर्जयेत्कौलिकाकारं[१] मित्रं प्राज्ञतरो नरः ।
> आत्मनः संमुखं नित्यं य आकर्षति लोलुपः॥ ८ ॥

तथा च ।

> ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति ।
> भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम्॥ ९ ॥

परं वयं वनचराः, युष्मदीयं च जलान्ते गृहम् । तत्कथं शक्यते तत्र गन्तुम् । तस्मात्तामपि मे भ्रातृपत्नीमत्रानय येन प्रणम्य तस्या आशीर्वादं गृह्णामि ।' स आह 'भो मित्र, अस्ति समुद्रान्तरे सुरम्ये पुलिनप्रदेशेऽस्मद्गृहम् । तन्मम पृष्ठमारूढः सुखेनाकृतभयो गच्छ ।' सोऽपि तच्छ्रुत्वा सानन्दमाह—'भद्र, यद्येवं तत्किं विलम्ब्यते । त्वर्यताम् । एषोऽहं तव पृष्ठमारूढः ।'

तथानुष्ठितेऽगाधे जलधौ गच्छन्तं मकरमालोक्य भयत्रस्तमना वानरः प्रोवाच—'भ्रातः शनैः शनैर्गम्यताम् । जलकल्लोलैः प्लाव्यते[२] मे शरीरम् ।' तदाकर्ण्य मकरश्चिन्तयामास—'असावगाधं जलं प्राप्तो मे वशः संजातः । मत्पृष्ठगतस्तिलमात्रमपि चलितुं

द्वारदेशे बद्धा लम्बिता वन्दनमाला पत्रपुष्पादिस्रक् यया सा ।

१—कौलिकाकारं—कौलिकः पाषण्ड इति त्रिकाण्डकोषः । तदाकारं, कपटमयमित्यर्थः ।

२—प्लाव्यते—छाद्यते ।

न शक्नोति। तस्मात्कथयाम्यस्य निजाभिप्रायम्, येनाभीष्टदेवतास्मरणं करोति। आह च—'मित्र, त्वं मया वधाय समानीतो भार्यावाक्येन विश्वास्य। तत्स्मर्यतामभीष्टदेवता।' स आह—'भ्रातः किं मया तस्यास्तवापि चापकृतं येन मे वधोपायश्चिन्तितः।' मकर आह 'भोः तस्यास्तावत्तव हृदयस्यामृतमयफलरसास्वादनमृष्टस्य भक्षणे दोहदः[1] संजातः। तेनैतदनुष्ठितम्।' प्रत्युत्पन्नमतिर्वानर आह—'भद्र, यद्येवं तत्किं त्वया मम तत्रैव न व्याहृतम्। येन स्वहृदयं जम्बूकोटरे सदैव मया सुगुप्तं कृतम्, तद्भ्रातृपत्न्या अर्पयामि। त्वयाहं शून्यहृदयोऽत्र कस्मादानीतः।' तदाकर्ण्य मकरः सानन्दमाह—'भद्र, यद्येवं तदर्पय मे हृदयम्। येन सा दुष्टपत्नी तद्भक्षयित्वानशनादुत्तिष्ठति। अहं त्वां तमेव जम्बूपादपं प्रापयामि।' एवमुक्त्वा निवर्त्य जम्बूतलमगात्। वानरोऽपि कथमपि जल्पितविविधदेवतोपचारपूजः[2] तीरमासादितवान्। ततश्च दीर्घतरचङ्क्रमणेन तमेव जम्बूपादपमारूढश्चिन्तयामास—'अहो, लब्धास्तावत्प्राणाः। अथवा साध्विदमुच्यते—

न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेऽपि न विश्वसेत्।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति॥ १०॥

तन्ममैतदद्य पुनर्जन्मदिनमिव संजातम्।' इति चिन्तयमानं मकर

१—दोहदः—गर्भावस्थायां मनोरथः। २—जल्पितः यदि अहं अस्मात् संकटात् जीवामि तदा एवमेवं रूपेण देवतास्तर्पयामि इति कथितः विविधानां देवतानां उपचारः—शुश्रूषा पूजा—अर्चना च येन सः।

आह--'भो मित्र, अर्पय तद्धृदयं यथा ते भ्रातृपत्नी भक्षयित्वा-शनादुत्तिष्ठति ।' अथ विहस्य निर्भर्त्सयन्वानरस्तमाह--'धिग्धि-ङ्मूर्ख विश्वासघातक, किं कस्यचिद्धृदयद्वयं भवति । तदाशु गम्य-ताम् । जम्बूवृक्षस्याधस्तान्न भूयोऽपि त्वयात्रागन्तव्यम् । उक्तं च यतः--

सकृद्दुष्टं च यो मित्रं पुनः संधातुमिच्छति ।
स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा' ॥ ११ ॥

तच्छ्रुत्वा मकरः सविलक्षं चिन्तितवान्--'अहो, मयातिमूढेन किमस्य स्वचित्ताभिप्रायो निवेदितः. तद्यद्यसौ पुनरपि कथंचिद्विश्वासं गच्छति, तद्भूयोऽपि विश्वासयामि ।' आह च--'मित्र, हास्येन मया तेऽभिप्रायो लब्धः । तस्या न किंचित्तव हृदयेन प्रयोजनम् । तदागच्छ प्राघुणिकन्यायेनास्मद्गृहम्[१] । तत्र भ्रातृपत्नी सोत्कण्ठा वर्तते ।' वानर आह--'भो दुष्ट, गम्यताम् । अधुना नाहमागमिष्यामि । उक्तं च--

बुभुक्षितः किं न करोति पापं
क्षीणा जना निष्करुणा भवन्ति ।
आख्याहि भद्रे प्रियदर्शनस्य
न गङ्गदत्तः पुनरेति कूपम्' ॥ १२ ॥

मकर आह--'कथमेतत् ।' स आह--

१—प्राघुणिकन्यायेन—अतिथिरूपेण ।

१. गङ्गदत्तप्रियदर्शन कथा।

कस्मिंश्चित्कूपे गङ्गदत्तो नाम मण्डूकराजः प्रतिवसति स्म। स कदाचिद्दायादैरुद्वेजितोऽरघट्टघटीमारुह्य निष्क्रान्तः। अथ तेन चिन्तितम्-- यत्कथं तेषां दायादानां मया प्रत्यपकारः कर्तव्यः। उक्तं च--

आपदि येनापकृतं येन च हसितं दशासु विषमासु।
अपकृत्य तयोरुभयोः पुनरपि जातं नरं मन्ये' ॥ १३ ॥

एवं चिन्तयन्बिले प्रविशन्तं कृष्णसर्पमपश्यत्। तं दृष्ट्वा भूयोऽप्यचिन्तयत्--'यदेनं तत्र कूपे नीत्वा सकलदायादानामुच्छेदं करोमि। उक्तं च--

शत्रुणा योजयेच्छत्रुं बलिना बलवत्तरम्।
स्वकार्याय, यतो न स्यात्काचित्पीडाऽत्र तत्क्षये॥ १४ ॥

तथा च—

शत्रुमुन्मूलयेत्प्राज्ञस्तीक्ष्णं तीक्ष्णेन शत्रुणा।
व्यथाकरं सुखार्थाय, कण्टकेनेव कण्टकम्' ॥ १५ ॥

एवं स विभाव्य बिलद्वारं गत्वा तमाहूतवान्– 'एह्येहि प्रियदर्शन, एहि।' तच्छ्रुत्वा सर्पश्चिन्तयामास--'य एष मामाह्वयति स स्वजातीयो न भवति। यतो नैषा सर्पवाणी। अन्येन केनापि सह मम मर्त्यलोके संधानं नास्ति। यदत्रैव दुर्गे स्थितस्तावद्वेद्मि कोऽयं भविष्यति। उक्तं च—

यस्य न ज्ञायते शीलं न कुलं न च संश्रयः ।
न तेन संगतिं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ १६ ॥

कदाचित्कोऽपि मन्त्रवादी औषधचतुरो वा मामाहूय बन्धने क्षिपति ।' अथवा कश्चित्पुरुषो वैरमाश्रित्य, कस्यचिद्भक्षणार्थे मामाह्वयति ।' आह च—'भोः को भवान् ।' स आह—'अहं गङ्गदत्तो नाम मण्डूकाधिपतिस्त्वत्सकाशे मैत्र्यर्थमभ्यागतः । तच्छ्रुत्वा सर्प आह—'भोः, अश्रद्धेयमेतत्, यत्तृणानां वह्निना सह संगमः । उक्तं च—

यो यस्य जायते वध्यः स्वप्नेऽपि कथंचन ।
न तत्समीपमभ्येति तत्किमेवं प्रजल्पसि' ॥ १७ ॥

गङ्गदत्त आह—'भोः, सत्यमेतत् । स्वभाववैरी त्वमस्माकम् । परं परपरिभवात्प्राप्तोऽहं ते सकाशम् । उक्तं च—

सर्वनाशे च सञ्जाते प्राणानामपि संशये ।
अपि शत्रुं प्रणम्यापि रक्षेत्प्राणान्धनानि च' ॥ १८ ॥

सर्प आह—'कथय कस्मात्ते परिभवः ।' स आह—'दायादेभ्यः ।' सोऽप्याह—'क ते आश्रयो वाप्यां कूपे तडागे ह्रदे वा । तत्कथय स्वाश्रयम् ।' तेनोक्तम्—'पाषाणचयनिबद्धे कूपे ।' सर्प आह—'अहो, अपदा वयम् । तन्नास्ति तत्र मे प्रवेशः । प्रविष्टस्य च स्थानं नास्ति । यत्र स्थितस्तव दायादान्व्यापादयामि । तद्गम्यताम् । उक्तं च—

यच्छक्यं ग्रसितुं यस्य ग्रस्तं परिणमेच्च यत् ।
हितं च परिणामे यत्तदाद्यं भूतिमिच्छता' ॥ १९ ॥

गङ्गदत्त आह--'भोः, समागच्छ त्वम् । अहं सुखोपायेन तत्र तत्र प्रवेशं कारयिष्यामि । तथा तस्य मध्ये जलोपान्ते रम्यतरं कोटरमस्ति । तत्र स्थितस्त्वं लीलया दायादान्व्यापादयिष्यसि । तच्छ्रुत्वा सर्पो व्यचिन्तयत्--'अहं तावत्परिणतवयाः कदाचित् कथंचित्मूषकमेकं प्राप्नोमि । तत्सुखावहो जीवनोपायोऽयमनेन कुलाङ्गारेण मे दर्शितः । तद्गत्वा तान्मण्डूकान्भक्षयामि' इति । अथवा साध्विदमुच्यते—

यो हि प्राणपरिक्षीणः[1] सहायपरिवर्जितः ।
स हि सर्वसुखोपायां वृत्तिमारचयेद्बुधः' ॥ २० ॥

एवं विचिन्त्य तमाह—'भो गङ्गदत्त, यद्येवं तदग्रे भव । येन तत्र गच्छावः ।' गङ्गदत्त आह—'भोः, प्रियदर्शन, अहं त्वां सुखोपायेन तत्र नेष्यामि, स्थानं च दर्शयिष्यामि । परं त्वयास्मत्परिजनो रक्षणीयः । केवलं यानहं तत्र दर्शयिष्यामि त एव भक्षणीयाः' इति । सर्प आह—'सांप्रतं त्वं मे मित्रं जातम् । तन्न भेतव्यम् । तव वचनेन भक्षणीयास्ते दायादाः । एवमुक्त्वा बिलान्निष्क्रम्य तमालिङ्ग्य च तेनैव सह प्रस्थितः ।

१—प्राणपरिक्षीणः–प्राणैः बलैः अतिशयक्षीणतां गतः, निर्बल इत्यर्थः ।

अथ कूपमासाद्यारघट्टघाटिकामार्गेण[1] सर्पस्तेनात्मना स्वालयं नीतः । ततश्च गङ्गदत्तेन कृष्णसर्पं कोटरे धृत्वा दर्शितास्ते दायादाः । ते शनैःशनैर्भक्षिताः । अथ मण्डूकाभावे सर्पेणाभिहितम्—'भद्र, निःशेषितास्ते रिपवः । तत्प्रयच्छान्यन्मे किंचिद्भोजनम् । यतोऽहं त्वयात्राऽऽनीतः ।' गङ्गदत्त आह—'भद्र, कृतं त्वया मित्रकृत्यम् । तत्साम्प्रतमनेनैव घाटिकायन्त्रमार्गेण गम्यताम्' इति । सर्प आह—'भो गङ्गदत्त, न सम्यगभिहितं त्वया । कथमहं तत्र गच्छामि । मदीयबिलदुर्गमन्येन रुद्धं भविष्यति । तस्मादत्रस्थस्य मे मण्डूकमेकैकं स्ववर्गीयं प्रयच्छ । नोचेत् सर्वानपि भक्षयिष्यामि' इति । तच्छ्रुत्वा गङ्गदत्तो व्याकुलमना व्यचिन्तयत्—'अहो किमेतन्मया कृतं सर्पमानयता । तद्यदि निषेधयिष्यामि तत्सर्वानपि भक्षयिष्यति ॥ अथवा युक्तमुच्यते—

योऽमित्रं कुरुते मित्रं वीर्याभ्यधिकमात्मनः[2] ।
स करोति न संदेहः स्वयं हि विषभक्षणम् ॥ २१ ॥

तत्प्रयच्छाम्यस्यैकैकं प्रतिदिनं सुहृदम् । उक्तं च—

सर्वस्वहरणे युक्तं शत्रुं बुद्धियुता नराः ।
तोषयन्त्यल्पदानेन वाडवं सागरो यथा ॥ २२ ॥

तथा च ।

यो दुर्बलोऽणूनपि याच्यमानो
बलीयसा यच्छति नैव साम्ना ।

१—अरघट्टघाटिका—'रहट का डोल' ।

२—य आत्मनः वीर्याभ्यधिकं अमित्रं मित्रं कुरुते इत्यन्वयः ।

प्रयच्छते नैव च दर्श्यमानं
खारीं स चूर्णस्य पुनर्ददाति[१] ॥ २३ ॥

तथा च।

सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पण्डितः।
अर्धेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुस्तरः ॥ २४ ॥
न स्वल्पस्य कृते भूरि नाशयेन्मतिमान्नरः।
एतदेव हि पाण्डित्यं यत्स्वल्पाद्भूरिरक्षणम्' ॥ २५ ॥

एवं निश्चित्य नित्यमेकैकमादिशति। सोऽपि तं भक्षयित्वा तस्य परोक्षेऽन्यानपि भक्षयति। अथवा साध्विदमुच्यते—

'यथा हि मलिनैर्वस्त्रैर्यत्रतत्रोपविश्यते।
एवं चलितवित्तस्तु[२] वित्तशेषं न रक्षति' ॥ २६ ॥

अथान्यदिने तेनापरान्मण्डूकान्भक्षयित्वा गङ्गदत्तसुतो यमुनादत्तो भक्षितः। तं भक्षितं ज्ञात्वा गङ्गदत्तस्तारस्वरेण धिग्धिक्प्रलापपरः कथंचिदपि न विरराम। ततः स्वपत्न्याभिहितः—

'किं क्रन्दसि दुराक्रन्द स्वपक्षक्षयकारक।
स्वपक्षस्य क्षये जाते को नस्त्राता भविष्यति ॥ २७ ॥

तदद्यापि विचिन्त्यतामात्मनो निष्क्रमणम्, अस्य वधोपायं च।' अथ गच्छता कालेन सकलमपि कवलितं मण्डूककुलम्। केवलमेको गङ्गदत्तस्तिष्ठति। ततः प्रियदर्शनेन भणितम्—'भो गङ्गदत्त, बुभु-

१—खारी—तदाख्यः परिमाणविशेषः, द्रोण चतुष्टयं (मन भर)।
२—चलितवित्तः—चलितं क्षीणं वित्तं धनं यस्य स। 'क्वचित् चलितवृत्तस्तु वृत्तशेषं न रक्षति' इत्यपि पाठो दृश्यते।

क्षितोऽहम् । निःशेषिताः सर्वे मण्डूकाः तद्दीयतां मे किंचिद्भोजनं यतोऽहं त्वयात्रानीतः ।' स आह—'भो मित्र, न त्वयात्र विषये मय्यवस्थिते कापि चिन्ता कार्या । तद्यदि मां प्रेषयसि ततोऽन्यकूपस्थानपि मण्डूकान्विश्वास्यात्रानयामि ।' स आह—'मम तावत्त्वमभक्ष्यो भ्रातृस्थाने[1] । तद्यद्येवं करोषि तत्सांप्रतं पितृस्थाने भवसि । तदेवं क्रियताम्' इति ।

सोऽपि तदाकर्ण्यारघट्टघाटिकामाश्रित्य विविधदेवतोपकल्पितपूजोपयाचितस्तस्मात्कूपाद्विनिष्क्रान्तः[2] । प्रियदर्शनोऽपि तदाकाङ्क्षया तत्रस्थः प्रतीक्षमाणस्तिष्ठति । अथ चिरादनागते गङ्गदत्ते प्रियदर्शनोऽन्यकोटरनिवासिनीं गोधामुवाच—'भद्रे, क्रियतां स्तोकं साहाय्यम् । यतश्चिरपरिचितस्ते गङ्गदत्तः । तद्गत्वा तत्सकाशं कुत्रचिज्जलाशयेऽन्विष्य मम संदेशं कथय । येनागम्यतामेकाकिनापि भवता द्रुततरं यद्यन्ये मण्डूका नागच्छन्ति । अहं त्वया विना नात्र वस्तुं शक्नोमि । तथा यद्यहं तव विरुद्धमाचरामि तत्सुकृतमन्तरे मया विधृतम् ।

गोधापि तद्वचनाद् गङ्गदत्तं द्रुततरमन्विष्याह—'भद्र गङ्गदत्त, स तव सुहृत्प्रियदर्शनस्तव मार्गं समीक्षमाणस्तिष्ठति । तच्छीघ्रमागम्यतामिति । अपरं च तेन तव विरुद्धकरणे सुकृतमन्तरे[1]

[1]—भ्रातृस्थाने—भ्रातृतुल्यः ।

[2]—विविधाभ्यो देवताभ्यः उपकल्पितं पूजा एव उपयाचितं उपहारो येन स ।

धृतम् । तन्निःशङ्केन मनसा समागम्यताम् ।' तदाकर्ण्य गङ्गदत्त आह--

'बुभुक्षितः किं न करोति पापं
क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति ।
आख्याहि भद्रे प्रियदर्शनस्य
न गङ्गदत्तः पुनरेति कूपम् ॥ २८ ॥

एवमुक्त्वा स तां विसर्जयामास ॥ तद्भो दुष्टजलचर, अहमपि गङ्गदत्त इव त्वद्गृहे न कथंचिदपि यास्यामि ।' तच्छ्रुत्वा मकर आह— 'भो मित्र, नैतद्युज्यते । सर्वथैव मे कृतघ्नतादोषमपनय मद्गृहागमनेन । अन्यथात्राहमनशनात्प्राणत्याग तवोपरि करिष्यामि ।' वानर आह--'मूढ, किमहं लम्बकर्णो मूर्खः । दृष्टापायोऽपि स्वयमेव तत्र गत्वात्मानं व्यापादयामि ।

आगतश्च, गतश्चैव दृष्ट्वा सिंहपराक्रमम् ।
अकर्णहृदयो मूर्खो यो गत्वा पुनरागतः' ॥ २९ ॥

मकर आह--'भद्र, स को लम्बकर्णः । कथं दृष्टापायोऽपि मृतः । तन्मे निवेद्यताम् ।' वानर आह--

२. सिंहलम्बकर्ण कथा

कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे करालकेसरो[२] नाम सिंहः प्रतिवसति स्म । तस्य च धूसरको नाम शृगालः सदैवानुयायी परिचारकोऽस्ति ।

१—अन्तरे धृतम्–मध्ये स्थापितम् अर्थात् जमानत रख दिया ।

२—करालाः विकटाः केसराः जटा यस्य स ।

अथ कदाचित्तस्य हस्तिना सह युध्यमानस्य शरीरे गुरुतराः प्रहाराः संजाताः, यैः पदमेकमपि चलितुं न शक्नोति । तस्याचलनाच्च धूसरकः क्षुत्क्षामकण्ठो दौर्बल्यं गतः । अन्यस्मिन्नहनि तमवोचत्—'स्वामिन्, बुभुक्षया पीडितोऽहं पदात्पदमपि चलितुं न शक्नोमि । तत्कथं ते शुश्रूषां करोमि ।' सिंह आह—'भोः गच्छ । अन्वेषय किंचित्सत्त्वम्, येनेमामवस्थां गतोऽपि व्यापादयामि ।' तदाकर्ण्य शृगालोऽन्वेषयन्कंचित्समीपवर्तिनं ग्राममासादितवान् ।

तत्र लम्बकर्णो नाम गर्दभस्तडागोपान्ते प्रविरलदूर्वाङ्कुरान्कृच्छ्रादास्वादयन्दृष्टः । ततश्च समीपवर्तिना भूत्वा तेनाभिहितः—'माम, नमस्कारोऽयं मदीयः संभाव्यताम्[1] । चिराद्दृष्टोऽसि । तत्कथय किमेवं दुर्बलतां गतः ।' स आह—'भो भगिनीपुत्र, किं कथयामि । रजकोऽतिनिर्दयोऽतिभारेण मां पीडयति । घासमुष्टिमपि न प्रयच्छति । केवलं दूर्वाङ्कुरान्धूलिमिश्रितान्भक्षयामि । तत्कुतो मे शरीरे पुष्टिः ।' शृगाल आह—'माम, यद्येवं तदस्ति मरकतसदृशशष्पप्रायो[2] नदीसनाथो रमणीयतरः प्रदेशः । तत्रागत्य मया सह सुभाषितगोष्ठीसुखमनुभवंस्तिष्ठ ।' लम्बकर्ण आह—'भो भगिनीसुत, युक्तमुक्तं भवता । परं वयं ग्राम्याः पशवोऽरण्यचारिणां वध्याः । तत्किं तेन भव्यप्रदेशेन ।' शृगाल आह—'माम, मैवं वद । मद्भुजपञ्जरपरिरक्षितः स देशः । तन्नास्ति कस्यचिदपरस्य तत्र प्रवेशः । तथानुष्ठिते शृगालेन सह सिंहान्तिकमागतः । सिंहोऽपि

१. संभाव्यताम्—प्रतिमान्यताम्, गृह्यतामित्यर्थः ।
२. मरकतैः—हरित मणिभिः सदृशानि यानि शष्पाणि घासाः तत्प्रायः तद्बहुलः ।

व्यथाकुलितस्तं दृष्ट्वा यावत्समुत्तिष्ठति, तावद्रासभः पलायितुमारब्धवान्। अथ तस्य पलायमानस्य सिंहेन तलप्रहारो[1] दत्तः। स च मन्दभाग्यस्य व्यवसाय[2] इव व्यर्थतां गतः। अत्रान्तरे शृगालः कोपाविष्टस्तमुवाच—'भोः, किमेवंविधिः प्रहारस्ते, यद्गर्दभोऽपि तव पुरतो बलाद् गच्छति। तत्कथं गजेन सह युद्धं करिष्यसि। तद्दृष्टं ते बलम्।' अथ विलक्षस्मितं सिंह आह—'भोः, किमहं करोमि। मया न क्रमः[3] सज्जीकृत आसीत्। अन्यथा गजोऽपि मत्क्रमाक्रान्तो न गच्छति।' शृगाल आह—'अद्याप्येकवारं तवान्तिके तमानेष्यामि। परं त्वया सज्जीकृतक्रमेण स्थातव्यम्।' सिंह आह—'भद्र, यो मां प्रत्यक्षं दृष्ट्वा गतः स पुनः कथमत्रागमिष्यति। तदन्यत्किमपि सत्त्वमन्विष्यताम्।' शृगाल आह—'किं तवानेन व्यापारेण।[4] त्वं केवलं सज्जितक्रमस्तिष्ठ।'

तथानुष्ठिते शृगालोऽपि यावद्रासभमार्गेण गच्छति, तावत्तत्रैव स्थाने स चरन्दृष्टः। अथ शृगालं दृष्ट्वा रासभः प्राह— भो भगिनीसुत, शोभनस्थाने त्वयाऽहं नीतः। द्राङ्मृत्युवशं गतः। तत्कथय किं तत्सत्त्वम्, यस्यातिरौद्रवज्रसदृशकरप्रहारादहं मुक्तः।' तच्छ्रुत्वा प्रहसञ्छृगाल आह 'भद्र, त्वद्वयस्यः[5] त्वामायान्तं दृष्ट्वा सानुरागमालिङ्गितुं समुत्थितः। त्वं च कातरत्वान्नष्टः। स पुनर्न शक्तः

---

१. चपेटा घातः।

२. व्यवसायः—उद्योगः।

३. क्रमः—आक्रमणोचितः सन्नाहः।

४. व्यापारेण—कर्मणा, पर्यालोचनया इत्यर्थः।

५. वयस्यः—मित्रम्।

त्वां विना स्थातुम् । तेन तु नश्यतस्तेऽवलम्बनार्थं हस्तः क्षिप्तो नान्यकारणेन । तदागच्छ । स त्वत्कृते प्रायोपवेशनोपविष्टः[१] तिष्ठति । एतद्वदति— 'यल्लम्बकर्णो यदि मे मित्रं न भवति तदहमग्नौ जले वा प्रविशामि । पुनस्तस्य वियोगं सोढुं न शक्नोमि' इति । तत्प्रसादं कृत्वा तत्रागम्यताम् । नो चेत्तव मित्रहत्या भविष्यति ।

अथासौ तद्वचनं श्रद्धेयतया श्रुत्वा भूयोऽपि तेन सह प्रस्थितः । अथवा साध्विदमुच्यते—

जानन्नपि नरो दैवात्प्रकरोति विगर्हितम् ।
कर्म किं कस्यचिल्लोके गर्हितं रोचते कथम् ॥३० ॥

अत्रान्तरे सज्जिततक्रमेण सिंहेन स लम्बकर्णो व्यापादितः । ततस्तं हत्वा शृगालं रक्षकं निरूप्य स्वयं स्नानार्थं नद्यां गतः । शृगालेनापि लौल्यौत्सुक्यात् तस्य[२] कर्णहृदयं भक्षितम् अत्रान्तरे सिंहो यावत्स्नात्वा कृतदेवार्चनः प्रतर्पितपितृगणः समायाति तावत्कर्णहृदयरहितो रासभस्तिष्ठति । तं दृष्ट्वा कोपपरीतात्मा[३] सिंहः शृगालमाह— 'पाप, किमिदमनुचितं कर्म समाचरितम् । यत्कर्णहृदयभक्षणेनायमुच्छिष्टतां नीतः ।' शृगालः सविनयमाह—'स्वामिन्, मा मैव वद । यत्कर्णहृदयरहितोऽयं रासभ आसीत्, तेनेहागत्य त्वामवलोक्य भूयोऽप्यागतः ।' अथ तद्वचनं श्रद्धेयं मत्वा सिंहस्तेनैव सह संविभज्य निःशङ्कितमनास्तं भक्षितवान् । अतोऽहं ब्रवीमि— 'आगतश्च गतश्चैव'

१. प्रायोपवेशनम्—अनशनम् ।
२. लौल्यौत्सुक्यात्—लौल्यात् चापल्यात्, औत्सुक्यात् विलम्बासहत्वाच्च ।
३. कोपेन परीतो व्याप्तः आत्मा मनो यस्य स ।

इति। तन्मूर्ख, कपटं कृतं त्वया। परं युधिष्ठिरेणैव सत्यवचनेन विनाशितम्। अथवा साध्विदमुच्यते—

'स्वार्थमुत्सृज्य यो दम्भी सत्यं ब्रूते सुमन्दधीः।
स स्वार्थाद्भ्रश्यते नूनं युधिष्ठिर इवापरः' ॥ ३१ ॥

मकर आह—'कथमेतत्।' स आह—

३. मूर्ख कुम्भकार कथा

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने कुम्भकारः प्रतिवसति स्म। स कदाचित्प्रमादादर्धभग्नघटखर्पर[१] तीक्ष्णाग्रस्योपरि महता वेगेन धावन्पतितः। ततः खर्परकोट्या पाटितललाटो रुधिरप्लावितततनुः कृच्छ्रादुत्थाय स्वाश्रयं गतः। ततश्चापथ्यसेवनात्स प्रहारस्तस्य करालतां गतः कृच्छ्रेण नीरोगतां नीतः। अथ कदाचिद्दुर्भिक्षपीडिते देशे स कुम्भकारः क्षुत्क्षामकण्ठः कैश्चिद्राजसेवकैः सह देशान्तरं गत्वा कस्यापि राज्ञः सेवको बभूव। सोऽपि राजा तस्य ललाटे विकरालं प्रहारक्षतं दृष्ट्वा चिन्तयामास—'यद्वीरः पुरुषः कश्चिदयम्। नूनं तेन ललाटपट्टे संमुखप्रहारः।' अतस्तं संमानादिभिः सर्वेषां राजपुत्राणां मध्ये विशेषप्रसादेन पश्यति स्म। तेऽपि राजपुत्रास्तस्य तं प्रसादातिरेकं पश्यन्तः परमीर्ष्याधर्मं वहन्तो राजभयान्न किंचिदूचुः।

अथान्यस्मिन्नहनि तस्य भूपतेर्वीरसंभावनायां[२] क्रियमाणायां,

१. खर्परः—खण्डखण्डः। कोटिः—अग्रभागः।
२. वीराणां संभावना-पूजा। प्रकल्प्यमानेषु पञ्ज्यमानेषु। संनह्यमानेषु-पर्याण वन्धादिना सज्जीक्रियमानेषु। प्रगुणीक्रियमाणेषु-गुणेन दाम्ना संनह्यमानेषु। भूभुक्-राजा। प्रस्तावानुगतं-प्रसंगानुसारं।

विग्रहे समुपस्थिते, प्रकल्प्यमानेषु गजेषु, संनह्यमानेषु वाजिषु, योधेषु प्रगुणीक्रियमाणेषु, तेन भूभुजा स कुम्भकारः प्रस्तावानुगतं पृष्टो निर्जने--'भो राजपुत्र, किं ते नाम। का च जातिः। कस्मिन् संग्रामे प्रहारोऽयं ते ललाटे लग्नः।' स आह--'देव, नायं शस्त्रप्रहारः। युधिष्ठिराभिधः कुलालोऽहं प्रकृत्या। मद्गेहेऽनेकखर्पराण्यासन्। अथ कदाचिन्मद्यपानं कृत्वा निर्गतः प्रधावन्खर्परोपरि पतितः तस्य प्रहारविकारोऽयं मे ललाट एवं विकरालतां गतः।' तदाकर्ण्य राजा सव्रीडमाह--'अहो, वञ्चितोऽहं राजपुत्रानुकारिणाऽनेन कुलालेन। तद्दीयतां द्रागेतस्य चन्द्रार्धः।' तथानुष्ठिते कुम्भकार आह -'मा मैवं कुरु। पश्य मे रणे हस्तलाघवम्।' राजा प्राह--'भोः, सर्वगुणसंपन्नो भवान्। तथापि गम्यताम्। उक्तं च -

शूरश्च कृतविद्यश्च दर्शनीयोऽसि पुत्रक।
यस्मिन्कुले त्वमुत्पन्नो गजस्तत्र न हन्यते ॥ ३२ ॥

कुलाल आह—'कथमेतत्।' राजा कथयति--

४. सिंह शृगालशिशु कथा

कस्मिंश्चिदुद्देशे सिंहदम्पती प्रतिवसतः स्म। अथ सिंही पुत्रद्वयमजीजनत्। सिंहोऽपि नित्यमेव मृगान्व्यापाद्य सिंह्यै ददाति। अथान्यस्मिन्नहनि तेन किमपि नासादितम्। येन भ्रमतोऽपि तस्य रविरस्तं गतः। अथ तेन स्वगृहमागच्छता शृगालशिशुः प्राप्तः। स च बालकोऽयमित्यवधार्य यत्नेन दंष्ट्रामध्यगतं कृत्वा सिंह्यै जीवन्तमेव समर्पितवान्। ततः सिंह्याभिहितम्—'भोः कान्त,

त्वयानीतं किंचिदस्माकं भोजनम् ।' सिंह आह--'प्रिये, मयाद्यैनं शृगालशिशुं परित्यज्य न किंचित्सत्त्वमासादितम् । स च मया बालोऽयमिति मत्वा न व्यापादितो विशेषात्स्वजातीयश्च । उक्तं च--

स्त्रीविप्रलिङ्गिबालेषु प्रहर्तव्यं न कर्हिचित् ।
प्राणत्यागेऽपि संजाते विश्वस्तेषु विशेषतः ॥ ३३ ॥

इदानीं त्वमेनं भक्षयित्वा पथ्यं कुरु । प्रभातेऽन्यत्किंचिदुपार्जयिष्यामि' । सा प्राह--'भोः कान्त, त्वया बालकोऽयं विचिन्त्य न हतः । तत्कथमेनमहं स्वोदरार्थे विनाशयामि । उक्तं च--

अकृत्यं नैव कर्तव्यं प्राणत्यागेऽपि संस्थिते ।
न च कृत्यं परित्याज्यमेष धर्मः सनातनः ॥ ३४ ॥

तस्मान्ममायं तृतीयः पुत्रो भविष्यति ।' इत्येवमुक्त्वा तमपि स्वस्तनक्षीरेण परां पुष्टिमनयत् । एवं ते त्रयोऽपि शिशवः परस्परमज्ञातजातिविशेषा[1] एकाचारविहारा बाल्यसमयं निर्वाहयन्ति । अथ कदाचित्तत्र वने भ्रमन्नरण्यगजः समायातः । तं दृष्ट्वा तौ सिंहसुतौ द्वावपि कुपिताननौ तं प्रति प्रचलितौ यावत्, तावत्तेन शृगालसुतेनाभिहितम्--'अहो, गजोऽयं युष्मत्कुलशत्रुः । तन्न गन्तव्यमेतस्याभिमुखम् ।' एवमुक्त्वा गृहं प्रधावितः । तावपि ज्येष्ठबान्धवभङ्गान्निरुत्साहतां[2] गतौ । अथवा साध्विदमुच्यते--

एकेनापि सुधीरेण सोत्साहेन रणं प्रति ।
सोत्साहं जायते सैन्यं भग्ने भङ्गमवाप्नुयात् ॥ ३५ ॥

१. न ज्ञातः जातिविशेषः जातिभेदः यैः ते ।
२. भङ्गः—पलायनम् ।

तथा च ।

अत एव हि वाञ्छन्ति भूपा योधान्महाबलान् ।
शूरान्वीरान्कृतोत्साहान्वर्जयन्ति च कातरान् ॥ ३६ ॥

अथ तौ द्वावपि गृहं प्राप्य पितोरग्रतो विहसन्तौ ज्येष्ठभ्रातृचेष्टितमूचतुः यथा गजं दृष्ट्वा दूरतोऽपि नष्टः । सोऽपि तदाकर्ण्य कोपाविष्टमनाः प्रस्फुरिताधरपल्लवः[1] ताम्रलोचनस्त्रिशिखां भृकुटिं कृत्वा तौ निर्भर्त्सयन्परुषतरवचनान्युवाच । ततः सिंह्यैकान्ते नीत्वा प्रबोधितोऽसौ--वत्स, मैवं कदाचिज्जल्प । भवदीयलघुभ्रातरावेतौ ।' अथासौ प्रभूतकोपाविष्टस्तामुवाच--'किमहमेताभ्यां शौर्येण रूपेण विद्याभ्यासेन कौशलेन वा हीनो येन मामुपहसतः । तन्मयावश्यमेतौ व्यापादनीयौ ।' तदाकर्ण्य सिंही तस्य जीवितमिच्छन्त्यन्तर्विहस्य प्राह--

'शूरोऽसि कृतविद्योऽसि दर्शनीयोऽसि पुत्रक ।
यस्मिन्कुले त्वमुत्पन्नो गजस्तत्र न हन्यते ॥ ३७ ॥

तत्सम्यक् शृणु । 'वत्स, त्वं शृगालीसुतः कृपया मया स्वस्तनक्षीरेण पुष्टिं नीतः । तद्यावदेतौ मत्पुत्रौ शिशुत्वात्त्वां शृगालं न जानीतः, तावद्द्रुततरं गत्वा स्वजातीयानां मध्ये भव । नो चेदाभ्यां हतो मृत्युपथं समेष्यसि ।' सोऽपि तद्वचनं श्रुत्वा भयव्याकुलमनाः शनैः शनैरपसृत्य स्वजात्या मिलितः । तस्मात्त्वमपि यावदेते राजपुत्रास्त्वां कुलालं न जानन्ति, तावद्द्रुततरमपसर । नो चेदेतेषां सकाशाद्विडम्बनां प्राप्य मरिष्यसि ।' कुलालोऽपि तदाकर्ण्य सत्वरं प्रनष्टः । अतोऽहं ब्रवीमि--'स्वार्थमुत्सृज्य यो दम्भी' इति ॥ धिङ्मूर्ख,

१. प्रस्फुरितः अधरपल्लवः नवकिसलयसदृशः अधरः निम्नोष्ठः यस्य सः ।

यत्त्वया स्त्रियोऽर्थ एतत्कार्यमनुष्ठातुमारब्धम् । न हि स्त्रीणां कथंचिद्विश्वासमुपगच्छेत् ।

ततो भद्र, आगतेन त्वया मां प्रति वधोपायप्रयासः प्रारब्धः, परं स्ववाग्दोषेणैव प्रकटीभूतः । अथवा साध्विदमुच्यते--

'आत्मनो मुखदोषेण बध्यन्ते शुकसारिकाः ।
बकास्तत्र न बध्यन्ते मौनं सर्वार्थसाधनम् ॥ ३८ ॥

तथा च ।

सुगुप्तं रक्ष्यमाणोऽपि दर्शयन्दारुणं वपुः ।
व्याघ्रचर्मप्रतिच्छन्नो वाक्कृते रासभो हतः' ॥ ३९ ॥

मकर आह--'कथमेतत् ।' वानरः कथयति---

५. वाचाल रासभ कथा ।

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने शुद्धपटो नाम रजकः प्रतिवसति स्म । तस्य च गर्दभ एकोऽस्ति । सोऽपि घासाभावादतिदुर्बलतां गतः । अथ तेन रजकेनाटव्यां परिभ्रमता मृतव्याघ्रो दृष्टः । चिन्तितं च--'अहो, शोभनमापतितम् । अनेन व्याघ्रचर्मणा प्रतिच्छाद्य रासभं रात्रौ यवक्षेत्रेषूत्सृजामि । येन व्याघ्रं मत्वा समीपवर्तिनः क्षेत्रपाला एनं न निष्कासयिष्यन्ति । तथानुष्ठिते रासभो यथेच्छया यवभक्षणं करोति । प्रत्यूषे भूयोऽपि रजकः स्वाश्रयं नयति । एवं गच्छता कालेन स रासभः पीवरतनुर्जातः कृच्छ्राद्बन्धनस्थानमपि नीयते । अथान्यस्मिन्नहनि स मदोद्धतो दूराद्रासभीशब्दमशृणोत् । तच्छ्रवणमात्रेणैव स्वयं शब्दायितुमारब्धः । अथ ते क्षेत्रपाला रासभोऽयं व्याघ्रचर्मप्रतिच्छन्न इति ज्ञात्वा लगुडशरपाषाणप्रहारैस्तं व्यापादितवन्तः । अतोऽहं ब्रवीमि--'सुगुप्तं रक्ष्यमाणोऽपि' इति ।

अथैवं तेन सह वदतो मकरस्य जलचरेणैकेनागत्याभिहितम्—'भो मकर त्वदीया भार्याऽनशनोपविष्टा त्वयि चिरयति प्रणयाभिभवाद्विपन्ना ।' एवं तद्वज्रपातसदृशवचनमाकर्ण्यातीव व्याकुलितहृदयः प्रलपितमेवं चकार— 'अहो, किमिदं संजातं मे मन्दभाग्यस्य । उक्तं च—

माता यस्य गृहे नास्ति भार्या च प्रियवादिनी ।
अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥ ४० ॥

तन्मित्र, क्षम्यताम् । मया तेऽपराधः कृतः । संप्रत्यहं तु स्त्रीवियोगाद्वैश्वानरप्रवेशं करिष्यामि ।' तच्छ्रुत्वा वानरः प्रहसन्प्रोवाच— 'भोः, ज्ञातो मया प्रथममेव यत्त्वं स्त्रीवश्यः स्त्रीजितश्च । सांप्रतं च प्रत्ययः संजातः । तन्मूढ, आनन्देऽपि जाते त्वं विषादं गतः । तादृग्भार्यायां मृतायामुत्सवः कर्तुं युज्यते । उक्तं च यतः—

या भार्या दुष्टचारित्रा सततं कलहप्रिया ।
भार्यारूपेण सा ज्ञेया विदग्धैर्दारुणा जरा ॥ ४१ ॥

मकर आह—'भो मित्र, अस्त्वेतत् । परं किं करोमि । ममानर्थद्वयमेतत्संजातम् । एकस्तावद्गृहभङ्गः, अपरस्त्वद्विधेन मित्रेण सह चित्तविश्लेषः । अथवा भवत्येवं दैवयोगात् ।

एवं तस्य कथयतः पुनरन्येन जलचरेणागत्य निवेदितम्—'यदहो, त्वदीयं गृहमप्यपरेण महामकरेण गृहीतम् ।' तच्छ्रुत्वासावतिदुःखितमनास्तं गृहान्निःसारयितुमुपायं चिन्तयन्नुवाच—'अहो, पश्यतां मे दैवोपहतत्वम् ।

मित्रं ह्यमित्रतां यातमपरं मे प्रिया मृता ।
गृहमन्येन च व्याप्तं किमद्यापि भविष्यति ॥ ४२ ॥

अथवा युक्तमिदमुच्यते—

क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णं-
मन्नक्षये वर्धति जाठराग्निः ।[१]
आपत्सु वैराणि समुद्भवन्ति
वामे विधौ सर्वमिदं नराणाम् ॥ ४३ ॥

तत्किं करोमि । किमनेन सह युद्धं करोमि । किं वा साम्नैव संबोध्य गृहान्निःसारयामि । किं वा भेदं दानं वा करोमि । अथवाऽमुमेव वानरमित्रं पृच्छामि । उक्तं च--

यः पृष्ट्वा कुरुते कार्यं प्रष्टव्यान्स्वहितान्गुरून् ।[२]
न तस्य जायते विघ्नः कस्मिंश्चिदपि कर्मणि' ॥ ४४ ॥

एवं संप्रधार्य भूयोऽपि तमेव जम्बूवृक्षमारूढं कपिमपृच्छत्—'भो मित्र, पश्य मे मन्दभाग्यताम् । यत्संप्रति गृहमपि मे बलवत्तरेण मकरेण रुद्धम् । तदहं त्वां प्रष्टुमभ्यागतः । कथय किं करोमि । सामादीनामुपायानां मध्ये कस्यात्र विषयः' । स आह—'भोः कृतघ्न पापचारिन्, मया निषिद्धोऽपि किं भूयो मामनुसरसि । नाहं तव मूर्खस्योपदेशमपि दास्यामि ।' तच्छ्रुत्वा मकरः प्राह--'भो मित्र, सापराधस्य मे पूर्वस्नेहमनुस्मृत्य हितोपदेशं देहि ।' वानर आह—'नाहं ते कथयिष्यामि । यद्भार्यावाक्येन भवताऽहं समुद्रे प्रक्षेप्तुं नीतः । तदेव न युक्तम् । यद्यपि भार्या सर्वलोकादपि वल्लभा भवति, तथापि न मित्राणि बान्धवाश्च भार्यावाक्येन समुद्रे प्रक्षिप्यन्ते । तन्मूर्ख, मूढत्वेन नाशस्तव प्रागेव निवेदित आसीत् । यतः—

---

१. अभीक्ष्णं—सततं । वर्धति अत्र परस्मैपदं चिन्त्यम् ।
२. गुरून्—इत्यत्र 'अकथितं चेति कर्म संज्ञायां द्वितीया विभक्तिः ।

सतां वचनमादिष्टं मदेन न करोति यः ।
स विनाशमवाप्नोति घण्टोष्ट्र इव सत्वरम्' ॥ ४५ ॥

मकर आह--'कथमेतत् । सोऽब्रवीत्--

६. घण्टोष्ट्र कथा

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने उज्ज्वलको नाम रथकारः प्रतिवसति स्म । स चातीव दारिद्र्योपहतश्चिन्तितवान्--'अहो, धिगियं दरिद्रताऽस्मद्गृहे । यतः सर्वोऽपि जनः स्वकर्मणैव रतस्तिष्ठति । अस्मदीयः पुनर्व्यापारो नात्राधिष्ठानेऽर्हति । यतः सर्वलोकानां चिरंतनाश्चतुर्भूमिका[१] गृहाः सन्ति । मम च नात्र । तत्किं मदीयेन रथकारत्वेन प्रयोजनम् ।' इति चिन्तयित्वा देशान्निष्क्रान्तः । यावत्किंचिद्वनं गच्छति तावद् गह्वराकारवनगहनमध्ये[२] सूर्यास्तमनवेलायां स्वयूथाद्भ्रष्टां प्रसववेदनया पीड्यमानामुष्ट्रीमपश्यत् । स च दासेरकयुक्तामुष्ट्रीं गृहीत्वा स्वस्थानाभिमुखः प्रस्थितः । गृहमासाद्य रज्जुं गृहीत्वा तामुष्ट्रिकां बबन्ध । ततश्च तीक्ष्णं परशुमादाय तस्याः कृते पल्लवानयनार्थं पर्वतैकदेशे गतः । तत्र च नूतनानि कोमलानि बहूनि पल्लवानि छित्त्वा शिरसि समारोप्य तस्या अग्रे निचिक्षेप । तया च तानि शनैः शनैर्भक्षितानि । पश्चात्पल्लवभक्षणप्रभावादहर्निशं पीवरतनुरुष्ट्री संजाता । सोऽपि दासेरको[३] महानुष्ट्रः संजातः । ततः स नित्यमेव दुग्धं गृहीत्वा स्वकुटुम्बं परिपालयति ।

१. चतुर्भूमिकाः—चतुस्तलाः (चौमंजिले)।
२. गह्वरस्य आकार इवाकारो यस्य तादृशस्य वनगहनस्य निबिडारण्यस्य मध्ये ।
३. दासेरकः—उष्ट्रशिशुः ।

अथ रथकारेण वल्लभत्वाद्दासेरकग्रीवायां महती घण्टा प्रतिबद्धा। पश्चाद्रथकारो व्यचिन्तयत्—'अहो, किमन्यैर्दुष्कृतकर्मभिः, यावन्ममैतस्मादेवोष्ट्रोपरिपालनादस्य कुटुम्बस्य भव्यं संजातम्। तत्किमन्येन व्यापारेण।' एवं विचिन्त्य गृहमागत्य प्रियामाह—'भद्रे, समीचीनोऽयं व्यापारः। तव संमतिश्चेत्कुतोऽपि धनिकात्किंचिद्द्रव्यमादाय मया गुर्जरदेशे गन्तव्यं कलभग्रहणाय। तावत्त्वयैतौ यत्नेन रक्षणीयौ। यावदहमपरामुष्ट्रीं क्रीत्वा समागच्छामि।' ततश्च गुर्जरदेशं गत्वोष्ट्रीं गृहीत्वा स्वगृहमागतः। किं बहुना। तेन तथा कृतं तथा तस्य प्रचुरा उष्ट्रा करभाश्च[१] संमिलिताः। ततस्तेन महदुष्ट्रयूथं कृत्वा रक्षापुरुषो धृतः। तस्य वर्षं प्रति वृत्त्या[२] करभमेकं प्रयच्छति। अन्यच्चाहर्निशं दुग्धपानं तस्य निरूपितम्। एवं रथकारोऽपि नित्यमेवोष्ट्रीकरभव्यापारं कुर्वन्सुखेन तिष्ठति।

अथ ते दासेरका अधिष्ठानोपवन आहारार्थं गच्छन्ति। कोमलवल्लीयथेच्छया भक्षयित्वा महति सरसि पानीयं पीत्वा सायंतनसमये मन्दं मन्दं लीलया गृहमागच्छन्ति। स च पूर्वदासेरको मदातिरेकात्पृष्ठ[३] आगत्य मिलति। ततस्तैः कलभैरभिहितम्—'अहो, मन्दमतिरयं दासेरको यथा यूथाद्भ्रष्टः पृष्ठे स्थित्वा घण्टां वादयन्नागच्छति। यदि कस्यापि दुष्टसत्त्वस्य मुखे पतिष्यति, तन्नूनं मृत्युमवाप्स्यति। अथ तस्य तद्वनं गाहमानस्य कश्चित्सिंहो घण्टारवमाकर्ण्य समायातः यावदवलोकयति, तावदुष्ट्रीदासेरकाणां यूथं गच्छति। एकस्तु पुनः पृष्ठे क्रीडां कुर्वन्वल्लरीश्चरन्यावत्तिष्ठति, तावदन्ये दासे-

१. करभः उष्ट्रशिशुः।
२. वृत्त्या—भृति रूपेण (तनखाह के तौर पर)
३. मदातिरेकात्—गर्वातिशयात्।

रकाः पानीयं पीत्वा स्वगृहे गताः। सोऽपि वनान्निष्क्रम्य यावद्दिशोऽवलोकयति तावन्न कंचिन्मार्गं पश्यति वेत्ति च। यूथाद्भ्रष्टो मन्दं मन्दं बृहच्छब्दं कुर्वन्यावत्कियद्दूरं गच्छति, तावत्तच्छब्दानुसारी सिंहोऽपि क्रमं कृत्वा निभृतोऽग्रे व्यवस्थितः। ततो यावदुष्ट्रः समीपमागतः, तावत्सिंहेन लम्भयित्वा ग्रीवायां गृहीतो मारितश्च। अतोऽहं ब्रवीमि—'सतां वचनमादिष्टम्' इति॥ अथ तच्छ्रुत्वा मकरः प्राह—'भद्र,

प्राहुः साप्तपदं[१] मैत्रं जनाः शास्त्रविचक्षणाः।
मित्रतां च पुरस्कृत्य किंचिद्वक्ष्यामि तच्छृणु॥ ४६॥
उपदेशप्रदातॄणां नराणां हितमिच्छताम्।
परस्मिन्निहलोके च व्यसनं नोपपद्यते॥ ४७॥

तत्सर्वथा कृतघ्नस्यापि मे कुरु प्रसादमुपदेशप्रदानेन। उक्तं च—

उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः।
अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते'॥ ४८॥

तदाकर्ण्य वानरः प्राह—'भद्र, यद्येवं तर्हि तत्र गत्वा तेन सह युद्धं कुरु। उक्तं च—

हतस्त्वं प्राप्स्यसि स्वर्गं जीवन्गृहमथो यशः।
युध्यमानस्य ते भावि गुणद्वयमनुत्तमम्[२]॥ ४९॥
उत्तमं प्रणिपातेन शूरं भेदेन योजयेत्[३]।
नीचमल्पप्रदानेन समशक्तिं पराक्रमैः'॥ ५०॥

मकरः प्राह 'कथमेतत्।' सोऽब्रवीत्—

१. सप्तपदोच्चारणसाध्यम्।
२. गुणद्वयं—लाभयुगलम्। अनुत्तमं—अत्युत्कृष्टम्।
३. योजयेत्—साधयेत्।

७. धूर्त शृगाल कथा।

आसीत्कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे महाचतुरको नाम शृगालः। तेन कदाचिदरण्ये स्वयं मृतो गजः समासादितः। तस्य समन्तात्परिभ्रमति, परं कठिनां त्वचं भेत्तुं न शक्नोति। अथात्रावसर इतश्चेतश्च विचरन्कश्चित्सिंहस्तत्रैव प्रदेशे समाययौ। अथ सिंहं समागतं दृष्ट्वा स क्षितितलविन्यस्त मौलिमण्डलः[१] संयोजितकरयुगलः सविनयमुवाच—'स्वामिन्, त्वदीयोऽहं लागुडिकः[२] स्थितस्त्वदर्थे गजमिमं रक्षामि। तदेन भक्षयतु स्वामी।' तं प्रणतं दृष्ट्वा सिंहः प्राह—'भोः, नाहमन्येन हतं सत्त्वं कदाचिदपि भक्षयामि। उक्तं च—

वनेऽपि सिंहा मृगमांसभक्ष्या[३]
बुभुक्षिता नैव तृणं चरन्ति।
एवं कुलीना व्यसनाभिभूता[४]
न नीतिमार्गं परिलङ्घयन्ति ॥ ५१ ॥

तत्तवैव गजोऽयं मया प्रसादीकृतः।' तच्छ्रुत्वा शृगालः सानन्दमाह—'युक्तमिदं स्वामिनो निजभृत्येषु। उक्तं च यतः—

अन्त्यावस्थोऽपि महान्स्वामिगुणान्नो जहाति शुद्धतया।
न श्वेतभावमुज्झति शङ्खः शिखिभुक्तिमुक्तोऽपि'[५] ॥ ५२ ॥

---

१. मौलि मण्डलं-शिरः।
२. लागुडिकः-रक्षापुरुषः (लठैत)।
३. मृगमांसभक्ष्याः—मृगमांसंभक्ष्यं भोजनं येषां ते।
४. व्यसनेन—विपदा अभिभूताः—आक्रान्ताः।
५. शिखिभुक्तिमुक्तः— शिखिनः भुक्त्यै भक्षणाय मुक्तः-त्यक्तः, अग्नौ प्रक्षिप्तोऽपीत्यर्थः।

अथ सिंहे गते कश्चिद्व्याघ्रः समाययौ। तमपि दृष्ट्वासौ व्यचिन्तयत्— अहो, एकस्तावद् दुरात्मा प्रणिपातेनापवाहितः[१]। तत्कथमिदानीमेनमपवाहयिष्यामि। नूनं शूरोऽयम्। खलु भेदं विना साध्यो[२] न भविष्यति। उक्तं च यतः—

न यत्र शक्यते कर्तुं साम दानमथापि वा।
भेदस्तत्र प्रयोक्तव्यो यतः स वशकारकः ॥ ५३ ॥

किंच सर्वगुणसंपन्नोऽपि भेदेन बद्धयते। एवं संप्रधार्य तस्याभिमुखो भूत्वा गर्वादुन्नतकन्धरः ससंभ्रममुवाच—'माम, कथमत्र भवान्मृत्युमुखे प्रविष्टः। येनैष गजः सिंहेन व्यापादितः। स च मामेतद्रक्षणे नियुज्य नद्यां स्नानार्थं गतः। तेन च गच्छता मम समादिष्टम्—'यदि कश्चिदिह व्याघ्रः समायाति, त्वया सुगुप्तं ममावेदनीयम्। येन वनमिदं मया निर्व्याघ्रं कर्तव्यम्। यतः पूर्वं व्याघ्रेणैकेन मया व्यापादितो गजः शून्ये भक्षयित्वोच्छिष्टतां नीतः। तद्दिनादारभ्य व्याघ्रान्प्रति प्रकुपितोऽस्मि'। तच्छ्रुत्वा व्याघ्रः संत्रस्तस्तमाह—'भो भागिनेय, देहि मे प्राणदक्षिणाम्। त्वया तस्यात्र चिरायातस्यापि मदीया कापि वार्ता नाख्येया।' एवमभिधाय सत्वरं पलायांचक्रे।

अथ गते व्याघ्रे तत्र कश्चिद्द्वीपी समायातः। तमपि दृष्ट्वाऽसौ व्यचिन्तयत्—'दृढदंष्ट्रोऽयं चित्रकः। तदस्य पार्श्वादस्य गजस्य यथा चर्मच्छेदो भवति तथा करोमि। एवं निश्चित्य तमप्युवाच—'भो भगिनीसुत, किमिति चिराद्दृष्टोऽसि। कथं च बुभुक्षित इव

१. अपवाहितः—दूरीकृतः।
२. साध्यः—प्रतीकार्यः।

लक्ष्यसे। तदतिथिरसि मे। एष गजः सिंहेन हतस्तिष्ठति। अहं चास्य तदादिष्टो रक्षपालः। परं तथापि यावत्सिंहो न समायाति, तावदस्य गजस्य मांसं भक्षयित्वा तृप्तिं कृत्वा द्रुततरं व्रज।' स आह--'माम' यद्येवं तन्न कार्यं मे मांसाशनेन, यतः 'जीवन्नरो भद्रशतानि पश्यति'। उक्तं च

यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रासं ग्रस्तं परिणमेच्च यत्।
हितं च परिणामे यत्तदाद्यं भूतिमिच्छता ॥ ५४ ॥

तत्सर्वथा तदेव भुज्यते यदेव परिणमति। तदहमितोऽपयास्यामि।' शृगाल आह--'भो अधीर, विश्रब्धो भूत्वा भक्षय त्वम्। तस्यागमनं दूरतोऽपि तवाहं निवेदयिष्यामि'। तथानुष्ठिते द्वीपिना भिन्नां त्वचं विज्ञाय जम्बूकेनाभिहितम्--'भो भगिनीसुत, गम्यताम्। एष सिंहः समायाति।' तच्छ्रुत्वा चित्रको दूरं प्रनष्टः। अथ यावदसौ तद्भेदकृतद्वारेण किंचिन्मांसं भक्षयति, तावदतिसंक्रुद्धोऽपरः शृगालः समाययौ। अथ तमात्मतुल्यपराक्रमं दृष्ट्वैनं श्लोकमपठत्—

'उत्तमं प्रणिपातेन शूरं भेदेन योजयेत्।
नीचमल्पप्रदानेन समशक्तिं पराक्रमैः ॥ ५५

तदभिमुखकृतप्रयाणः स्वदंष्ट्राभिस्तं विदार्य दिशोभागंकृत्वा[१] स्वयं सुखेन चिरकाल हस्तिमांसं बुभुजे। एवं त्वमपि तं रिपुं स्वजातीयं युद्धेन परिभूय दिशोभागं कुरु। नो चेत्पश्चाद्बद्धमूलादस्मात्त्वमपि विनाशमवाप्स्यसि। उक्तं च यतः—

सम्भाव्यं गोषु संपन्नं[२] संभाव्यं ब्राह्मणे तपः।
संभाव्यं स्त्रीषु चापल्यं संभाव्यं जातितो भयम् ॥ ५६ ॥

---

१. दिशो भागं कृत्वा—दिग्भ्यो बलिरूपं अंशं दत्त्वा (दिशाओं में बलि देकर)।
२. गोषु धेनुषु सम्पन्नं—सम्पत्तिः, धनम् सम्भाव्यम्—संभावनीयम् तर्कणीयम्।

अन्यत्र ।

सुभिक्षाणि विचित्राणि शिथिलाः[1] पौरयोषितः ।
एको दोषो विदेशस्य स्वजातिर्यद्विरुद्ध्यते ॥ ५८ ॥

मकर आह—'कथमेतत् ।' वानरोऽब्रवीत्—

८. चित्राङ्ग सारमेथ कथा

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने चित्राङ्गो नाम सारमेयः । तत्र च चिरकालं दुर्भिक्षं पतितम् । अन्नाभावात्सारमेयादयो निष्कुलतां[2] गन्तुमारब्धाः । अथ चित्राङ्गः क्षुत्क्षामकण्ठस्तद्भयाद्देशान्तरं गतः । तत्र च कस्मिंश्चित्पुरे कस्यचिद्गृहमेधिनो गृहिण्याः प्रमादेन प्रतिदिनं गृहं प्रविश्य विविधान्नानि भक्षयन्परां तृप्तिं गच्छति । परं तद्गृहाद्बहिर्निष्क्रान्तोऽन्यैर्मदोद्धतसारमेयैः सर्वदिक्षु परिवृत्य सर्वाङ्गं दंष्ट्राभिर्विदार्यते । ततस्तेन विचिन्तितम्—'अहो, वरं स्वदेशो यत्र दुर्भिक्षेऽपि सुखेन स्थीयते । न च कोऽपि युद्धं करोति । तदेवं स्वनगरं व्रजामि' इत्यवधार्य स्वस्थानं प्रति जगाम । अथासौ देशान्तरात्समायातः सर्वैरपि स्वजनैः पृष्टः—'भोः चित्राङ्ग, कथयास्माकं देशान्तरवार्ताम् । कीदृग्देशः । किं चेष्टितं लोकस्य । क आहारः । कश्च व्यवहारस्तत्र' इति । स आह—'किं कथ्यते विदेशस्य स्वरूपविषयः ।

सुभिक्षाणि विचित्राणि शिथिलाः पौरयोषितः ।
एको दोषो विदेशस्य स्वजातिर्यद्विरुद्ध्यते' ॥ ५९ ॥

सोऽपि मकरस्तदुपदेशं श्रुत्वा कृतमरणनिश्चयो वानरमनुज्ञाप्य स्वाश्रयं

१. शिथिलाः—उदासीनाः ।
२. निष्कुलतां यूथभ्रंशमित्यर्थः वंशनाशं वा । अन्योन्यमनपेक्षमाणा यथायथं देशं गन्तुं प्रवृत्ता इत्यर्थः ।

गतः। तत्र च तेन स्वगृहप्रविष्टेनाततायिना सह विग्रहं कृत्वा दृढसत्त्वावष्टम्भनाच्च[1] तं व्यापाद्य स्वाश्रयं च लब्ध्वा सुखेन चिरकालमतिष्ठत्। अतः साध्विदमुच्यते—

अकृत्वा पौरुषं या श्रीः किं तयापि सुभोग्यया।
जरद्गवः समश्नाति दैवादुपगतं तृणम्॥ ५९॥

इति श्री विष्णुशर्मविरचिते पञ्चतन्त्रके लब्धप्रणाशं नाम चतुर्थं तन्त्रं समाप्तम्।

---

१. दृढं यत् सत्वं बलं तस्यावष्टम्भतात् आश्रय-णात्॥

शब्दार्थ संग्रहः

(कथा मुखम्)

पृष्ठ ८०। लब्धप्रणाशम्—इसमें प्राप्त की हुई मित्रता के नाश का वर्णन है। हीयते—नष्ट होती है। दुर्गं—कष्ट। दरति—पार करता है। उपकण्ठे—किनारे पर। द्वेष्यः— शत्रु। वैश्वदेवान्तं—बलिवैश्वदेव यज्ञ के बाद। स्वर्गसंक्रमः— स्वर्ग को पहुँचाने वाला। शरणं—घर। ८१. अमृत प्रायाणि—अमृत के समान। प्रसूयते- उत्पन्न करती है। ८२. चतुष्कं—चबूतरा। प्रगुणितं—धागे से सीया है। वन्दनमाला—बन्दनवार। ८३. कौलिकाकारः—जुलाहे सदृश। पुलिनं—रेतीला टापू। कल्लोलः—तरङ्ग। प्लाव्यते—ढक रहा है। ८४. दोहदः—गर्भावस्था में होने वाली इच्छा। चङ्क्रमणं—छलांग। निकृन्तति—काट देता है। ८५. दुष्टं—बिगड़ा हुआ। अश्वतरी—खच्चरी। सविलक्षं—लज्जित हुआ २। प्राधुणिक न्यायेन—अतिथि रूप में।

कण्ठस्थ करने योग्य श्लोक—१, २, ५, ७, ६, १०, १२।

कथा १

उद्वेजितः—सताता हुआ। अरघट्ट घटी—रहट का डोल। दायादः—सम्बन्धी। विभाव्य—सोच कर। ८७, मन्त्रवादी—सांप को वश में करने का मन्त्र पढ़ने वाला। सकाशे—समीप। परिभवः—तिरस्कार। चयः—समूह। अपदाः—बिना पैर वाले। ८८. आद्यं—खाना चाहिये। भूतिः—कल्याण। उपान्ते—किनारे। लीलया—अनायास। कुलांगारः—कुलघाती। प्राणपरिक्षीणः—निर्बल, प्राण (बल) से रहित। सर्व-सुखोपाया—सम्पूर्ण सरल उपाय वाली। ८६. आलयः—घर। निःशेषिताः—समाप्त कर दिये। स्ववर्गीयः—अपने कुटुम्ब का। वीर्यं—बल। सर्वस्वं—सम्पूर्ण धन। वाडवः—समुद्राग्नि। साम्ना—शान्ति पूर्वक। ६०. खारी—परिमाण विशेष, एक मन। चूर्णं—चून, आटा। दुस्तरः—असह्य।

भूरि--अधिक। चलितवित्तः—जिस का धन व्यय होने लग गया है। कवलितं—खा लिया। भ्रातृस्थाने—भाई के रूप में। पितृस्थाने—पितृरूप। ६१. उपकल्पितः—प्रदान किया है। उपयाचितं--उपहार। अन्तरे धृतम्—बीच में रख दिया हैं। शर्त पर रख दिया है।

क० श्लोक—१३, १५, १६, २१ २४, २६।

कथा २

६२. करालकेसरः—भयंकर जटाओं वाला। अनुयायिन् – पीछे चलने वाला। परिचारकः— सेवकः। ६३. गुरुतराः— बहुत बड़े। पदं-कदम। शुश्रूषा-सेवा। उपान्ते—किनारे। प्रविरलः-अत्यन्त छिद्रे २। कृच्छ्रात् कष्ट से। संभाव्यताम्—स्वीकार करो। रजकः—धोबी। घासमुष्टिः—मुट्ठी भर घास। भव्यः-सुन्दर। ६४.तलप्रहारः-थप्पड़। व्यवसायः— उद्योग। पुरतः—सामने से। बलात्—जबरदस्ती। विलक्षस्मितं—लज्जा व मुस्कराहट के साथ। क्रमः—आक्रमण। अन्तिके—समीप। द्राक्-शीघ्र। कातरः—कायर। नष्टः—भाग गया। ६५. देवार्चना—देवपूजा। परीतः—व्याप्त। आत्मा-मन। उच्छिष्टः--जूठा। दम्भी-ढोंगी। भ्रश्यते-च्युत हो जाता है।

कथा ३

६६.प्रमादः-असावधानी। कर्परः—खप्पर (कपाल)। कोटिः—अग्रभाग। पाटितः—फटा हुआ। ललाटः-मस्तक। प्लावितः—सना हुआ। तनुः-शरीर। आश्रयः-घर। विकरालः-भयङ्कर व गम्भीर। प्रसादातिरेकः-अत्यधिक कृपा। ईर्ष्याधर्मं वहन्तः-इर्ष्यालु हुए २। वीर-संभावना-वीर पूजा। ६७. प्रकल्प्यमानेषु--तय्यार किये जाने पर। संनह्यमानेषु—काठी आदि से कसे जाने पर। प्रगुणी क्रियमाणेषु--पेटी आदि लगाकर तय्यार किये जाने पर। प्रस्तावानुगतं--प्रसङ्ग वश। अभिधा—नाम। कुलालः—कुम्हार। सव्रीडं—लज्जा के साथ। राजपुत्रानुकारिन्—राजकुमार सदृश। चन्द्रार्धः-- अर्धचन्द्र, गलंहत्था। हस्त लाघवं-हाथ की सफाई, हस्त कौशल। कृतविद्यः—विद्वान्। दर्शनीयः—सुन्दर। पुत्रक—हे प्यारे बेटे।

कथा ४

कान्तः-पति । कान्ता-पत्नी । लिङ्गिन्—संन्यासी । कर्हिचित्—कभी । प्राणात्ययः—प्राणों का नाश । पथ्यं—भोजन । अकृत्यं—बुरा काम । कृत्यं—अच्छा काम । सनातनः—प्राचीन । जातिविशेषः—जाति भेद । आननं—मुख । भङ्गः--भागना । ९९. योधः - सैनिक । चेष्टितं—हरकत । प्रस्फुरितः—फड़क रहा है । अधरपल्लवः—होंठ रूपी पत्ता । ताम्रलोचनः—लाल २ आंख किये हुए । त्रिशिखा—तीन लकीरों वाली । परुषतरं—अत्यन्त कठोर । जल्प—बोलो । हीनः—कमजोर । जीवितं—जीवन । अपसृन्य—खिसक कर । विडम्बना—तिरस्कार । १००. वपुः—शरीर । वाक् कृते—वाणी के कारण ।

क० श्लोक ३३, ३४, ३५ ।

कथा ५

शोभनं आपतितम्—ठीक हो गया । यवः—जौ । प्रात्यूषे—प्रातः काल । शरः--बाण । १०१. प्रणयाभिभवात्—प्रेम के तिरस्कार के कारण । विपन्ना—मर गई । वैश्वानरः--अग्नि । प्रत्ययः—विश्वास । उत्सवः--खुशी । कलहप्रिया—झगड़ालू । विदग्धः—विद्वान् । जरा—बुढ़ापा । चित्तविश्लेशः--मनमुटाव । १०२. क्षतं--घाव । अभीक्ष्णं—निरन्तर । जाठराग्निः—पेट की आग, भूख । वामः—प्रतिकूल । अनुसर्तारः—पीछे पड़े हों । प्राक्—पहले । १०३. आदिष्टं—बताया हुआ । मदः—गर्व ।

क० श्लोक—४३, ४४ ।

कथा ६

रथकारः—बढ़ई । रतः—लगा हुआ । चतुर्भूमिकाः—चौमंजिले । गह्वरं—गुफा । कृते—निमित्त, खातिर । परशुः—कुल्हाड़ा । पल्लवः—नया पत्ता । १०४. भव्यं—कल्याण । करभः—ऊंट का बच्चा । गुर्जरदेशः—गूजरों का देश । रक्षापुरुषः—रखवाला । निरूपितं—ठहरा दिया । वल्ली—लता । १०५. पानीयं-पानी । लीलया-मौज से । मदातिरेकात्—अत्यधिक गर्व के कारण । पृष्ठे—पीछे से । असकृत्—अनेक बार । गाहमानः—घुसता

हुआ। वल्ली-लता। शब्दानुसारी-आवाज़ का पीछा करता हुआ। लम्भयिता--लाकर। साप्तपदं-सात शब्दों या कदमों से उत्पन्न होने वाली। मैत्रं-मित्रता। पुरस्कृत्य-पेश करके। व्यसनं- कष्ट। गुणाः-लाभ। अथो-और। अनुत्तमं-सर्वोत्तम। प्रणिपातः-नम्रता। याजयेत्-वश में करे।

क० श्लोक-४६-४८, ५०।

कथा ७

१०६.मोलिखण्डलं-सिरा करयुगलं-दोनों हाथ। लागुडिकः-लठैत, जमादार। चरन्ति-खाते हैं (चर गति भक्षणयोः)। प्रसादीकृतः-इनाम दिया। अन्त्यावस्थः—अन्तिम अवस्था का प्राप्त अर्थात् मरणासन्न। जहाति-छोड़ता है। श्वेतभावः—सफेदी। उज्झति-छोड़ता है। शिखिन्-आग। भुक्तिः-भोजन। १०७. अपहृतः—दूर किया। साध्यः—वश में होने योग्य कधरा-गर्दन। ससंभ्रमं—घबराहट से। आख्येया—कहनी चाहिये। द्वीपिन्—चीता। चित्रक—चीता। १०८. मांसाशनं—मांस भक्षण। परिणमेत्—पच जावे। आद्यं—खाना चाहिये। भूतिः—कल्याण। अपयास्यामि—चला जाऊँगा। विश्रब्धः- निःशंक। सम्पन्न—सम्पत्ति, धन। संभवम्—सम्भव। १०९. योषित्—स्त्री।

क०श्लोक०-- ५१--५३।

कथा ८

निष्कुलता—अपने झुण्ड (कुल) से अलग होना अथवा वंशनाश। गृहमेधिन्—गृहस्थी। आततायिन्-अत्याचारी। अनुज्ञाप्य-अनुमति लेकर। ११० दृढसत्त्वावष्टम्भनात्-दृढ़ बल के धारण करने के कारण। जरद्गवः—बूढ़ा बैल। समश्नाति- खाता है।

अपरीक्षितकारकम् ।

अथेमारभ्यतेऽपरीक्षितकारकं[1] नाम पञ्चमं तन्त्रम्, यस्यायमादिमः श्लोकः—

कुदृष्टं कुपरिज्ञातं कुश्रुतं कुपरीक्षितम् ।
तन्नरेण न कर्तव्यं नापितेनात्र यत्कृतम् ॥ १ ॥

तद्यथानुश्रूयते[2]- अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे पाटलिपुत्रं नाम नगरम् । तत्र मणिभद्रो नाम श्रेष्ठी प्रतिवसति स्म । तस्य च धर्मार्थकाममोक्षकर्माणि कुर्वतो विधिवशाद्धनक्षयः संजातः । ततो विभवक्षयादपमानपरम्परया परं विषादं गतः । अथान्यदा रात्रौ सुप्तश्चिन्तितवान्—'अहो धिगियं दरिद्रता । उक्तं च—

शीलं शौचं क्षान्तिर्दाक्षिण्यं मधुरता कुले जन्म ।
न विराजन्ति हि सर्वे वित्तविहीनस्य पुरुषस्य ॥ २ ॥

मानो वा दर्पो वा विज्ञानं विभ्रमः सुबुद्धिर्वा[3] ।
सर्वं प्रणश्यति समं वित्तविहीनो यदा पुरुषः ॥ ३ ॥

प्रतिदिवसं याति लयं वसन्तवाताहतेव शिशिरश्रीः ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामपि कुटुम्बभरचिन्तया सततम् ॥ ४ ॥

नश्यति विपुलमतेरपि बुद्धिः पुरुषस्य मन्दविभवस्य ।
घृतलवणतैलतण्डुलवस्त्रेन्धनचिन्तया सततम् ॥ ५ ॥

गगनमिव नष्टतारं,शुष्कमिव सरः, श्मशानमिव रौद्रम् ।
प्रियदर्शनमपि रूक्षं भवति गृहं धनविहीनस्य ॥ ६ ॥

---

१ अपरीक्षितकारक- अपरीक्षितस्य कारकः तमधिकृत्य कृतं तन्त्रं अपरीक्षित कारकम् ।

२ अनुश्रूयते-कर्णाकर्णिकया वृद्धपरम्परया श्रूयते ।

३ मानः-चित्तसमुन्नतिः । दर्पः-अभिमानः । विज्ञानं-शिल्पं कलाकौशलं प्रौढ पाण्डित्यं च । विभ्रमः-निर्भ्रान्तत्वं, विलासोवा ।

न विभाव्यन्ते लघवो वित्तविहीनाः पुरोऽपि निवसन्तः ।
सततं जातविनष्टाः पयसामिव बुद्बुदाः पयसि ॥ ७ ॥
सुकुलं कुशलं सुजनं विहाय कुलकुशलशीलविकलेऽपि ।
आढ्ये कल्पतराविव नित्यं रज्यन्ति जननिवहाः ॥ ८ ॥
विफलमिव पूर्वसुकृतं विद्यावन्तोऽपि कुलसमुद्भूताः ।
यस्य यदा विभवः स्यात्तस्य तदा दासतां यान्ति ॥ ९ ॥
लघुरयमाह न लोकः कामं गर्जन्तमपि पतिं पयसाम् ।
सर्वमलज्जाकरमिव यत्कुर्वन्तीह परिपूर्णाः'[१] ॥ १० ॥

एवं संप्रधार्य भूयोऽप्यचिन्तयत्—'तदहमनशनं कृत्वा प्राणानुत्सृजामि । किमनेन नो व्यर्थजीवितव्यसनेन ।' एवं निश्चयं कृत्वा सुप्तः । अथ तस्य स्वप्ने पद्मनिधिःक्षपणकरूपी[२] दर्शनं गत्वा प्रोवाच-'भोः श्रेष्ठिन्, मा त्वं वैराग्यं गच्छ । अहं पद्मनिधिस्तव पूर्वपुरुषोपार्जितः । तदनेनैव रूपेण प्रातस्त्वद्गृहमागमिष्यामि । तत्त्वयाहं लगुडप्रहारेण शिरसि ताडनीयः, येन कनकमयो भूत्वाऽक्षयो भवामि।' अथ प्रातः प्रबुद्धः सन्स्वप्नं स्मरंश्चिन्ताचक्रमारूढस्तिष्ठति-'अहो सत्योऽयं स्वप्नः किंवा असत्यो भविष्यति, न ज्ञायते । अथवा नूनं मिथ्या भाव्यम्, यतो अहं केवलं वित्तमेव चिन्तयामि । उक्तं च-

व्याधितेन सशोकेन चिन्तग्रस्तेन जन्तुना ।
कामार्तेनाथ मत्तेन दृष्टः स्वप्नो निरर्थकः' ॥ ११ ॥

एतस्मिन्नन्तरे तस्य भार्यया कश्चिन्नापितः पादप्रक्षालनायाहूतः ।

---

१ परिपूर्णाः धनिनः ।
२. पद्मनिधिः- पद्माख्यो निधिभेदः । निधिः- (खज़ाना) । क्षपणकरूपी-बौद्धसंन्यासिवेषवान् ।

अत्रान्तरे च यथानिर्दिष्टः क्षपणकः सहसा प्रादुर्बभूव । अथ स तमालोक्य प्रहृष्टमना यथासन्नकाष्ठदण्डेन तं शिरस्यताडयत् । सोऽपि सुवर्णमयो भूत्वा तत्क्षणाद्भूमौ निपतितः । अथ स श्रेष्ठी निभृतं स्वगृहमध्ये कृत्वा नापितं संतोष्य प्रोवाच—'तदेतद्धनं वस्त्राणि च मया दत्तानि गृहाण । 'भद्र, पुनः कस्यचिन्नाख्येयो वृत्तान्तः ।' नापितोऽपि स्वगृहं गत्वा व्यचिन्तयत्—'नूनमेते सर्वेऽपि नग्नकाः शिरसि दण्डहताः काञ्चनमया भवन्ति । तदहमपि प्रातः प्रभूतानाहूय लगुडैः शिरसि हन्मि, येन प्रभूतं हाटकं मे भवति ।' एवं चिन्तयतो महता कष्टेन निशाऽतिचक्राम । अथप्रभातेऽभ्युत्थाय बृहल्लगुडमेकं प्रगुणीकृत्य क्षपणकविहारं गत्वा जिनेन्द्रस्य प्रदक्षिणत्रयं विधाय जानुभ्यामवनिं गत्वा वक्त्रद्वारन्यस्तोत्तरीयाञ्चलस्तारस्वरेणेमं श्लोकमपठत्—

'जयन्ति ते जिना, येषां केवलज्ञानशालिनाम् ।
आजन्मनः स्मरोत्पत्तौ मानसेनोषरायितम्[1] ॥ १२ ॥

अन्यच्च—

सा जिह्वा या जिनं स्तौति तच्चित्तं यज्जिने रतम् ।
तावेव च करौ श्लाघ्यौ यौ तत्पूजाकरौ करौ ॥ १३ ॥

एवं संस्तुत्य ततः प्रधानक्षपणकमासाद्य क्षितिनिहितजानुचरणः,

१. ते जिनाः जयन्ति समेवोत्कर्षेण वर्तन्ते, केवलज्ञान शालिनां केवलेन् विशुद्धेन भ्रान्तिरहितेन ज्ञानेन शालन्ते शोभन्तेत थाभूतानां येषां जिनानां मानसेन-चेतसा स्मरोत्पत्तौ-कामवासनारूपाङ्कुरोत्पत्तौ आजन्मनः जन्मतः आरभ्य ऊषरायितम्-ऊषरभूमिरिव आचरितम् । क्यङन्तात् भावे क्तः । सर्वोत्कृष्टाः ते जिनाः येषां मनसि न कदापि कामवासनाङ्कुर उद्भिद्यते इत्यर्थः ।

'नमोऽस्तु, वन्दे' इत्युच्चार्य लब्धधर्मवृद्ध्याशीर्वादः सुखमालिकानुग्रहलब्धव्रतादेश[1] उत्तरीयनिबद्धग्रन्थिः सप्रश्रयमिदमाह—'भगवन्, अथ विहरणक्रिया[2] समस्तमुनिसमेतेनास्मद्गृहे कर्तव्या।' स आह—'भोः श्रावक,[3] धर्मज्ञोऽपि किमेवं वदसि। किं वयं ब्राह्मणसमानाः यत आमन्त्रणं करोषि। वयं सदैव तत्कालपरिचर्यया[4] भ्रमन्तो भक्तिभाजं श्रावकमवलोक्य तस्य गृहे गच्छामः। तेन कृच्छ्रादभ्यर्थितास्तद्गृहे प्राणधारणमात्रामशनक्रियां कुमः। तद्गम्यताम्। नैवं भूयोऽपि वाच्यम्।' तच्छ्रुत्वा नापित आह—'भगवन्, वेद्म्यहं युष्मद्धर्मम्। परं भवतो बहुश्रावका आह्वयन्ति। सांप्रतं पुनः पुस्तकाच्छादनयोग्यानि कर्पटानि बहुमूल्यानि प्रगुणीकृतानि। तथा पुस्तकानां लेखनाय लेखकानां च वित्तं संचितमास्ते। तत्सर्वथा कालोचितं कार्यम्।'

ततो नापितोऽपि स्वगृहं गतः। तत्र च गत्वा खादिरमयं लगुडं सज्जीकृत्य कपाटयुगलं द्वारि समाधाय सार्धप्रहरैकसमये भूयोऽपि विहारद्वारमाश्रित्य सर्वान्क्रमेण निष्क्रामतो गुरुप्रार्थनया स्वगृहमानयत्। तेऽपि सर्वे कर्पटवित्तलोभेन भक्तियुक्तानपि परिचितश्रावकान्परित्यज्य प्रहृष्टमनसस्तस्य पृष्ठतो ययुः। अथवा साध्विदमुच्यते।

---

१. सुखमालिकायाः—देवताविशेषस्य अनुग्रहेण कृपया लब्धः प्राप्तः व्रतादेशः व्रतग्रहणस्य आज्ञा येन सः।

२. विहरणक्रिया—भोजनान्वेषणाय भिक्षूणां गमनं भोजनं वा।

३. श्रावकः—जिनभक्तः।

४. तत्कालपरिचर्यया—तत्कालोचितविहारेण। विहारः—मठः।

'एकाकी गृहसंत्यक्तः पाणिपात्रो दिगम्बरः ।
सोऽपि संवाह्यते लोके तृष्णया, पश्य कौतुकम्[1] ॥१४॥
जीयन्ते[2] जीयतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।
चक्षुःश्रोत्रे च जीर्येते तृष्णैका तरुणायते' ॥ १५ ॥

अपर गृहमध्ये तान्प्रवेश्य द्वारं निभृतं पिधाय लगुडप्रहारैः शिरस्यताडयत् । तेऽपि ताड्यमाना एके मृताः, अन्ये भिन्नमस्तकाः फूत्कतुमुपचक्रमिरे । अत्रान्तरे तमाक्रन्दमाकर्ण्य कोटरक्षपालैरभिहितम् 'भो भोः, किमयं महान्कोलाहलो नगरमध्ये । तद्गम्यतां गम्यताम् ।' ते च सर्वे तदादेशकारिणस्तत्सहिता वेगात्तद्गृहं गता यावत्पश्यन्ति, तावद्रुधिरप्लावितदेहाः पलायमाना नग्नका दृष्टाः । पृष्टाश्च—'भोः, किमेतत् ।' ते प्रोचुर्यथावस्थितं नापितवृत्तान्तम् । तैरपि स नापितो बद्धो हतशेषैः सह धर्माधिष्ठानं नीतः ।

तैर्नापितः पृष्टः—'भोः, किमेतद्भवता कुकृत्यमनुष्ठितम् ।' स आह—'किं करोमि । मया श्रेष्ठिमणिभद्रगृहे दृष्ट एवंविधो व्यतिकरः ।' सोऽपि सर्वं मणिभद्रगृहवृत्तान्तं यथादृष्टमकथयत् । ततः श्रेष्ठिनमाहूय भणितवन्तः—'भोः श्रेष्ठिन्, किं त्वया कश्चित्क्षपणको व्यापादितः ।' ततस्तेनापि सर्वः क्षपणकवृत्तान्तस्तेषां निवेदितः । अथ तैरभिहितम्—'अहो, शूलमारोप्यतामसौ दुष्टात्मा कुपरीक्षितकारी नापितः ।' तथानुष्ठिते तैरभि-

---

१. गृहसंत्यक्तः—संत्यक्तं गृहं येन स । आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वात् निष्ठा क्तस्य परनिपातः । पाणिरेव पात्रं यस्यासौ, दिगेव अम्बरं यस्य स । संवाह्यते—आकृष्यते ।

२. जीर्यन्ते—क्षीयन्ते (जॄ वयोहानौ") ।

हितम्—

'कुदृष्टं कुपरिज्ञातं कुश्रुतं कुपरीक्षितम् ।
तन्नरेण न कर्तव्यं नापितेनात्र यत्कृतम् ॥ १६ ॥

अथवा साध्विदमुच्यते—

अपरीक्ष्य न कर्तव्यं कर्तव्यं सुपरीक्षितम् ।
पश्चाद्भवति संतापो ब्राह्मण्यां नकुलार्थतः' ॥ १७ ॥

मणिभद्र आह—'कथमेतत् ।' ते धर्माधिकारिणः प्रोचुः—

१. ब्राह्मणीनकुल कथा

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने देवशर्मा नाम ब्राह्मणः प्रतिवसति स्म। तस्य भार्या प्रसूता सुतमजनयत् । तस्मिन्नेव दिने नकुली नकुलं प्रसूता । अथ सा सुतवत्सला दारकवत्तमपि नकुलं स्तन्यदानाभ्यङ्गमर्दनादिभिः पुपोष । पर तस्य न विश्वसिति यत्कदाचिदेष स्वजातिदोषवशादस्य दारकस्य विरुद्धमाचरिष्यतीति । एवं जानाति स्वचित्ते । उक्तं च—

कुपुत्रोऽपि भवेत्पुंसां हृदयानन्दकारकः ।
दुर्विनीतः कुरूपोऽपि मूर्खोऽपि व्यसनी खलः ॥ १८ ॥
एवं च भाषते लोकश्चन्दनं किल शीतलम् ।
पुत्रगात्रस्य संस्पर्शश्चन्दनादतिरिच्यते ॥ १९ ॥
सौहृदस्य न वाञ्छन्ति जनकस्य हितस्य च ।
लोकाः प्रपालकस्यापि यथा पुत्रस्य बन्धनम्[१] ॥ २० ॥

---

१. लोकाः सौहृदस्य—सुहृदेव सौहृदः तस्य जनकस्य हितस्य हितैषिणः प्रपालकस्यापि तथा बन्धनं न वाञ्छन्ति यथा पुत्रस्य बन्धनं स्नेहपाशं वाञ्छन्ति ।

अथ सा कदाचिच्छय्यायां पुत्रं शाययित्वा जलकुम्भमादाय पतिमुवाच—'ब्राह्मण, जलार्थमहं तडागे यास्यामि, त्वया पुत्रोऽयं नकुलाद्रक्षणीयः।' अथ तस्यां गतायां पृष्ठे ब्राह्मणोऽपि शून्यं गृहं मुक्त्वा भिक्षार्थं क्वचिन्निर्गतः। अत्रान्तरे दैववशात्कृष्णसर्पो बिलान्निष्क्रान्तः। नकुलोऽपि तं स्वभाववैरिणं मत्वा भ्रातू रक्षणार्थं सर्पेण सह युद्ध्वा सर्पं खण्डशः कृतवान्। ततो रुधिराप्लावितवदनः सानन्दं स्वव्यापारप्रकाशनार्थं मातुः संमुखे गतः। मातापि तं रुधिरक्लिन्नमुखमवलोक्य शङ्कितचित्ता 'यदनेन दुरात्मना दारको भक्षितः' इति विचिन्त्य कोपात्तस्योपरि तं जलकुम्भं चिक्षेप।

एवं सा नकुलं व्यापाद्य यावत्प्रलपन्ती गृहं आगच्छति, तावत्सुतस्तथैव सुप्तस्तिष्ठति, समीपे कृष्णसर्पं खण्डशः कृतमेवलोक्य पुत्रवधशोकेनात्मशिरो वक्षः स्थलं च ताडयितुमारब्धा। अत्रान्तरे ब्राह्मणो गृहीतनिर्वापः[1] समायातो यावत्पश्यति, तावत्पुत्रशोकाभितप्ता ब्राह्मणी प्रलपति—'भो भो लोभात्मन्, लोभाभिभूतेन त्वया न कृतं मद्वचः। तदनुभव सांप्रतं पुत्रमृत्युदुःखवृक्षफलम्। अथवा साध्विदमुच्यते—

> अतिलोभो न कर्तव्यो लोभं नैव परित्यजेत्।
> अतिलोभाभिभूतस्य चक्रं भ्रमति मस्तके ॥ २१ ॥

ब्राह्मण आह—'कथमेतत्।' सा प्राह—

२. सिद्धियात्रिक कथा।

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणपुत्राः परस्परं मित्रतां गता

१. गृहीतनिर्वापः—गृहीतप्रतिग्रहः लब्धभिक्ष इत्यर्थः।
२. तनुजाः—पुत्राः। स्फारीभवन्ति-वर्धन्ते।

वसन्ति स्म। ते चापि दारिद्र्योपहताः परस्परं मन्त्रं चक्रुः-अहो, धिगियं दरिद्रता। उक्तं च--

वरं वनं व्याघ्रगजादिसेवितं
जनेन हीनं बहुकण्टकावृतम्।
तृणानि शय्या, परिधानवल्कलं
न बन्धुमध्ये धनहीनजीवितम् ॥ २२ ॥

तथा च।

स्वामी द्वेष्टि सुसेवितोऽपि, सहसा प्रोज्झन्ति सद्बान्धवा
राजन्ते न गुणाः त्यजन्ति तनुजाः, स्फारीभवन्त्यापदः।
भार्या साधु सुवंशजापि भजते नो, यान्ति मित्राणि च
न्यायारोपितविक्रमाण्यपि,[१] नृणां येषां न हि स्याद्धनम् ॥२३॥

शूरः सुरूपः सुभगश्च[२] वाग्मी
शस्त्राणि शास्त्राणि विदांकरोति।
अर्थं विना नैव यशश्च मानं
प्राप्नोति मर्त्योऽत्र मनुष्यलोके ॥ २४ ॥

तानीन्द्रियाण्यविकलानि[३] तदेव नाम
सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव।
अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव
ह्यन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥ २५ ॥

तद्गच्छामः कुत्रचिदर्थाय।' इति संमन्त्र्य स्वदेशं पुरं च स्वसुहृ-

१. न्यायारोपितविक्रमाणि—न्यायेन नीतिमार्गेण आरोपिताः प्रवर्तिताः विक्रमाः पराक्रमकार्याणि यैः तानि।
२. सुभगः—सौभाग्यवान्।
३. अविकलानि—अप्रतिहतानि।

त्सहितं बान्धवयुतं गृहं च परित्यज्य प्रस्थिताः । अथवा साध्विद-मुच्यते—

सत्यं परित्यजति, मुञ्चति बन्धुवर्गं,
शीघ्रं विहाय जननीमपि जन्मभूमिम् ।
संत्यज्य गच्छति विदेशमभीष्टलोकं
चिन्ताकुलीकृतमतिः पुरुषोऽत्र लोके ॥ २६ ॥

एवं क्रमेण गच्छन्तोऽवन्तीं प्राप्ताः । तत्र सिप्राजले कृतस्नाना महाकालं प्रणम्य यावन्निर्गच्छन्ति, तावद्भैरवानन्दो नाम योगी संमुखो बभूव । ततस्तं ब्राह्मणोचितविधिना संभाव्य तेनैव सह तस्य मठं जग्मुः । अथ तेन ते पृष्टाः—'कुतो भवन्तः समायाताः । क्व यास्यथ । किं प्रयोजनम् ।' ततस्तैरभिहितम्—'वयं सिद्धियात्रिकाः[1] । तत्र यास्यामो यत्र धनाप्तिर्मृत्युर्वा भविष्यतीत्येव निश्चयः । उक्तं च—

दुष्प्राप्याणि बहूनि च लभ्यन्ते वाञ्छितानि द्रविणानि ।
अवसरतुलिताभिरलं तनुभिः साहसिकपुरुषाणाम्[2] ॥ २७ ॥

तथा च—

पतति कदाचिन्नभसः, खाते[3] पातालतोऽपि जलमेति ।

---

१. यात्रा प्रयोजनं येषां ते यात्रिकाः, सिद्धये यात्रिकाः—सिद्धियात्रिका सिद्धये गच्छन्तः इत्यर्थः ।

२. साहसिक पुरुषाणां अध्यवसायिनां जनानां अवसरे—कार्यसाधन-काले तुलिताभिः—चेष्टिताभिः, 'देहं वा पातयेयं कार्यं वा साधयेय' इत्येवं निश्चयेन संशयदोलामारोपिताभिः तनुभिः········ ···अलं यथेष्टं लभ्यन्ते ।

३. खाते खननादि श्रमनिष्पन्ने कूपादौ खनिते स्थाने ।

दैवमचिन्त्यं बलवद्बलवान् ननु पुरुषकारोऽपि ॥ २८ ॥

अभिमतसिद्धिरशेषा भवति हि पुरुषस्य पुरुषकारेण ।
दैवमिति यदपि कथयसि पुरुषगुणः सोऽप्यदृष्टाख्यः[१] ॥२९॥

तस्य कथं न चला स्याल्लक्ष्मी विष्णोर्नृसिंहकस्यापि[२] ।
मासांश्चतुरो निद्रां यः सेवति जलगतः सततम् ॥ ३० ॥

दुरधिगमः परभागो[३] यावत्पुरुषेण साहसं न कृतम् ।
जयति तुलामधिरूढो भास्वानिह जलदपटलानि ॥ ३१ ॥

तत्कथ्यतामस्माकं कश्चिद्धनोपायो विवरप्रवेश-शाकिनीसाधन-श्मशान-सेवन महामांसविक्रय-साधकवर्तिप्रभृतीनामेकतमः[४] इति । अद्भुतशक्तिर्भवाञ्छ्रूयते । वयमप्यतिसाहसिकाः । उक्तं च ।

महान्त एव महतामर्थं साधयितुं क्षमाः ।
ऋते समुद्रादन्यः को बिभर्ति वडवानलम्' ॥ ३२ ॥

भैरवानन्दोऽपि तेषां सिद्ध्यर्थं बहूपायं सिद्धवर्तिचतुष्टयं कृत्वाऽर्पयत् । आह च--'गम्यतां हिमालयदिशि, तत्र संप्राप्तानां यत्र वर्तिः पतिष्यति, तत्र निधानमसंदिग्धं प्राप्स्यथ । तत्र स्थानं खनित्वा निधिः

---

१. सोऽपि अदृष्टाख्यः अदृष्ट नामधेयः पुरुषस्य गुणः । पापपुण्य जनितसपूर्वं हि अदृष्टं, तच्च पुरुष प्रयत्न साध्यमिति पुरुष गुणत्वम् । अत्र श्लोकद्वये पुरुषार्थस्य दैवादपि महत्त्वं सूचितम् ॥

२. नृसिंहकः—पुरुषश्रेष्ठः, नरसिंहावतारधारी विष्णुश्च । सेवति—सेवते इत्यर्थः अत्र परस्मैपदं चिन्त्यम् ।

३. परभागः—विजयः, श्रेष्ठत्वं, गुणोत्कर्षश्च । तुला—राशिविशेषः ।

४. विवर प्रवेशः—पातालगमनं । शाकिनी—यक्षिणी । श्मशानसेवनं-वेतालादि साधनाय श्मशानोपासनम् । महामांसं-नरमांसं । साधक वर्तिः—कार्यसाधिका अञ्जन-गुटिका पादलेपादिरूपा वर्तिः ।

गृहीत्वा व्याघुष्यताम् ।[1]

तथानुष्ठिते तेषां गच्छतामेकतमस्य हस्ताद्वर्तिर्निपपात । अथासौ यावत्तं प्रदेशं खनति तावत्ताम्रमयी भूमिः । ततस्तेनाभिहितम्—'अहो, गृह्यतां स्वेच्छया ताम्रम् ।' अन्ये प्रोचुः—'भो मूढ, किमनेन क्रियते । तत्प्रभूतमपि दारिद्र्यं न नाशयति । तदुत्तिष्ठ । अग्रतो गच्छामः । सोऽब्रवीत्—यान्तु भवन्तः । नाहमग्रे यास्यामि ।' एवमभिधाय ताम्रं यथेच्छया गृहीत्वा प्रथमो निवृत्तः ।

ते त्रयोऽप्यग्रे प्रस्थिताः । अथ किंचिन्मात्रं गतस्याग्रेसरस्य वर्तिर्निपपात । सोऽपि यावत्खनितुमारब्धस्तावद्रूप्यमयी क्षितिः । ततः प्रहर्षितः प्राह—'यद्भो भोः, गृह्यतां यथेच्छया रूप्यम् । नाग्रे गन्तव्यम् ।' तावूचतुः—'भोः, पृष्ठतस्ताम्रमयी भूमिः, अग्रतो रूप्यमयी । तन्नूनमग्रे सुवर्णमयी भविष्यति । तदनेन प्रभूतेनापि दारिद्र्यनाशो न भवति । तदावामग्रे यास्यावः ।' एवमुक्त्वा द्वावप्यग्रे प्रस्थितौ । सोऽपि स्वशक्त्या रूप्यमादाय निवृत्तः ।

तयोरपि गच्छतो रेकस्याग्रे वर्तिः पपात । सोऽपि प्रहृष्टो यावत्खनति, तावत्सुवर्णभूमिं दृष्ट्वा द्वितीयं प्राह—'भो, गृह्यतां स्वेच्छया सुवर्णम् । सुवर्णादन्यन्न किंचिदुत्तमं भविष्यति ।' स प्राह—'मूढ, न किंचिद्वेत्सि । प्राक्ताम्रम्, ततो रूप्यम्, ततः सुवर्णम् । तन्नूनमतः परं रत्नानि भविष्यन्ति । येषामेकतमेनापि दारिद्र्यनाशो भवति । तदुत्तिष्ठ । अग्रे गच्छावः । किमनेन भारभूतेनापि प्रभूतेन ।' स आह—'गच्छतु भवान् । अहमत्र स्थितस्त्वां प्रतिपालयिष्यामि ।'

---

१. व्याघुष्यताम्—परावर्त्य आगम्यताम् ।

तथानुष्ठिते सोऽपि गच्छन्नेकाकी ग्रीष्मार्कप्रतापसंतप्ततनुः पिपासाकुलितः सिद्धिमार्गच्युत इतश्चेतश्च बभ्राम । अथ भ्राम्यन्स्थलोपरि पुरुषमेकं रुधिरप्लावितगात्रं भ्रमच्चक्रमस्तक मपश्यत् । ततो द्रुततरं गत्वा तमवोचत्—'भोः, को भवान् । किमेवं चक्रेण भ्रमता शिरसि तिष्ठसि । तत्कथय मे यदि कुत्रचिज्जलमस्ति ।'

एवं तस्य प्रवदतस्तच्चक्रं तत्क्षणात्तस्य शिरसो ब्राह्मणमस्तके चटितम् । आह--'भद्र, किमेतत् ।' स आह—'ममाप्येवमेवैतच्छिरसि चटितम् ।' स आह—'तत्कथय कदैतदुत्तरिष्यति । महती मे वेदना वर्तते ।' स आह--'यदा त्वमिव कश्चिद्धृतसिद्धिवर्तिरेवमागत्य त्वामालापयिष्यति, तदा तस्य मस्तके चटिष्यति ।'

स आह--'कियान्कालस्तवैवं स्थितस्य ।' स आह—'सांप्रतं को राजा धरणीतले ।' स आह—'वीणावत्सराजः ।' स आह—'अहं तावत्कालसंख्यां न जानामि । परं यदा रामो राजासीत्तदाहं दारिद्र्योपहतः सिद्धिवर्तिमादायानेन पथा समायातः । ततो मयान्यो नरो मस्तकधृतचक्रो दृष्टः, पृष्टश्च । ततश्चैतज्जातम् ।'

स आह—'भद्र, कथं तवैवं स्थितस्य भोजनजलप्राप्तिरासीत् ।' स आह—'भद्र, धनदेन निधानहरणभयात्सिद्धानामेतद्भयं दर्शितम् । तेन कश्चिदपि नागच्छति । यदि कश्चिदायाति स क्षुत्पिपासानिद्रारहितो जरामरणवर्जितः केवलमेवं वेदनामनुभवतीति । तदाज्ञापय मां स्वगृहाय ।' इत्युक्त्वा गतः ।

अथ तस्मिंश्चिरयति स सुवर्णसिद्धिस्तस्यान्वेषणपरस्तत्पदपङ्क्त्या यावत्किंचिद्वनान्तरमागच्छति, तावद्रुधिरप्लावितशरीरस्तीक्ष्णचक्रेण मस्तके भ्रमता सवेदनः क्वणन्नुपविष्टस्तिष्ठति । तत्स-

मीपवर्तिना भूत्वा सबाष्प पृष्टः—'भद्र, किमेतत् ।' स आह—'विधिनियोगः ।' स आह—'कथं तत् । कथय कारणमेतस्य ।' सोऽपि तेन पृष्टः सर्वं चक्रवृत्तान्तमकथयत् । तच्छ्रुत्वासौ तं विगर्हयन्निदमाह—'भो, निषिद्धस्त्वं मयाऽनेकशो न शृणोपि मे वाक्यम् । तत्किं क्रियते । विद्यावानपि कुलीनोऽपि बुद्धिरहितः । अथवा साध्विदमुच्यते—

वरं बुद्धिर्न सा विद्या विद्याया बुद्धिरुत्तमा ।
बुद्धिहीना विनश्यन्ति यथा ते सिंहकारकाः' ॥ ३३ ॥

चक्रधर आह—'कथमेतत् ।' सुवर्णसिद्धिराह—

३. सिंह कारक मूर्ख ब्राह्मण कथा ।

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने चत्वारो ब्रह्मणपुत्राः परस्परं मित्रभावमुपगता वसन्ति स्म । तेषां त्रयः शास्त्रपारं गताः, परंतु बुद्धिरहिताः । एकस्तु बुद्धिमान्, केवलं शास्त्रपराङ्मुखः । अथ तैः कदाचिन्मित्रैर्मन्त्रितम्—'को गुणो विद्याया येन देशान्तरं गत्वा भूपतीन्परितोष्यार्थोपार्जना न क्रियते । तत्पूर्वदेशं गच्छामः ।' तथानुष्ठिते किंचिन्मार्गं गत्वा तेषां ज्येष्ठतरः प्राह—'अहो, अस्माकमेकश्चतुर्थो मूढः केवलं बुद्धिमान् । न च राजप्रतिग्रहो बुद्ध्या लभ्यते विद्यां विना । तन्नास्मै स्वोपार्जितं दास्यामि । तद्गच्छतु गृहम् ।' ततो द्वितीयेनाभिहितम्—'भो सुबुद्धे, गच्छ त्वं स्वगृहे, यतस्ते विद्या नास्ति ।'

ततस्तृतीयेनाभिहितम्—'अहो, न युज्यत एवं कर्तुम् । यतो वयं बाल्यात्प्रभृत्येकत्र क्रीडिताः । तदागच्छतु महानुभावोऽस्मदुपार्जितवित्तस्य समभागी भविष्यतीति । उक्तं च—

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥३४॥

तदागच्छत्वेषोऽपि' इति ।

तथानुष्ठिते तैर्मार्गाश्रितैरटव्यां मृतसिंहस्यास्थीनि दृष्टानि । ततश्चैकेनाभिहितम्—'अहो, अद्य विद्याप्रत्ययः क्रियते । किंचिदेतत्सत्त्वं मृतं तिष्ठति । तद्विद्याप्रभावेण जीवनसहितं कुर्मः । अहमस्थिसंचयं करोमि ।

ततश्चैकेनौत्सुक्यादस्थिसंचयः कृतः । द्वितीयेन चर्ममांसरुधिरं संयोजितम् । तृतीयोऽपि यावज्जीवनं संचारयति, तावत्सुबुद्धिना निषिद्धः—'भोः, तिष्ठतु भवान् । एष सिंहो निष्पाद्यते । यद्येनं सजीवं करिष्यसि ततः सर्वानपि व्यापादयिष्यति ।' इति । तेनाभिहितः स आह—'धिङ् मूर्ख, नाहं विद्याया विफलतां करोमि ।' ततस्तेनाभिहितम्—'तर्हि प्रतीक्षस्व क्षणं यावदहं वृक्षमारोहामि ।' तथानुष्ठिते यावत्सजीवः कृतस्तावत्ते त्रयोऽपि सिंहेनोत्थाय व्यापादिताः । स च पुनर्वृक्षादवतीर्य गृहे गतः । अतोऽहं ब्रवीमि—'वरं बुद्धिर्न सा विद्या' इति । अतः परमुक्तं च—

अपि शास्त्रेषु कुशला लोकाचारविवर्जिताः ।
सर्वे ते हास्यतां यान्ति यथा ते मूर्खपण्डिताः ॥ ३५ ॥

चक्रधर आह—'कथमेतत् ।' सोऽब्रवीत्—

४. मूर्ख पण्डित चतुष्टय कथा ।

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणाः परस्परं मित्रत्वमापन्ना वसन्ति स्म । बालभावे तेषां मतिरजायत—'भोः, देशान्तरं गत्वा

विद्याया उपार्जनं क्रियते ।' अथान्यस्मिन्दिवसे ब्राह्मणाः परस्परं निश्चय कृत्वा विद्योपार्जनार्थं कान्यकुब्जे गताः। तत्र च विद्यामठे गत्वा पठन्ति । एवं द्वादशाब्दानि यावदेकचित्ततया विद्याकुशलास्ते सर्वे संजाताः, ततस्तैश्चतुर्भिर्मिलित्वोक्तम् 'वयं सर्वविद्यापारे गताः। तदुपाध्यायमुत्कलापयित्वा[1] स्वदेशे गच्छामः ।' तथैव क्रियताम् इत्युक्त्वा ब्राह्मणा उपाध्यायमुत्कलापयित्वाऽनुज्ञां लब्ध्वा पुस्तकानि नीत्वा प्रचलिताः ।

यावत्किंचिन्मार्गं यान्ति तावद् द्वौ पन्थानौ समायातौ । उपविष्टाः सर्वे। तत्रैकः प्रोवाच—'केन मार्गेण गच्छामः ।' एतस्मिन्समये तस्मिन्पत्तने कश्चिद्वणिक्पुत्रो मृतः । तस्य दाहार्थे महाजनो गतोऽभूत् । ततश्चतुर्णां मध्यादेकेन पुस्तकमवलोकितम्--

'महाजनो येन गतः स पन्थाः ।[2]

इति । तन्महाजनमार्गेण गच्छामः ।' अथ ते पण्डिता यावन्महाजनमेलापकेन[3] सह यान्ति तावद्रासभः कश्चित्तत्र श्मशाने दृष्टः । अथ द्वितीयेन पुस्तकमुद्घाट्यावलोकितम्—

'उत्सवे व्यसने प्राप्ते दुर्भिक्षे शत्रुसंकटे ।
राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः[4] ॥ ३६ ॥

तदहो, अयमस्मदीयो बान्धवः ।' ततः कश्चित्तस्य ग्रावायां

१, उत्कलापयित्वा- धनादिना परितोष्य ।

२. महाजनः—वणिग्जनसमूहः श्रेष्ठो जनश्च । गतः—प्रचलितः, व्यवहारं करोति च । पन्था—मार्गः, सेवनीयः नीति मार्गश्च ।

३. मेलापकः—समूहः ।

४. राजद्वारं—राजभवनं (कचहरी) । तिष्ठति—वर्तते, सहयुङ्क्ते च ।

लगति। कोऽपि पादौ प्रक्षालयति। अथ यावत्ते पण्डिता दिशामवलोकनं कुर्वन्ति, तावत्कश्चिदुष्ट्रो दृष्टः। तैश्चोक्तम्—'एतत्किम्।' तावत्तृतीयेन पुस्तकमुद्घाट्योक्तम्—

'धर्मस्य त्वरिता गतिः।[१]

एष धर्मस्तावत्।' चतुर्थेनोक्तम्—

'इष्टं धर्मेण योजयेत्।'

अथ तैश्च रासभ उष्ट्रग्रीवायां बद्धः। केनचिद्रजकस्याग्रे कथितम्। यावद्रजकस्तेषां मूर्खपण्डितानां प्रहारकरणाय समायातस्तावत्ते प्रनष्टाः। यावदग्रे किंचित्स्तोकं मार्गं यान्ति, तावत्काचिन्नदी समासादिता। तत्तस्या जलमध्ये पलाशपत्रमायातं दृष्ट्वा पण्डितेनैकेनोक्तम्—

'आगमिष्यति यत्पत्रं तदस्मांस्तारयिष्यति।'[२]

एतत्कथयित्वा तत्पत्रस्योपरि पतितो यावन्नद्या नीयते यावत्तं नीयमानमवलोक्यान्येन पण्डितेन केशान्तं गृहीत्वोक्तम्—

'सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पण्डितः।
अर्धेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुःसहः॥ ३७॥

इत्युक्त्वा तस्य शिरश्छेदो विहितः। अथ तैश्च पश्चाद्गत्वा कश्चिद्ग्राम आसादितः। तेऽपि ग्रामीणैर्निमन्त्रिताः पृथक्पृथग्गृहेषु नीताः। तत एकस्य सूत्रिका[३] घृतखण्डसंयुक्ता भोजने दत्ता। ततो विचिन्त्य

---

१. त्वरिता—द्रुता, अचिन्तनीया सूक्ष्मा च।

२. पत्रं—वाहनं नौकादिकं, पर्णं च। 'पत्रं तु वाहने पर्णे' इति विश्वः।

३. सूत्रिका—'सेमई' इति भाषायाम्।

पण्डितेनोक्तम्--'यत्--

'दीर्घसूत्री विनश्यति ।'[1]

एव मुक्त्वा भोजनं परित्यज्य गतः । तथा द्वितीयस्य मण्डका[2] दत्ताः । तेनाप्युक्तम्

'अतिविस्तारविस्तीर्णं तद्भवेन्न चिरायुषम् ।'[3]

स च भोजनं त्यक्त्वा गतः । अथ तृतीयस्य वटिकाभोजनं दत्तम् । तत्रापि पण्डितेनोक्तम्--

'छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ।'[4]

एवं तेऽपि त्रयः पण्डिताः क्षुत्क्षामकण्ठा लोकैर्हास्यमानास्ततः स्थानात्स्वदेशं गताः । अथ सुवर्णसिद्धिराह--'यत्त्वं लोकव्यवहारमजानन्मया वार्यमाणोऽपि न स्थितः, तत ईदृशीमवस्थामुपगतः । अतोऽहं ब्रवीमि--'अपि शास्त्रेषु कुशलाः' इति ॥ तच्छ्रुत्वा चक्रधर आह--'अहो, अकारणमेतत् । बहुबुद्धयोऽपि विनश्यन्ति दुष्टदैवेन नाशिताः । स्वल्पबुद्धयोऽप्येकस्मिन्कुले नन्दन्ति संततम् । उक्तं च—

अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं
सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति ।
जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः
कृतप्रयत्नोऽपि गृहे न जीवति ॥ ३८ ॥

---

१. दीर्घसूत्री—आलस्योपहतः । 'दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः—इति कोशः । दीर्घाः सूत्रिकाः यस्येति वा ।

२. मण्डकाः—करपट्टिका, अपूपा वा ।

३. अतिविस्तारेण विस्तीर्णं वस्तु भोजनादिकं वा चिरायुषं चिरस्थायि दीर्घजीवनप्रदं वा न भवति इत्यर्थः ।

४. छिद्रेषु—विवरेषु, दोषेषु च ।

तथा च—

शतबुद्धिः शिरस्थोऽयं लम्बते च सहस्रधीः ।
एकबुद्धिरहं भद्रे क्रीडामि विमले जले ॥ ३९ ॥

सुवर्णसिद्धिराह—'कथमेतत् ।' स आह—

५. शतबुद्ध्यादिमत्स्यत्रय कथा ।

कस्मिंश्चिज्जलाशये शतबुद्धिः सहस्रबुद्धिश्च द्वौ मत्स्यौ निवसतः स्म । अथ तयोरेकबुद्धिर्नाम मण्डूको मित्रतां गतः । एवं ते त्रयोऽपि जलतीरे कंचित्कालं वेलायां च सुभाषितगोष्ठीसुखमनुभूय भूयोऽपि सलिलं प्रविशन्ति । अथ कदाचित्तेषां गोष्ठीगतानां जालहस्ताधीवराः प्रभूतैर्मत्स्यैर्व्यापादितैर्मस्तके बिधृतैरस्तमनवेलायां तस्मिञ्जलाशये समायाताः । ततः सलिलाशयं दृष्ट्वा मिथः प्रोचुः—'अहो, बहुमत्स्योऽयं ह्रदो दृश्यते, स्वल्पसलिलश्च । तत्प्रभातेऽत्रागमिष्यामः ।' एवमुक्त्वा स्वगृहं गताः मत्स्याश्च विषण्णवदना मिथो मन्त्रं चक्रुः । ततो मण्डूक आह 'भोः शतबुद्धे, श्रुतं धीवरोक्तं भवता? तत्किमत्र युज्यते कर्तुम् । पलायनमवष्टम्भो[1] वा । यत्कर्तुं युक्तं भवति तदादिश्यतामद्य ।' तच्छ्रुत्वा सहस्रबुद्धिः प्रहस्य आह—'भो मित्र, मा भैषीः यतो वचनस्मरणमात्रादेव भयं न कार्यम् । न भेतव्यम् ।

उक्तं च—

सर्पाणां च खलानां च सर्वेषां दुष्टचेतसाम् ।
अभिप्राया न सिध्यन्ति तेनेदं वर्तते जगत् ॥ ४० ॥

तत्तावत्तेषामागमनमपि न संपत्स्यते । भविष्यति वा तर्हि त्वां बुद्धि-

१. अवष्टम्भः-धृत्या अत्रैवावस्थानं ।

प्रभावेणात्मसहितं रक्षयिष्यामि । यतोऽनेकां सलिलगतिचर्यामहं जानामि ।' तदाकर्ण्य शतबुद्धिराह—'भो' युक्तमुक्तं भवता । सहस्रबुद्धिरेव भवान् । अथवा साध्विदमुच्यते—

बुद्धेर्बुद्धिमतां लोके नास्त्यगम्यं हि किंचन ।
बुद्ध्या यतो हता नन्दाश्चाणक्येनासिपाणयः ॥ ४१ ॥

तथा च—

न यत्रास्ति गतिर्वायो रश्मीनां च विवस्वतः ।
तत्रापि प्रविशत्याशु बुद्धिर्बुद्धिमतां सदा' ॥ ४२ ॥

ततो वचनश्रवणमात्रादपि पितृपर्यायागतं जन्मस्थानं त्यक्तुं न शक्यते । उक्तं च—

न तत्स्वर्गेऽपि सौख्यं स्याद्दिव्यस्पर्शनशोभने ।
कुस्थानेऽपि भवेत्पुंसां जन्मनो यत्र संभवः[१] ॥ ४३ ॥

तन्न कदाचिदपि गन्तव्यम् । अहं त्वां स्वबुद्धिप्रभावेण रक्षयिष्यामि । मण्डूक आह—'भद्रौ, मम तावदेकैव बुद्धिः पलायनपरा । तदहमन्यं जलाशयमद्यैव सभार्यो यास्यामि, एवमुक्त्वा स मण्डूको रात्रावेवान्यजलाशयं गतः । धीवरैरपि प्रभात आगत्य जघन्यमध्यमोत्तमजलचरा मत्स्यकूर्ममण्डूककर्कटादयो गृहीताः । तावपि शतबुद्धिसहस्रबुद्धी सभार्यौ पलायमानौ चिरमात्मानं गतिविशेषविज्ञानैः कुटिलचारेण रक्षन्तौ जाले पतितौ व्यापादितौ च । अथापराह्णसमये प्रहृष्टास्ते धीवराः स्वगृहं प्रति प्रस्थिताः । गुरुत्वाच्चैकेन शतबुद्धिःस्कन्धे कृतः सहस्रबुद्धिः प्रलम्बमानो नीयते । ततश्च

१. दिव्यस्पर्शनशोभने—दिव्यानां अलौकिकानां वस्तूनां स्पर्शनेन—दानेन शोभने ।' विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनमित्यमरः ।

वापीकण्ठोपगतेन मण्डूकेन तौ तथा नीयमानौ दृष्ट्वाऽभिहिता स्वपत्नी—'प्रिये पश्य पश्य।

शतबुद्धिः शिरःस्थोऽयं लम्बते च सहस्रधीः।
एकबुद्धिरहं भद्रे क्रीडामि विमले जले॥ ४४॥

अतोऽहं ब्रवीमि—'शतबुद्धिः शिरःस्थोऽयम्' इति॥ नैकान्ते बुद्धिरपि प्रमाणम्। सुवर्णसिद्धिराह—'यद्यप्येतदस्ति तथापि मित्रवचनमनुल्लङ्घनीयम्। परं किं क्रियते। निवारितोऽपि मया न स्थितोऽतिलौल्याद्विद्याहंकाराच्च। अथवा साध्विदमुच्यते—

साधु मातुल! गीतेन मया प्रोक्तोऽपि न स्थितः।
अपूर्वोऽयं मणिर्बद्धः, संप्राप्तं गीतलक्षणम्[1]॥ ४५॥

चक्रधर आह—'कथमेतत्।' सोऽब्रवीत्—

६. संगीतप्रियरासभ कथा।

कस्मिंश्चिदधिष्ठान उद्धतो नाम गर्दभः प्रतिवसति स्म। सदैव रजकगृहे भारोद्वहनं कृत्वा रात्रौ स्वेच्छया पर्यटति। ततः प्रत्यूषे बन्धनभयात्स्वयमेव रजकगृहमायाति। रजकोऽपि ततस्तं बन्धनेन नियुनक्ति। अथ तस्य रात्रौ पर्यटतः क्षेत्राणि कदाचिच्छृगालेन सह मैत्री संजाता। स च पीवरत्वाद्वृतिभङ्गं कृत्वा कर्कटिकाक्षेत्रे शृगालसहितः प्रविशति। एवं तौ यदृच्छया चिर्भटिकाभक्षणं कृत्वा प्रत्यहं प्रत्यूषे स्वस्थानं व्रजतः।

अथ कदाचित्तेन मदोद्धतेन रासभेन क्षेत्रमध्यस्थितेन शृगालोऽभिहितः—'भो भगिनीसुत, पश्य पश्य।। अतीव निर्मला रजनी। तदहं गीतं करिष्यामि। तत्कथय कतमेन रागेण करोमि।' स

१. गीत लक्षणम्—गीत प्रशस्तिसूत्रकं चिह्नम् (मैडल)।

आह—'माम, किमनेन वृथानर्थप्रचालनेन । यतश्चौरकर्मप्रवृत्तावावां, निभृतैश्च चौरैरत्र स्थातव्यम् ।

अपरं त्वदीयं गीतं न मधुरस्वरम् । शङ्खशब्दानुकारं दूरादपि श्रूयते । तदत्र क्षेत्रे रक्षापुरुषाः सुप्ताः सन्ति । त उत्थाय वधं बन्धं वा करिष्यन्ति । तद्भक्षय तावदमृतमयीश्चिर्भटीः । मा त्वमत्र गीतव्यापारपरो भव ।' तच्छ्रुत्वा रासभ आह—'भोः, वनाश्रयत्वात्त्वं गीतरसं न वेत्सि । तेनैतद् ब्रवीषि । उक्तं च—

शरज्ज्योत्स्नाहते दूरं तमसि प्रियसंनिधौ ।[1]
धन्यानां विशति श्रोत्रे गीतझङ्कारजा सुधा' ॥ ४६ ॥

शृगाल आह—'माम, अस्त्येतत् । परं न वेत्सि त्वं गीतम् । केवलमुन्नदसि । तत्किं तेन स्वार्थभ्रंशकेन ।' रासभ आह—'धिग्धिङ्मूर्ख, किमहं न जानामि गीतम् । तद्यथा तस्य भेदाः शृणु ।

सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्च्छनाश्चैकविंशतिः ।
तालास्त्वेकोनपञ्चाशत्तिस्रो मात्रा लयास्त्रयः[2] ॥ ४७ ॥

---

१. तमसि-अन्धकारे दूरं-दूरतरं अतिशयेनेत्यर्थः शरज्ज्योत्स्नाहते—शरदि या ज्योत्स्ना—चन्द्रिका तया हते नाशिते सति, प्रियसन्निधौ—प्रेमास्पदजनस्य सामीप्ये सति, गीतझङ्कारजा सुधा—गीतध्वनिसमुत्थं पीयूषं धन्यानामेव श्रोत्रे विशति ।

२. स्वरा निषादादयः सप्त । "निषादर्षभगान्धार षड्जमध्यमधैवताः । पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्री कण्ठोत्थिताः स्वराः ।" इत्यमरः । ते एवं संगीतशास्त्रे संक्षेपेण—स, रे, ग, म, प, ध, नि, इत्युच्यन्ते । ग्रामाः त्रयः—षड्ज ग्रामः, मध्यम ग्रामः, निषादग्रामश्च । स्वराणां

स्थानत्रयं यतीनां च षडास्यानि रसा नव ।
रागाः षट्त्रिंशतिर्भावाश्चत्वारिंशत्ततः स्मृताः[१] ॥ ४८ ॥
पञ्चाशीत्यधिकं ह्येतद्गीताङ्गानां शतं स्मृतम् ।
स्वयमेव पुरा प्रोक्तं भरतेन श्रुतेः परम्[२] ॥ ४९ ॥
नान्यद्गीतात्प्रियं लोके देवानामपि दृश्यते ।
शुष्कस्नायुस्वराह्लादात्त्र्यक्षं जग्राह रावणः ॥ ५० ॥

तत्कथं भगिनीसुत, मामनभिज्ञं वदन्निवारयसि ।' शृगाल आह—'माम, यद्येवं तदहं तावद्वृत्तेर्द्वारस्थितः क्षेत्रपालमवलोकयामि । त्वं पुनः स्वेच्छया गीतं कुरु ।' तथानुष्ठिते रासभरटनमाकर्ण्य क्षेत्रपः क्रोधाद्दन्तान्घर्षयन्प्रधावितः । यावद्रासभो दृष्टस्तावल्लगुडप्रहारैस्तथा हतः, यथा प्रताडितो भूपृष्ठे पतितः । ततश्च सच्छिद्रमुलूखलं गले बद्ध्वा क्षेत्रपालः प्रसुप्तः । रासभोऽपि स्वजातिस्वभावाद् गतवेदनः क्षणेनाभ्युत्थितः । उक्तं च—

सारमेयस्य चाश्वस्य रासभस्य विशेषतः ।
मुहूर्तात्परतो न स्यात्प्रहारजनिता व्यथा ॥ ५१ ॥

ततस्तमेवोलूखलमादाय वृत्तिं चूर्णयित्वा पलायितुमारब्धः । अत्रान्तरे शृगालोऽपि दूरादेव तं दृष्ट्वा सस्मितमाह—

आरोहावरोह क्रमरूपा एकविंशतिः मूर्छना । ह्रस्व दीर्घ प्लुतभेदेन तिस्रो मात्राः ।

१. यतीनां—विरामाणाम् । आस्यानि—मुखस्थानानि कण्ठः, तालुः, मूर्धा, दन्ताः, ओष्ठः, नासिका चेति षट् । रसाः तावत् शृङ्गार हास्य करुण रौद्र वीर भयानक बीभत्साद्भुत शान्ताख्याः नव ।

२. गणनया गीताङ्गानि अशीत्यधिकं शतं (१८०) एव जायन्ते । न तु पञ्चाशीत्यधिकं शतम् ।

'साधु मातुल गीतेन मया प्रोक्तोऽपि न स्थितः।
अपूर्वोऽयं मणिर्बद्धः संप्राप्तं गीतलक्षणम् ॥ ५२ ।

तद्भवानपि मया वार्यमाणोऽपि न स्थितः।' तच्छ्रुत्वा चक्रधर आह—'भो मित्र, सत्यमेतत्। अथवा साध्विदमुच्यते—

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा मित्रोक्तं न करोति यः।
स एव निधनं याति यथा मन्थरकौलिकः ॥ ५३ ॥

सुवर्णसिद्धिराह--'कथमेतत्।' सोऽब्रवीत्--

७. मन्थर कौलिक कथा।

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने मन्थरको नाम कौलिकः प्रतिवसति स्म। तस्य कदाचित्पटकर्माणि कुर्वतः सर्वपटकर्मकाष्ठानि भग्नानि। ततः स कुठारमादाय वने काष्ठार्थं गतः। स च समुद्रतटं यावद् भ्रमन् प्रयातः, ततश्च तत्र शिंशपापादपस्तेन दृष्टः। ततश्चिन्तितवान्—'महानयं वृक्षो दृश्यते। तदनेन कर्तितेन प्रभूतानि पटकर्मोपकरणानि भविष्यन्ति।' इत्यवधार्य तस्योपरि कुठारमुत्क्षिप्तवान्। अथ तत्र वृक्षे कश्चिद्व्यन्तरः समाश्रित आसीत्। अथ तेनाभिहितम्—'भोः' मदाश्रयोऽयं पादपः सर्वथा रक्षणीयः, यतोऽहमत्र महासौख्येन तिष्ठामि समुद्रकल्लोलस्पर्शनाच्छीतवायुनाऽऽप्यायितः।' कौलिक आह—'भोः, किमहं करोमि। दारुसामग्रीं बिना मे कुटुम्बं बुभुक्षया पीड्यते। तस्मादन्यत्र शीघ्रं गम्यताम्। अहमेनं कर्तयिष्यामि।' व्यन्तर आह—'भो, तुष्टस्तवाहम्। तत्प्रार्थ्यतामभीष्टं किंचित्। रक्षैनं पादपम्' इति। कौलिक आह—'यद्येवं तदहं स्वगृहं गत्वा स्वमित्रं स्वभार्यां च पृष्ट्वाऽऽगमिष्यामि। ततस्त्वया देयम्।'

अथ 'तथा' इति प्रतिज्ञाते व्यन्तरेण स कौलिकः प्रहृष्टः स्वगृहं

प्रतिनिवृत्तः । यावदग्रे गच्छति तावद् ग्रामप्रवेशे निजसुहृदं नापितमपश्यत् । ततस्तस्य व्यन्तरवाक्यं निवेदयामास—'यदहो मित्र, मम कश्चिद् व्यन्तरः सिद्धः । तत्कथय किं प्रार्थये । अहं त्वां प्रष्टुमागतः ।' नापित आह 'भद्र' यद्येवं तद्राज्यं प्रार्थय येन त्वं राजा भवसि, अहं त्वन्मन्त्री च । द्वावपीह सुखमनुभूय परलोकसुखमनुभवावः । उक्तं च—

राजा दानपरो नित्यमिह कीर्तिमवाप्य च ।
तत्प्रभावात्पुनः स्वर्गे स्पर्धते त्रिदशैः सह ॥ ५४ ॥

कौलिक आह—'अस्त्येतत्परम् तथापि गृहिणीं पृच्छामि ।' स आह—'भद्र, शास्त्रविरुद्धमेतद्यत्स्त्रिया सह मन्त्रः, यतस्ताः स्वल्पमतयो भवन्ति ।

कौलिक आह—'तथापि प्रष्टव्या सा मया । यतः पतिव्रता सा । अपरं तामपृष्ट्वाऽहं न किंचित्करोमि ।' एवं तमभिधाय सत्वरं गत्वा तामुवाच—'प्रिये, अस्माकं कश्चिद् व्यन्तरः सिद्धः । स वाञ्छितं प्रयच्छति । तदहं त्वां प्रष्टुमागतः । तत्कथय किं प्रार्थये । एष तावन्मम मित्रं नापितो वदत्येवं यद्राज्यं प्रार्थयस्व ।' साह 'आर्यपुत्र का मतिर्नापितानाम् । तन्न कार्यं तद्वचः । उक्तं च—

चारणैर्वन्दिभिर्नीचैर्नापितैर्बालकैरपि ।[१]
न मन्त्रं मतिमान्कुर्यात्सार्धं भिक्षुभिरेव च ॥ ५५ ॥

अपरं महती क्लेशपरम्परैषा राज्यस्थितिः संधिविग्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभावादिभिः कदाचित्पुरुषस्य सुखं न प्रयच्छतीति । यतः—

१, चारणाः—कुशीलवा नटवृत्तयः । वन्दिनः—स्तुतिपाठकाः ।

यदैव राज्ये क्रियतेऽभिषेक-
स्तदैव याति व्यसनेषु बुद्धिः ।
घटा नृपाणामभिषेककाले
सहाम्भसैवापदमुद्गिरन्ति ॥ ५६ ॥

तथा च ।

रामस्य व्रजनं वने, निवसनं पाण्डोः सुतानां वने
वृष्णीनां निधनं, नलस्य नृपते राज्यात्परिभ्रंशनम् ।
सौदासं तदवस्थमर्जुनवधं संचिन्त्य, लङ्केश्वरं[३]
दृष्ट्वा राज्यकृते विडम्बनगतं, तस्मान्न तद्वाञ्छयेत् ॥ ५७ ॥
यदर्थं भ्रातरः पुत्रा अपि वाञ्छन्ति ये निजाः ।
वधं राज्यकृतां राज्ञां तद्राज्यं दूरतस्त्यजेत् ॥ ५८ ॥

कौलिक आह--'सत्यमुक्तं भवत्या । तत्कथय किं प्रार्थये ।' साऽह--'त्वं तावदेकं पटं नित्यमेव निष्पादयसि । तेन सर्वा व्ययशुद्धिः[४] संपद्यते । इदानीं स्वमात्मनोऽन्यद्बाहुयुगलं द्वितीयं शिरश्च याचस्व । येन पटद्वयं संपादयसि पुरतः पृष्ठतश्च । एकस्य मूल्येन गृहे यथापूर्वं व्ययं संपादयिष्यसि । द्वितीयस्य मूल्येन विशेषकृत्यानि करिष्यसि । एवं सौख्येन स्वजातिमध्ये श्लाघ्यमानस्य कालो यास्यति । लोकद्वयस्योपार्जना भविष्यति । सोऽपि तदाकर्ण्य प्रहृष्टः प्राह--'साधु पतिव्रते, साधु । युक्तमुक्तं भवत्या । तदेवं करिष्यामि । एष मे निश्चयः ।'

---

२. सन्धि० देखो काकोलुकीय पृष्ठ २ ।

३. सौदासः-तन्नामा कश्चित् सूर्यवंशीयः नरपतिविशेषः । तं तदवस्थं-गुरोः वशिष्ठस्य शापवचनेन राक्षसयोनिंप्राप्तम् ।

४. व्ययशुद्धिः—व्ययनिर्वाहः ।

ततोऽसौ गत्वा व्यन्तरं प्रार्थयांचक्रे--'भोः' यदि ममेप्सितं प्रयच्छसि, तद्देहि मे द्वितीयं बाहुयुगलं शिरश्च। एवमभिहिते तत्क्षणादेव द्विशिराश्चतुर्बाहुश्च संजातः। ततो हृष्टमना यावद्गृहमागच्छति, तावल्लोकै राक्षसोऽयमिति मन्यमानैर्लगुडपाषाणप्रहारैस्ताडितो मृतश्च। अतोऽहं ब्रवीमि— 'यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा' इति॥ चक्रधर आह-- भोः, सत्यमेतत्। सर्वोऽपि जनोऽश्रद्धेयामाशापिशाचिकां प्राप्य हास्यपदवीं याति। अथवा साध्विदमुच्यते केनापि—

> अनागतवतीं चिन्तामसंभाव्यां करोति यः।
> स एव पाण्डुरः शेते सोमशर्मपिता यथा' ॥ ५९ ॥

सुवर्णसिद्धिराह--'कथमेतत्'। सोऽब्रवीत्—

८. स्वभाव कृपण विप्र कथा।

कस्मिंश्चिन्नगरे कश्चित्स्वभावकृपणो नाम ब्राह्मणः प्रतिवसति स्म। तेन भिक्षार्जितैः सक्तुभिर्भुक्तशेषैः कलशः संपूरितः। तं च घटं नागदन्तेऽवलम्ब्य तस्याधस्तात्खट्वां निधाय सततमेकदृष्ट्या तमवलोकयति। अथ कदाचिद्रात्रौ सुप्तश्चिन्तयामास--'यत्परिपूर्णोऽयं घटस्तावत्सक्तुभिर्वर्तते। तद्यदि दुर्भिक्षं भवति तदनेन रूप्यकाणां शतमुत्पद्यते। ततस्तेन मयाऽजाद्वयं ग्रहीतव्यम्। ततः षाण्मासिकप्रसववशात्ताभ्यां यूथं भविष्यति। ततोऽजाभिः प्रभूता गा ग्रहीष्यामि, गोभिर्महिषीः, महिषीभिर्वडवाः, वडवाप्रसवतः प्रभूता अश्वा भविष्यन्ति। तेषां विक्रयात्प्रभूतं सुवर्णं भविष्यति। सुवर्णेन चतुःशालं गृहं संपद्यते। ततः कश्चिद्ब्राह्मणो मम गृहमागत्य प्राप्तवयस्कां रूपाढ्यां कन्यां दास्यति। तत्सकाशात्पुत्रो मे भवि-

ष्यति। तस्याहं सोमशर्मेति नाम करिष्यामि। ततस्तस्मिञ्जानुचलनयोग्ये संजातेऽहं पुस्तकं गृहीत्वाऽश्वशालायाः पृष्ठदेश उपविष्टस्तदवधारयिष्यामि। अत्रान्तरे सोमशर्मा मां दृष्ट्वा जनन्युत्सङ्गाज्जानुप्रचलनपरोऽश्वखुरासन्नवर्ती मत्समीपमागमिष्यति। ततोऽहं ब्राह्मणीं कोपाविष्टोऽभिधास्यामि--'गृहाण तावद्बालकम्। सापि गृहकर्मव्यग्रतयाऽस्मद्वचनं न श्रोष्यति। ततोऽहं समुत्थाय तां पादप्रहारेण ताडयिष्यामि। एवं तेन ध्यानस्थितेन तथैव पादप्रहारो दत्तो यथा घटो भग्नः, स च सक्तुभिः पाण्डुरतां गतः। अतोऽहं ब्रवीमि–'अनागतवतीं चिन्ताम्' इति॥ सुवर्णसिद्धिराह--'एवमेतत्। कस्ते दोषः। यतः सर्वोऽपि लोभेन विडम्बितो बाध्यते। उक्तं च–

यो लौल्यात्कुरुते कर्म नैवोदर्कमवेक्षते।
विडम्बनामवाप्नोति स यथा चन्द्रभूपतिः॥ ६०॥

चक्रधर आह--'कथमेतत्।' स आह--

६. चन्द्रभूपति कथा।

कस्मिंश्चिन्नगरे चन्द्रो नाम भूपतिः प्रतिवसति स्म। तस्य पुत्रा वानरक्रीडारता वानरयूथं नित्यमेवानेकभोजनभक्ष्यादिभिः पुष्टिं नयन्ति स्म। अथ वानरयूथाधिपो यः स औशनस-बार्हस्पत्य-चाणक्यमतवित् तदनुष्ठाता च तान्सर्वानप्यध्यापयति स्म।

अथ तस्मिन्राजगृहे लघुकुमारवाहनयोग्यं मेषयूथमस्ति। तन्मध्यादेको जिह्वालौल्यादहर्निशं निःशङ्कं महानसे प्रविश्य यत्पश्यति तत्सर्वं भक्षयति। ते च सूपकारा यत्किंचित्काष्ठं मृण्मयं भाजनं कांस्यपात्रं वा पश्यन्ति तेनाशु ताडयन्ति। सोऽपि वानरयूथपस्तद्दृष्ट्वा

व्यचिन्तयत्—'अहो, मेषसूपकारकलहोऽयं वानराणां क्षयाय भविष्यति, यतोऽन्नास्वादलम्पटोऽयं मेषो, महाकोपाश्च सूपकारा यथासन्नवस्तुना प्रहरन्ति। तद्यदि वस्तुनोऽभावात्कदाचिदुल्मुकेन ताडयिष्यन्ति तदोर्णाप्रचुरोऽयं मेषः स्वल्पेनापि वह्निना प्रज्वलिष्यति। तद्दह्यमानो पुनरश्वकुट्यां समीवर्तिन्यां प्रवेक्ष्यति, सापि तृणप्राचुर्याज्ज्वलिष्यति। ततोऽश्वा वह्निदाहमवाप्स्यन्ति। शालिहोत्रेण[1] पुनरेतदुक्तम्—'यद्वानरवसयाऽश्वानां वह्निदाहदोषः प्रशाम्यति। तन्नूनमेतेन भाव्यमत्र निश्चयः।' एवं निश्चित्य सर्वान्वानरानाहूय रहसि प्रोवाच। यतः—

'मेषेण सूपकाराणां कलहो यत्र जायते।
स भविष्यत्यसंदिग्धं वानराणां क्षयावहः॥ ६१॥
तस्मात्स्यात्कलहो यत्र गृहे नित्यमकारणः।
तद्गृहं जीवितं वाञ्छन्दूरतः परिवर्जयेत्॥ ६२॥

तथा च--

कलहान्तानि हर्म्याणि, कुवाक्यान्तं च सौहृदम्।
कुराजान्तानि राष्ट्राणि, कुकर्मान्तं यशो नृणाम्॥ ६३॥

तन्न यावत्सर्वेषां संक्षयो भवति, तावदेतद्राजगृहं संत्यज्य वनं गच्छामः।' अथ तत्तस्य वचनमश्रद्धेयं श्रुत्वा मदोद्धता वानराः प्रहस्य प्रोचुः-'भोः, भवतो वृद्धभावाद् बुद्धिवैकल्यं संजातं येनैतद्ब्रवीषि। उक्तं च—

वदनं दशनैर्हीनं, लाला स्रवति नित्यशः।
न मतिः स्फुरति क्वापि, बाले वृद्धे विशेषतः॥ ६४॥

---

१. शालिहोत्रः—अश्व वैद्यक शास्त्र प्रणेता मुनिविशेषः।

न वयं स्वर्गसमानोपभोगान्नानाविधान्भक्ष्यविशेषान्राजपुत्रैः स्वहस्तदत्तानमृतकल्पान्परित्यज्य तत्राटव्यां कषायकटुतिक्तक्षाररूक्षफलानि भक्षयिष्यामः ।' तच्छ्रुत्वाऽश्रुकलुषां दृष्टिं कृत्वा स प्रोवाच—'रे रे मूर्खाः, यूयमेतस्य सुखस्य परिणामं न जानीथ । किंपाकरसास्वादनप्रायमेतत्सुखं १ परिणामे विषवद्भविष्यति । तदहं कुलक्षयं स्वयं नावलोकयिष्यामि । सांप्रतं वनं यास्यामि । उक्तं च—

मित्रं व्यसनसंप्राप्तं, स्वस्थानं परपीडितम् ।
धन्यास्ते ये न पश्यन्ति देशभङ्गं कुलक्षयम्' ॥ ६५ ॥

एवमभिधाय सर्वांस्तान्परित्यज्य स यूथाधिपोऽटव्यां गतः । अथ तस्मिन्गतेऽन्यस्मिन्नहनि स मेषो महानसे प्रविष्टो, यावत्सूपकारेण नान्यत्किंचित्समासादितम् तावदर्धज्वलितकाष्ठेन ताड्यमानो जाज्वल्यमानशरीरः शब्दायमानोऽश्वकुट्यां समीपवर्तिन्यां प्रविष्टः । तत्र तृणप्राचुर्ययुक्तायां क्षितौ तस्य प्रलुठतः सर्वत्रापि वह्निज्वालास्तथा समुत्थिता यथा केचिदश्वाः स्फुटितलोचनाः पञ्चत्वं गताः, केचिद्बन्धनानि त्रोटयित्वाऽर्धदग्धशरीरा इतश्चेतश्च हेषायमाणा धावमानाः सर्वमपि जनसमूहमाकुलीचक्रुः । अत्रान्तरे राजा सविषादः शालिहोत्रज्ञान्वैद्यानाहूय प्रोवाच— 'भोः, प्रोच्यतामेषामश्वानां कश्चिद्दाहोपशमनोपायः ।' तेऽपि शास्त्राणि विलोक्य प्रोचुः—'देव, प्रोक्तमत्र विषये भगवता शालिहोत्रेण यत्—

कपीनां मेदसा दोषो वह्निदाहसमुद्भवः ।
अश्वानां नाशमभ्येति, तमः सूर्योदये यथा ॥ ६६ ॥

तत्क्रियतामेतच्चिकित्सितं द्राक्, यावदेते न दाहदोषेण विनश्यन्ति ।

१. किंपाकः—विषवृक्षः । तत्फलरसास्वादनमादौ सुखदमपि परिणामे मृत्युदं भवति । अत्र प्राय शब्दः सादृश्ये ।

सोऽपि तदाकर्ण्य समस्तवानरवधमादिष्टवान्। किं बहुना सर्वेऽपि ते वानरा विविधायुधलगुडपाषाणादिभिर्व्यापादिता इति। अथ सोऽपि वानरयूथपस्तं पुत्रपौत्रभ्रातृसुतभागिनेयादिसंक्षयं ज्ञात्वा परं विषादमुपागतः। स त्यक्ताहारक्रियो वनाद्वनं पर्यटति। अचिन्तयच्च—'कथमहं तस्य नृपापसदस्यानृणतां कृत्येनापकृत्य[1] करिष्यामि। उक्तं च—

मर्षयेद्धर्षणां योऽत्र वंशजां परनिर्मिताम्।
भयाद्वा यदि वा कामात्स ज्ञेयः पुरुषाधमः' ॥ ६७ ॥

अथ तेन वृद्धवानरेण कुत्रचित्पिपासाकुलेन भ्रमता पद्मिनीषण्डमण्डितं सरः समासादितम्। तत्र यावत्सूक्ष्मेक्षिकयावलोकयति तावद्वनचरमनुष्याणां पदपङ्क्तिप्रवेशोऽस्ति, न निष्क्रमणम्। ततश्चिन्तितम्—'नूनमत्र जलान्ते दुष्टग्राहेण भाव्यम्। तत्पद्मिनीनालमादाय दूरस्थोऽपि जलं पिबामि।'

तथानुष्ठिते तन्मध्याद्राक्षसो निष्क्रम्य रत्नमालाविभूषितकण्ठस्तमुवाच—'भोः, अत्र यः सलिले प्रवेशं करोति स मे भक्ष्यः' इति। तन्नास्ति धूर्ततरस्त्वत्समो यत्पानीयमनेन विधिना पिबसि। ततस्तुष्टोऽहम्। प्रार्थयस्व हृदयवाञ्छितम्।' कपिराह—'भोः, कियती ते भक्षणशक्तिः।' स आह—'शतसहस्रायुतलक्षाण्यपि जलप्रविष्टानि भक्षयामि। बाह्यतः शृगालोऽपि मां दूषयति।' वानर आह—'अस्ति मे केनचिद्भूपतिना सहात्यन्तं वैरम्। यद्येनां रत्नमालां मे प्रयच्छसि तत्सपरिवारमपि तं भूपतिं वाक्प्रपञ्चेन लोभयित्वाऽत्र सरसि प्रवेशयामि।' सोऽपि श्रद्धेयं वचस्तस्य श्रुत्वा रत्नमालां दत्त्वा प्राह—

१, कृत्येन—केनचित् कर्मणा अपकृत्य—अपकारं कृत्वा अनृणतां करिष्यामि वैर निर्यातनार्थं आनृण्यं विधास्यामि।

भो मित्र, यत्समुचितं भवति तत्कर्तव्यम्' इति ।

वानरोऽपि रत्नमालाविभूषितकण्ठो राजभवने वृक्षप्रासादेषु परिभ्रमन्नेकदा दृष्टः, पृष्टश्च— 'भो यूथप, भवानियन्तं कालं कुत्र स्थितः । भवतेदृग्रत्नमाला कुत्र लब्धा, या दीप्त्या सूर्यमपि तिरस्करोति।' वानरः प्राह—'अस्ति कुत्रचिदरण्ये गुप्ततरं महत्सरो धनदनिर्मितम् । तत्र सूर्येऽर्धोदिते रविवारे यः कश्चिन्निमज्जति, स धनदप्रसादादीदृग्रत्नमालाविभूषितकण्ठो निःसरति ।'

अथ भूभुजा तदाकर्ण्य स वानरः समाहूतः, पृष्टश्च—'भो यूथाधिप, किं सत्यमेतत् । रत्नमालासनाथं सरोऽस्ति क्वापि ।' कपिराह—'स्वामिन्, एष प्रत्यक्षतया मत्कण्ठस्थितया रत्नमालया प्रत्ययस्ते । तद्यदि रत्नमालया प्रयोजनं तन्मया सह कमपि प्रेषय येन दर्शयामि ।' तच्छ्रुत्वा नृपतिराह—'यद्येवं तदहं सपरिजनः स्वयमेष्यामि । येन प्रभूता रत्नमालाः संपद्यन्ते ।' वानर आह—'एवं क्रियताम् ।' तथानुष्ठिते भूपतिना सह रत्नमालालोभेन सर्वे कलत्रभृत्याः प्रस्थिताः । वानरोऽपि राज्ञा दोलाधिरूढेन स्वोत्सङ्गे आरोपितः सुखेन प्रीतिपूर्वमानीयते । अथवा साध्विदमुच्यते—

तृष्णे देवि नमस्तुभ्यं यया वित्तान्विता अपि ।
अकृत्येषु नियोज्यन्ते भ्राम्यन्ते दुर्गमेष्वपि ॥ ६८ ॥

तथा च

इच्छति शती सहस्रं, सहस्री लक्षमीहते ।
लक्षाधिपस्तथा राज्यं, राज्यस्थः स्वर्गमीहते ॥ ६९ ॥
जीर्यन्ते जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।
जीर्यतश्चक्षुषी श्रोत्रे, तृष्णैका तरुणायते ॥ ७० ॥

अथ तत्सरः समासाद्य वानरः प्रत्यूषसमये राजानमुवाच—'देव, अत्रार्धोदिते सूर्येऽत्र प्रविष्टानां सिद्धिर्भवति। यत्सर्वोऽपि जन एकदैव प्रविशतु। त्वया पुनर्मया सह प्रवेष्टव्यं येन पूर्वदृष्टस्थानमासाद्य प्रभूतास्ते रत्नमाला दर्शयामि।' अथ प्रविष्टास्ते लोकाः सर्वे भक्षिता राक्षसेन।

अथ तेषु चिरायमाणेषु राजा वानरमाह—'भो यूथाधिप, किमिति चिरायते मे जनः।' तच्छ्रुत्वा वानरः सत्वरं वृक्षमारुह्य राजानमुवाच—'भो दुष्टनरपते, राक्षसेनान्तःसलिलस्थितेन भक्षितस्ते परिजनः। साधितं मया कुलक्षयजं वैरम्। तद्गम्यताम्। त्वं स्वामीति मत्वा नात्र प्रवेशितः। उक्तं च—

कृते प्रतिकृतिं कुर्याद्धिंसिते प्रतिहिंसितम्।[१]
न तत्र दोषं पश्यामि दुष्टे दुष्टं समाचरेत्' ॥ ७१ ॥

तत्त्वया मम कुलक्षयः कृतः, मया पुनस्तव' इति। अथैतदाकर्ण्य राजा कोपाविष्टः पदातिरेकाकी यथायातमार्गेण निष्क्रान्तः। अथ तस्मिन्भूपतौ गते राक्षसस्तृप्तो जलान्निष्क्रम्य सानन्दमिदमाह—

'हतः शत्रुः कृतं मित्रं रत्नमाला न हारिता।
नालेन पिबता तोयं भवता साधु वानर' ॥ ७२ ॥

अतोऽहं ब्रवीमि— 'यो लौल्यात्कुरुते कर्म' इति ॥ एवमुक्त्वा भूयोऽपि स चक्रधरमाह—'भो मित्र, प्रेषय मां येन स्वगृहं गच्छामि।' चक्रधर आह —'भद्र, आपदर्थे

१. कृते-उपकारे अपकारे वा कृते इति भावः प्रतिकृतिं—प्रतिक्रियां, प्रत्युपकारं प्रत्यपकारं वा इत्यर्थः कुर्यात्। दुष्टं-दूषितं कर्म शाठ्यादिकम्।

धनमित्रसंग्रहः क्रियते। तन्मामेवंविधं त्यक्त्वा क्व यास्यसि।
उक्तं च--

यस्त्यक्त्वा सापदं मित्रं याति निष्ठुरतां सुहृत्।
कृतघ्नस्तेन पापेन नरके यात्यसंशयम्' ॥ ७३ ॥

सुवर्णसिद्धिराह--'भोः, सत्यमेतद्यदि गम्यस्थाने[1] शक्तिर्भवति। एतत्पुनर्मनुष्याणामगम्यस्थानम्। नास्ति कस्यापि त्वामुन्मोचयितुं शक्तिः। अपरं यथायथा चक्रभ्रमवेदनया तव मुखविकारं पश्यामि, तथा तथाऽहमेतज्जानामि यद् द्रागगच्छामि, मा कश्चिन्ममाप्यनर्थो भवेदिति। यतः---

यादृशी वदनच्छाया[2] दृश्यते तव वानर।
विकालेन गृहीतोऽसि यः परैति स जीवति ॥ ७४ ॥

चक्रधर आह--'कथमेतत्।' सोऽब्रवीत् -

१०. विकराल राक्षस वानर कथा।

कस्मिंश्चिन्नगरे भद्रसेनो नाम राजा प्रतिवसति स्म। तस्य सर्वलक्षणसंपन्ना रत्नवती नाम कन्यास्ति। तां कश्चिद्रक्षो जिहीर्षति। परं कृतरक्षोपधानां[3] हर्तुं न शक्नोति। सापि तत्समये रक्षःसांनिध्यजामवस्थामनुभवति कम्पादिभिः। एवमतिक्रामति काले कदाचित्स राक्षसो मध्यनिशायां गृहकोणे स्थितः। सापि राजकन्या स्वसखीमुवाच--'सखि, पश्यैष विकालसमये नित्यमेव मां कदर्थयति। अस्ति तस्य दुरात्मनः प्रतिषेधोपायः कश्चित्।' तच्छ्रुत्वा राक्षसोऽपि

१. गम्यस्थाने – गन्तुं योग्ये प्रदेशे; साध्ये कर्मणि इत्यर्थः।
२. वदनच्छाया-मुखकान्तिः।
३. कृतरक्षोपधानाम्-कृतं रक्षायै उपधानं उपायः यस्यास्ताम्।

व्यचिन्तयत्—'नूनं यथाहं तथान्योऽपि कश्चिद्विकालनामास्या हरणाय नित्यमेवागच्छति परं सोऽप्येनां हर्तुं न शक्नोति। तत्तावदश्वरूपं कृत्वाऽश्वमध्यगतो निरीक्षयामि किंरूपः स किंप्रभावश्चेति। एवं राक्षसोऽश्वरूपं कृत्वाऽश्वानां मध्ये तिष्ठति।

तथानुष्ठिते निशीथसमये राजगृहे कश्चिदश्वचौरः प्रविष्टः। स च सर्वानश्वानवलोक्य तं राक्षसमश्वतमं विज्ञायाधिरूढः। अत्रान्तरे राक्षसश्चिन्तयामास—'नूनमेष विकालनामा मां चौरं मत्वा कोपान्निहन्तुमागतः, तत्किं करोमि।' एवं चिन्तयन्सोऽपि तेन खलीन मुखे निधाय कशाघातेन ताडितः। अथासौ भयत्रस्तमनाः प्रधावितुमारब्धः। चौरोऽपि दूरं गत्वा खलीनाकर्षणेन तं स्थिरं कर्तुमारब्धवान्। स तु केवलं वेगाद्वेगतरं गच्छति। अथ तं तथाऽगणितखलिनाकर्षणं मत्वा चौरश्चिन्तयामास—'अहो, नैवंविधा वाजिनो भवन्त्यगणितखलीनाः। तन्नूनमनेनाश्वरूपेण राक्षसेन भवितव्यम्। तद्यदि कंचित्पांसुल भूमिदेशमवलोकयामि, तदात्मानं तत्र पातयामि। नान्यथा मे जीवितव्यमस्ति।

एवं चिन्तयत इष्टदेवतां स्मरतस्तस्य सोऽश्वो वटवृक्षस्य तले निष्क्रान्तः। चौरोऽपि वटप्ररोहमासाद्य तत्रैव विलग्नः। ततो द्वावपि तौ पृथग्भूतौ परमानन्दभाजौ जीवितविषये लब्धप्रत्याशौ संपन्नौ। अथ तत्र वटे कश्चिद्राक्षससुहृद्वानरः स्थित आसीत्। तेन राक्षसं त्रस्तमालोक्य व्याहृतम्—'भो मित्र, किमेवं पलाय्यतेऽलीकभयेन। त्वद्भक्ष्योऽयं मानुषः। भक्ष्यताम्।' सोऽपि वानरवचो निशम्य स्वरूपमाधाय शङ्कितमनाः स्खलितगतिर्निवृत्तः। चौरोऽपि तं वानराहूतं ज्ञात्वा कोपात्तस्य लाङ्गूलं लम्बमानं मुखे निधाय चर्वितवान्।

वानरोऽपि तं राक्षसाभ्यधिकं मन्यमानो भयान्न किंचिदुक्तवान्, केवलं व्यथार्तो निमीलितनयनस्तिष्ठति। राक्षसोऽपि तं तथाभूतमवलोक्य श्लोकमेनमपठत्--

'यादृशी वन्दनच्छाया दृश्यते तत्र वानर।
विकालेन गृहीतोऽसि यः परैति स जीवति ॥ ७५ ॥

प्रनष्टश्च। इत्युक्त्वा सुवर्णसिद्धिराह—तत्प्रेषय मां येन गृहं गच्छामि। त्वं पुनरनुभुङ्क्ष्वात्र स्थित एव लोभवृक्षफलम्।' चक्रधरः प्राह—'भोः, अकारणमेतत्। दैववशात्संपद्यते नृणां शुभाशुभम्। उक्तं च

दुर्गस्त्रिकूटः, परिखा समुद्रो
रक्षांसि योधा, धनदाच्च वित्तम्।
शास्त्रं च यस्योशनसा प्रणीतं
स रावणो दैववशाद्विपन्नः ॥ ८६ ॥

तथा च।
सुवर्णसिद्धिराह--'भोः' सत्यमेतत्। दैवानुकूलतया सर्वं कल्याणं संपद्यते, तथापि पुरुषेण सतां वचनं कार्यम्। न पुनरेवमेव यो वर्तते स त्वमिव विनश्यति। तथा च।

एकोदराः पृथग्ग्रीवा अन्योन्यफलभक्षिणः।
असंहता विनश्यन्ति भारण्डा इव पक्षिणः ॥ ७७ ॥

चक्रधर आह—'कथमेतत्।' सोऽब्रवीत्—

११. एकोदरभारण्ड कथा।

कस्मिंश्चित्सरोवरे भारण्डनामा पक्ष्येकोदरः पृथग्ग्रीवः प्रतिवसतिस्म। तेन च समुद्रतीरे परिभ्रमता किंचित्फलममृतकल्पं तरङ्गा-

क्षिप्तं संप्राप्तम्। सोऽपि भक्षयन्निदमाह--'अहो, बहूनि मयाऽमृतप्रायाणि समुद्रकल्लोलाहृतानि फलानि भक्षितानि। परमपूर्वोऽस्यास्वादः, तत्किं पारिजातहरिचन्दनतरुसंभवम्। किं वा किंचिदमृतमयफलमव्यक्तेनापि विधिनापतितम्।' एवं तस्य ब्रुवतो द्वितीयमुखेनाभिहितम्- 'भोः, यद्येवं तन्ममापि स्तोकं प्रयच्छ, येन जिह्वासौख्यमनुभवामि।' ततो विहस्य प्रथमवक्त्रेणाभिहितम्—'आवयोस्तावदेकमुदरम्, एका तृप्तिश्च भवति। ततः किं पृथग्भक्षितेन। वरमनेन शेषेण प्रिया तोषयते।' एवमभिधाय तेन शेषं भारुण्ड्याः प्रदत्तम्। सापि तदास्वाद्य प्रहृष्टतमा बभूव।

द्वितीयं मुखं तद्दिनादेव प्रभृति सोद्वेगं सविषादं च तिष्ठति। अथान्येद्युर्द्वितीयमुखेन विषफलं प्राप्तम्। तद्दृष्ट्वाऽपरमाह--'भो निस्त्रिंश पुरुषाधम निरपेक्ष, मया विषफलमासादितम्। तत्तवापमानाद्भक्षयामि।' अपरेणाभिहितम्—'मूर्ख, मा मैवं कुरु। एवं कृते द्वयोरपि विनाशो भविष्यति। 'अथैवं वदता तेनापमानेन फलं भक्षितम्। किं बहुना। द्वावपि विनष्टौ। अतोऽहं ब्रवीमि—एकोदराः पृथग्ग्रीवाः' इति। चक्रधर आह--'सत्यमेतत् तद्गच्छ गृहम्। परमेकाकिना न गन्तव्यम्। उक्तं च--

एकः स्वादु न भुञ्जीत नैकः सुप्तेषु जागृयात्।
एको न गच्छेदध्वानं नैकश्चार्थान्प्रचिन्तयेत् ॥ ७८ ॥

अपि च।

अपि कापुरुषो मार्गे द्वितीयः क्षेमकारकः।
कर्कटेन द्वितीयेन जीवितं परिरक्षितम् ॥ ७९ ॥

सुवर्णसिद्धिराह—'कथमेतत्।' सोऽब्रवीत्—

१२. पान्थविप्रकर्कटक कथा ।

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने ब्रह्मदत्तनामा ब्राह्मणः प्रतिवसति स्म । स च प्रयोजनवशाद् ग्रामं प्रस्थितः स्वमात्राभिहितः—'यद्वत्स, कथमेकाकी व्रजसि । तदन्विष्यतां कश्चिद् द्वितीयः ।' स आह—'अम्ब, मा भैषीः । निरुपद्रवोऽयं मार्गः । कार्यवशादेकाकी गमिष्यामि ।' अथ तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वा समीपस्थवाप्याः सकाशात्कर्कटमादाय मात्राऽभिहितः—'वत्स, अवश्यं यदि गन्तव्यं तदेष कर्कटोऽपि सहायो भवतु तदेनं गृहीत्वा गच्छ ।'

सोऽपि मातुर्वचनादुभाभ्यां पाणिभ्यां तं संगृह्य कर्पूरपुटिकामध्ये निधाय पात्रमध्ये संस्थाप्य शीघ्रं प्रस्थितः । अथ गच्छन्ग्रीष्मोष्मणा संतप्तः कंचिन्मार्गस्थं वृक्षमासाद्य तत्रैव प्रसुप्तः । अत्रान्तरे वृक्षकोटरान्निर्गत्य सर्पस्तत्समीपमागतः । सोऽपि कर्पूरसुगन्धसहजप्रियत्वात्तं परित्यज्य वस्त्रं विदार्याभ्यन्तरगतां कर्पूरपुटिकामतिलौल्यादभक्षयत् । सोऽपि कर्कटस्तत्रैव स्थितः सन्सर्पप्राणानपाहरत् ।

ब्राह्मणोऽपि यावत्प्रबुद्धः पश्यति तावत्समीपे कृष्णसर्पो निजपार्श्वे कर्पूरपुटिकोपरि मृतस्तिष्ठति । तं दृष्ट्वा व्यचिन्तयत्—'कर्कटेनायं हतः' इति प्रसन्नो भूत्वाब्रवीत्—'भोः, सत्यमभिहितं मम मात्रा यत्पुरुषेण कोऽपि सहायः कार्यः, नैकाकिना गन्तव्यम् । यतो मया श्रद्धापूरितचेतसा तद्वचनमनुष्ठितम्, तेनाहं कर्कटेन सर्पव्यापादनाद्रक्षितः । अथवा साध्विदमुच्यते—

क्षीणः श्रयति शशी रविमृद्धो वर्धयति पाथसां नाथम् ।[१]

---

१. क्षीणः—अमावस्यायां नष्टकलो भूत्वा शशी—चन्द्रः रविं श्रयते सूर्यमाश्रयते । परन्तु ऋद्धः—पूर्णिमायां पूर्णकलो भूत्वा पाथसां जलानां

अन्ये विपदि सहाया धनिनां श्रियमनुभवन्त्यन्ये ॥ ८० ॥

मन्त्रे तीर्थे द्विजे दैवे दैवज्ञे भेषजे गुरौ ।

यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी' ॥ ८१ ॥

एवमुक्त्वाऽसौ ब्राह्मणो यथाभिप्रेतं गतः । अतोऽहं ब्रवीमि--'अपि-कापुरुषो मार्गे' इति ॥ एवं श्रुत्वा सुवर्णसिद्धिस्तमनुज्ञाप्य स्वगृहं प्रतिनिवृत्तः ॥

इति श्रीविष्णुशर्मविरचिते पञ्चतन्त्रकेऽपरीक्षितकारकं नाम पञ्चमं तन्त्रं समाप्तम् ।

समाप्तमिदं पञ्चतन्त्रकम् ।

शुभं भूयात् ।

नाथं स्वामिनं समुद्रमियर्थः वर्धयति, न रविमित्यहो कृतघ्नता चन्द्रस्य, तदाह—अन्ये इति । धनिनां विपदि सहाया अन्ये भवन्ति, परन्तु समृद्धिकाले श्रियमन्ये अनुभवन्ति ।

'क्षीणः स्रवति शशी रविवृद्धौ० ॥' इत्यपि पाठः प्रायेण ।

अपरीक्षितकारकम्

कथामुखम्

११५. अपरीक्षित कारकम्—इस तन्त्र की कथाओं में कार्य के परिणाम की परीक्षा (विचार) न करने वाले मनुष्यों का वर्णन किया गया है। अनुश्रूयते—परम्परा से सुना जाता है। विभवः—धन। अपमान परम्परा—निरन्तर अपमान। शौचं—स्वच्छता। क्षान्तिः—क्षमा, सहनशीलता। दाक्षिण्यं—उदारता। मानः—स्वाभिमान। दर्पः—गर्व। विज्ञानं—शिल्प, कला कौशल। विभ्रमः—विलास, शान शौकत। समं—एक साथ। लयः—नाश। श्रीः—शोभा। कुटुम्बभरः—परिवार का पालन पोषण या भार। प्रियदर्शनं—मित्र का दर्शन। रूक्षं—रूखा, अरुचिकर। ११६. पुरः—सामने। जात विनष्टाः—उत्पन्न होते ही नष्ट हो जाने वाले। बुद्बुदाः—बुलबुले। विकलः—रहित। आढ्यः—धनी। रज्यन्ति—प्रेम करते हैं। जन निवहाः—जन समुदाय। पूर्वसुकृतं—प्राचीन जन्म का पुण्य। कामं—यथेच्छ, अत्यन्त। पयसां पतिः—समुद्र। परिपूर्णः—धनी। सम्प्रधार्य—निश्चय कर के। अनशन—उपवास, निराहार। उत्सृजामि—छोड़ता हूं। व्यर्थजीवितव्यसनेन—वृथा जीवन के कष्ट से। पद्मनिधिः—एक पदम (१०० नील) का खजाना। क्षपणक रूपी—बौद्ध या जैन संन्यासी का वेष धारण किये हुये। कनकमयः—सुवर्णमय। अक्षयः—अमर। चिन्ताचक्रमारूढः—चिन्ता के फेर में पड़ा हुआ। भाव्यम्—होना चाहिए। व्याधितः—रोगग्रस्त। सशोकः—शोकाकुल। कामार्तः—काम वासना से पीडित।

११७. सहसा—एक दम। आविर्बभूव—प्रकट हुआ। यथासन्न०—जिस किसी पास वाली०। निभृतं—चुपचाप। आख्येयः—कहना

चाहिए। नग्नकाः—नागे, संन्यासी, भिक्षु। काञ्चनं—सोना। हाटकं—सोना। प्रगुणीकृत्य—तय्यार कर के। विहारः—मठ। जिनेन्द्रः—जैनाचार्य। जानिभ्यां अवनिंगत्वा—ज़मीन पर घुटने टेक कर। जिनाः—जैनी। केवलं—विशुद्ध। स्मरः—कामदेव। मानसं—मन, चित्त। ऊषरायितम्—ऊसर भूमि के समान आचरण किया है अर्थात् काम वासना को उत्पन्न नहीं किया। रतम्—प्रीतिमान्। श्लाघ्यः—प्रशंसनीय। ११८. सुख मालिका—एक देवता विशेष। अनुग्रहः—कृपा। उत्तरीयं—दुपट्टा। ग्रन्थिः—गांठ। सप्रश्रयं—विनय पूर्वक। विहरण क्रिया—भोजन। श्रावकः—भक्त। आमन्त्रणं—न्यौता। तत्काल परिचर्या—उस समय के अनुकूल भ्रमण। भक्ति भाक्—भक्ति सम्पन्न। कृच्छात्—बड़ी मुश्किल से। अभ्यर्थिताः—प्रार्थना किए हुए। अशनक्रिया—भोजन। कर्पटम्—कपड़ा। प्रगुणी कृतानि—तैयार हैं, सिले पड़े हैं। खदिर मयं—खैर की यकड़ी का बना हुआ। समाधाय—टिका कर। गुरु प्रार्थनया—अत्याधिक प्रार्थना कर के।

११६. पाणिपात्रः—हाथ ही है बर्तन जिस का ऐसा, हाथों में भोजन ले कर खाने वाला। दिगम्बरः—नग्न जैन भिक्षु। संबाह्यते—आकृष्ट किया जाता है। जीर्यन्ते—क्षीण हो जाते हैं, झड़ जाते हैं। तरुणांयते—नौ जवान हो जाती है, बढ़ जाती है। पिधाय—बन्द करके एके—कुछ। अन्ये—शेष कुछ। फूत्कर्तुं उपचक्रमिरे—फुफकारने लगे। उपक्रमते—प्रारम्भ करता है। आक्रन्दः—चिल्लाहट। कोटरक्षपालः—कोतवाल। यथावस्थितं—जैसा हुआ था वैसा, ठीक-ठीक। धर्माधिष्ठानं—कचहरी। कुकृत्यं—बुरा काम। व्यतिकरः—घटना। यथादृष्टं—जैसा देखा था वैसा, ठीक-ठीक। यथाश्रुतं—जैसा सुना था वैसा, ठीक-ठीक। शूलं—फांसी। कुपरीक्षितकारी—बिना अच्छी तरह परीक्षा किये काम करने वाला। १२०. नकुलार्थतः—नेवले के कारण। धर्माधिकारिन्—न्यायालयाध्यक्ष।

कण्ठस्थ करने योग्य श्लोक---४, ५, ८, ६, ११, १५, १७ ।

कथा १

प्रसूता-प्रसव वाली (वि०), उत्पन्न किया (क्रिया) । सुतवत्सला-पुत्र से प्रेम करने वाली । दारकः-पुत्र । स्तन्यं-थन का दूध । अभ्यङ्गमर्दनं—शरीर की मालिश । व्यसनी-दुर्व्यसनों में फंसा हुआ। अतिरिच्यते-बढ़ कर है । सौहृदः-मित्र । हितः-हितैषी । प्रपालकः-संरक्षक । बन्धनं-स्नेहपाश । १२१. शायपित्वा—सुला कर । क्लिन्नं-गीला । निर्वापः—भिक्षा । लोभात्मन्—लोभी मन वाला । लोभाभिभूतः-लोभ से सताया हुआ ।

क० श्लोक—१८, १६ ।

कथा २

१२२. मन्त्रं—सलाह । सेवित—अधिष्ठित, व्याप्त । परिधानं-पहनने का वस्त्र । जीवितम्-जीवन । राजन्ते—प्रकट होते हैं । तनुजः-पुत्र । स्फारी भवन्ति-बढ़ जाती है । न्यायारोपित विक्रमाणि-धर्मानुकूल पराक्रम करने वाले । सुभगः—सौभाग्यवान् । वाग्मी—उत्तम वक्ता । विदां करोति—जानता है । मनुष्य लोकः-मानव समाज या संसार । अविकलानि-पूर्ण, अविकृत । ऊष्मा—गर्मी । १२३. अवन्ती—उज्जैन नगरी । सिप्रा—नदी विशेष जो उज्जैनी के समीप बहती है । महाकालः-भैरव देवता । संभाव्य-पूजा कर के । सिद्धियात्रिकाः—किसी विशेष कार्य की सिद्धि के लिये यात्रा करने वाले । आप्तिः-प्राप्ति । दुष्प्राप्यं-दुर्लभ । द्रविणं-धन । अवसरतुलिताभिः-कार्य करने के अवसर पर 'इस काम को पूरा करूंगा या मर जाऊंगा' इस निश्चय पर तुले हुये-अड़े हुये । तनुः—शरीर । खाते-खोदे हुए स्थान में-कूप आदि में ।

१२४. दैवं—भाग्य। पुरुषकारः–पुरुषार्थ। अभिमत सिद्धि–अभीष्ट कार्य की सिद्धि। अशेषा—सम्पूर्ण। अदृष्टाख्यः-अदृष्ट (भाग्य) नाम का। नृसिंहकः–वीर पुरुष अथवा नरसिंहावतारधारी विष्णु भगवान्। लक्ष्मी—धनसम्पत्ति, लक्ष्मी देवी। परभागः–उत्कर्ष, विजय। तुला–तुला नाम की विशेष राशि। भास्वान्–सूर्य। पटलं–समूह। शिविर प्रवेशः–पाताल में घुसना। शाकिनीसाधनं–डाइन को वश में करना। श्मशानसेवनं–वैतालादि भूतों को वश में करने के लिये श्मशान में पूजा पाठ करना। महामांसविक्रमः–नरमांस का बेचना। साधकवर्तिः–कार्य सिद्ध करने वाली बत्ती (लैम्प)। ऋते—विना। निधानं–खजाना। निधिः—खजाना। १२५. व्याघुष्यताम्–लौट आओ। ताम्रमयी–ताम्बे वाली। रूप्यमयी–चान्दी वाली। रूप्यं—चान्दी। भारभूत–भार रूप। प्रतिपालयिष्यामि—प्रतीक्षा करूंगा। १२६. अर्कः–सूर्य। च्युतः—भटका हुआ। स्थलं–टीला, ऊंचा स्थान। तृषार्तः-प्यास से व्याकुल। चटितम—चढ़ गया। उत्तरिष्यति—उतरेगा। वेदना—पीड़ा। धनदः—कुबेर। क्वणन्—कराहता हुआ। १२७. सवाष्पं—आंसू भर कर। विगर्हयन्—निन्दा करता हुआ।

क० श्लोक—२२-३२।

कथा ३

मित्रभावः—मित्रता। अर्थोपार्जना—धन प्राप्ति। प्रतिग्रहः—इनाम। बाल्यं—बचपन। युज्यते—उचित है। समभागी—बराबर हिस्सेदार। १२८. गणना—गिनती, विचार, भेदभाव। प्रत्ययः—विश्वास, निश्चय।

क० श्लोक—३४।

कथा ४

१२९. कान्यकुब्जं–कनौज। विद्यामठं-विद्यामन्दिर। अब्दः-वर्ष।

एकचित्ततया—तन्मय हो कर। उत्कलापयित्वा—अनुमति ले कर। महाजनः—बनियों का संघ अथवा श्रेष्ठ पुरुष। पन्था—सामान्य मार्ग अथवा नीति मार्ग। मेलापकः—समूह। राजद्वारं—कचहरी। तिष्ठति—ठहरता है अथवा साथ देता है। १३७. त्वरिता—चञ्चल अथवा सूक्ष्म। रजकः—धोबी। पलाशपत्रं—ढाक का पत्ता। पत्रं—पत्ता या सवारी। सूत्रिका—सेंब। १३१. दीर्घसूत्री—सुस्ती से काम करने वाला अथवा लम्बी २ सेंव वाला। मण्डका—रोटी या मालपूआ। चिरायुषम्—दीर्घायु वाला अथवा दीर्घायु करने वाला। छिद्रं—दोष अथवा छेद। वटिका—वड़ी।

कथा ५

१३२. वेला—तट। धीवरः—मछियारा। बहुमत्स्यः—बहुत मछलियों वाला। अवष्टम्भः—डटे रहना। १३३. सलिलगतिचर्या—पानी में घूमने फिरने की चाल को। अगम्यं—दुर्लभ। असिः—तलवार। विवस्वान्—सूर्य। दिव्यस्पर्शनं—अलौकिक उपहार। संभवः—उत्पत्ति। जघन्यः—क्षुद्र। कूर्मः—कछुआ। कुटिलचारः—टेढ़ी चाल। गुरुत्वात्—भारी होने के कारण। १३४. वापीकण्ठं—बावड़ी का किनारा। एकान्तेन—निश्चित रूप से। गीत लक्षणं—संगीत का श्रेष्ठता सूचक चिन्ह (मैडल)।

क० श्लोक—४०, ४२, ४३।

कथा ६

उद्वहनं—ढोना, उठाना। प्रत्यूषे—प्रातःकाल। बन्धनं—बांधने की रस्सी। नियुनक्ति—बांध देता है। वृतिः—बाड़। कर्कटिका—ककड़ी। चिर्भटिका—कचरी। १३५. अनुकारं—सदृश। ज्योत्स्ना—चान्दनी। सन्निधिः—समीपता। सुधा—अमृत। उन्नदसि—ऊंचा चिंघाड़ते हो सप्त स्वर—षड्ज (स), ऋषभ (रे) गान्धार (ग) मध्यम (म)

पञ्चम (प) धैवत (ध) तथा निषाद (नि) नाम के सात स्वर। ग्राम, मूर्छना, ताल, लय—ये सब संगीत शास्त्र के विशेष पारिभाषिक शब्द है। १३६. यतिः—विराम स्थान, जहां गाते २ एक पाद में रुकना पड़ता है। आस्यं—मुख के ६ वर्णोत्पत्ति स्थान। रसः—शृङ्गार, हास्य, करुण, रौद्र, वीर, भयानक, वीभत्सा, अद्भुत तथा शान्त नाम के काव्य या संगीत में ९ रस माने गये हैं। परन्तु भोजनशास्त्र में मधुर, अम्ल, तिक्त, कटु, कषाय तथा क्षार नाम के ६ रस हैं। त्र्यक्षः—तीन आंखों वाले महादेव। रटनं—रेंकना, शब्द। उलूखलं—ऊखली। १३७. निधनं—नाश।

कथा ७

कुठारः—कुल्हाड़ा। शिंशपा पादपः—शीशम का वृक्ष। उपकरणं—औजार। व्यन्तरः—यक्ष। अप्यायितः—तृप्त। कौलिकः—जुलाहा। सिद्धः—वश में हो गया है। १३८. स्पर्धते—स्पर्धा करता है, मुकाबला करता है। त्रिदशः—देव। वाञ्छितं—अभीष्ट वस्तु। चारणः—राजा की प्रशंसा करने वाले कुशीलव, भाट। वन्दी—स्तुति पाठक। राज्यस्थितिः—राज्य व्यवस्था। १३६. वृष्णिः—यादव। परिभ्रंशनं—च्युत होना। सौदासः—एक राजा था जो वसिष्ठ के शाप से राक्षस योनि को प्राप्त हो गया था। विडम्बना—तिरस्कार। व्यय शुद्धिः—खर्चों का निर्वाह। १४०. ईप्सितं—अभीष्ट वस्तु। द्विशिराः—दो सिर वाला। अनागतवती—भविष्य की। असंभाव्या—असंभव। पाण्डुरः—चिन्ता से मलिन तथा सत्तू से घूसर वर्ण वाला।

क० श्लोक—५४, ५७, ५८।

कथा ८

सक्तु—सत्तू। कलशः—घड़ा। नागदन्तः—खूंटी। वडवा—घोड़ी। प्राप्त वयस्का—नवयुवति। रूपाढ्या—रूपवती। १४१.

जानु—घुटना । उत्सङ्गः—गोद । आसन्नवर्ती—समीपस्थित । कोपाविष्टः—गुस्से से भरा हुआ । व्यग्रः—आसक्त । लौल्यं—लोभ । उदर्कः—परिणाम । विडम्बितः—धोखा दिया हुआ ।

कथा ६

औशनसं—शुक्राचार्य सम्बन्धी । उशनाः—शुक्राचार्य । बार्हस्पत्य—बृहस्पति सम्बन्धी । वाहनं—सवारी । महानसः—रसोई । कांस्यपात्रं—कांसी का बर्तन । सूपकारः—रसोइया । १४२. उल्मुकं—जलती हुई लकड़ी । ऊर्णा प्रचुरः—अत्यधिक ऊन वाला । शालिहोत्रम्—अश्व चिकित्साशास्त्र । वसा—चर्बी । कलहान्तानि—लड़ाई झगड़े से नष्ट हो जाने वाले । संक्षयः—नाश । वैकल्पं—नाश । लाला—मुख की लार । स्रवति—बहती रहती है । स्फुरति—चमकती है । १४३. अमृतकल्पं—अमृत के समान । कषायः—कषैला । कटु—कड़वा । तिक्त—तीखा । क्षारः—नमकीन । रूक्षं—रूखा । किंपाकः—विष वृक्ष । प्रत्यासन्नवर्तिनी—सामने की ओर पास वाली । ह्रेषायमाणाः—हिनहिनाते हुए । दाहशमनं—जलन मिटाना । मेदः—चर्बी । समुद्भवः—उत्पन्न ।

१४४. नृपापसदः—नीच राजा । अनृणता—ऋण से मुक्त होना । अपकृत्य—बुराई कर के । मर्षयेत्—सहन कर सकता है । पुरुषाधमः—नीच व्यक्ति । षण्डः—समूह । मण्डितं—शोभायमान । ईक्षिका—दृष्टि । ग्राहः—मगरमच्छ । पानीयं—पानी । अयुतं—दस हजार । लक्षं—लाख । दूषयति—खराब कर सकता है । १४५. तिरस्करोति—मात करती है । निमज्जति—डुबकी लगाता है । प्रत्ययः—विश्वास । कलत्रं—स्त्री । दोला—झूला, पालकी । दुर्गमः—कठिन स्थान । ईहते—चाहता है । १४६. साधितं—पूरा कर लिया । प्रतिकृतिः—प्रतिक्रिया, तदनुकूल व्यापार । प्रतिहिंसितम्—प्रतिहिंसा । दुष्टं—बुराई । पदातिः—पैदल । एकाकी—अकेला । हारिता—गंवाई । वदनच्छाया—मुख की कान्ति । परैति—

भागता है ।

क० श्लोक—६३, ६७-७१, ७३ ।

कथा १०

लक्षणं—उत्तम चिन्ह । जिहीर्षति—चुराना चाहता है । सान्निध्यं—समीपता । कोणः—कोना । सखी—सहेली । कदर्थयति—पीड़ा पहुंचाता है । १४८. खलीनं—लगाम । अगणितः—नहीं परवाह की है । पांसुलं-मिट्टी वाला । वटप्ररोहः—बड़ की जटा । परमानन्दभाक्—अत्यन्त प्रसन्न हुआ हुआ । अलीकं—मिथ्या । आधाय—धारण कर के । स्खलित गतिः—लड़खड़ाती चाल वाला । १४९. परिखा—खाई । रक्षस् राक्षस । विपन्नः—मर गया । एकोदराः—एक पेट वाले । असंहताः—मेल न रखने वाले । भारण्डः—एक विशेष पक्षी ।

क० श्लोक—७६, ७७ ।

कथा ११

१५०. अमृतप्रायं—अमृत तुल्य । परिजात-हरिचन्दन—ये दोनों विशेष प्रकार के कल्प वृक्ष हैं । सोद्वेगं—उदास । निस्त्रिंशः—क्रूर । निरपेक्षः—लापरवाह । अर्थः—जटिल विषय । कापुरुषः—भीरु । क्षेमं—कल्याण । द्वितीयः—साथी ।

क० श्लोक—७८, ७९ ।

कथा १२

१५१. पुटिका-डिब्बी । सहजप्रियत्वात—स्वभावतः प्रिय होने के कारण । ऋद्धः—वृद्धि को प्राप्त हुआ २ । पाथस्—जल । पाथसां नाथः—समुद्र । १५२. दैवज्ञः—ज्योतिषी । भेषजं—औषधि ॥

★

ओ३म्

द्वितीय भागस्य

कथा सूची

काकोलुकीयम

कथा संख्या	कथा नाम	पृष्ठ संख्या
	आरम्भः	१
१.	शश गजयूथनाथ कथा	१७
२.	शश कपिञ्जल कथा	२१
३.	धूर्तत्रय ब्राह्मणछात्र कथा	२८
४.	पिपीलिका सर्पकथा	३१
५.	ब्राह्मण सर्पकथा	३६
६.	सुवर्ण हंस सुवर्णपक्षिकथा	३७
७.	कपोत लुब्धक कथा	३९
८.	ब्राह्मण चौर पिशाच कथा	४४
९.	देवशक्ति नृपतिकथा	४७
१०.	मुनि मूषिका कथा	५०
११.	व्याध सिन्धुक पत्तिकथा	५३
१२.	सिंह शृङ्गाल कथा	५५
१३.	मन्दविष सर्पकथा	६२
	शब्दार्थ संग्रहः	७१–७९

लब्धप्रणाशः

	आरम्भः	८०
१.	गंगदत्तप्रियदर्शन कथा	८६
२.	सिंह लम्बकर्ण कथा	९२

३.	मूर्खकुम्भकार कथा	९६
४.	सिंह शृगालशिशु कथा	९७
५.	वाचाल रासभ कथा	१००
६.	घण्टोष्ट्र कथा	१०३
७.	धूर्त शृगाल कथा	१०७
८.	चित्रांग सारमेय कथा	१०९
	शब्दार्थ संग्रह	१११-११४

अपरीक्षितकारकम्

	आरम्भः	११५
१.	ब्राह्मणी नकुल कथा	१२०
२.	सिद्धयात्रिक कथा	१२१
३.	सिंहकारक मूर्ख ब्राह्मण कथा	१२७
४.	मूर्ख पण्डित चतुष्टय कथा	१२८
५.	शतबुद्धयादिमत्स्यत्रय कथा	१३२
६.	संगीतप्रिय रासभ कथा	१३४
७.	मन्थर कौलिक कथा	१३७
८.	स्वभावकृपणविप्र कथा	१४०
९.	चन्द्रभूपति कथा	१४१
१०.	विकराल राक्षस वानर कथा	१४७
११.	एकोदर भारण्ड कथा	१४९
१२.	पान्थ विप्र कर्कटक कथा	१५१
	शब्दार्थ संग्रहः	१५२-१६०

१०४

गुरुकुल के उपयोगी प्रकाशन

ऐतिहासिक ग्रन्थ

भारतवर्ष का इतिहास [तीन भाग]	श्री रामदेव	७)
बृहत्तर भारत [सचित्र सजिल्द अजिल्द]	श्री चन्द्रगुप्त	७), ६)
अपने देश की कथा [तीसरा संस्करण]	श्री सत्यकेतु	१।≈)
योगेश्वर कृष्ण	श्री चमूपति	२)
ऋषि दयानन्द का पत्र व्यवहार	स्वामी श्रद्धानन्द	॥।)
हैदराबाद आर्य सत्याग्रह के अनुभव	श्री क्षितीश	॥)
महावीर गेरीबाल्डी	श्री इन्द्र	१॥)

स्वास्थ्य सम्बन्धी पुस्तकें

आसव-अरिष्ट	श्री सत्यदेव	२॥)
आहार [भोजन सम्बन्धी जानकारी के लिए]	श्री रामरक्ष पाठक	५)
लहसुन : प्याज [दूसरा परिवर्धित संस्करण]	श्री रामेश वेदी	२।)
शहद [शहद के बारे में पूरी जानकारी के लिए]	,,	३)
तुलसी [दूसरा परिवर्धित संस्करण]	,,	२)
सोंठ [तीसरा परिवर्धित संस्करण]	,,	१॥)
देहाती इलाज [दूसरा परिवर्धित संस्करण]	,,	१)
त्रिफला [तीसरा परिवर्धित संस्करण]	,,	३।)
मिर्च [काली, सफेद और लाल] दूसरा संस्करण	,,	१)
स्तूप निर्माणकला [सचित्र, सजिल्द]	श्री नारायण राव	३)
प्रमेह, श्वास, अर्शरोग		१।)
जल चिकित्सा	श्री देवराज	१।।।)

पता—प्रकाशन मन्दिर, गुरुकुल विश्वविद्यालय कांगड़ी, हरिद्वार।